ISSN 0976-8645

JAHNAVI SANSKRIT E-JOURNAL

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal]

A portal of Sarasvatniketanam

चतुस्त्रिंशे-पञ्चत्रिंशे अङ्के भवतां समेषां मङ्गलाभिनन्दनम्।

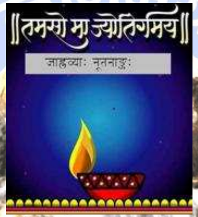

www.sarasvatniketanam.org , www.jahnavisanskritejournal.in

मुख्यसम्पादकः	विद्यावाचस्पति-डा.सदानन्दझाः।
पुनर्वीक्षकाः	डा. अनिलप्रतापगिरिः, डा. राधावल्लभशर्मा, डा. श्लेषासचिन्द्र।
विशिष्टपुनर्वीक्षकाः	Dr. PK Wendabona, Department of Basic Principles, Institute of Indigenous Medicine University of Colombo, Rajagiriya Sri Lanka
सम्पादकाः	डा. मीनाक्षीजोशी, डा. श्रीनाथधरद्विवेदी, डा. बिपिनकुमारझाः।
प्रकाशकः	डा. बिपिनकुमारझाः।
प्रकाशन-सम्पादनसहायकाः	डा. सुमनदीक्षित, डा. मीनाक्षीजोशी, डा. सरिताश्रीवास्तव।
प्रतिनिधयः (लोकार्पणसन्दर्भे)	डा. श्रीनाथधरद्विवेदी, डा. रितेशचतुर्वेदी
तकनीकिप्रवन्धनसहायकः	रित्ज़ वेब होस्टिंग, बंगलोर।

सारस्वत-निकेतनाख्या संस्कृतसेवासरणिः पूज्यगुरुपादैः कीर्तिशेषैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **देवानन्दझावर्य्यैः** प्रातस्मरणीयैः स्वनामधन्यैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **तुलानन्दाऽपरनामनारायणझावर्य्यैश्च** उद्घाटिता विद्यावाचस्पत्युपाधिभाक्-सदानन्दझाऽनुगता एषा सरणिः बिपिनझाद्वारा संस्कृतानुरागिसहयोगैः विविधेषु रूपेषु संस्कृतप्रचार-प्रसाराय सन्नद्धा वर्तते तेषु रूपेषु एवायं प्रबन्धः जाह्नवी संस्कृत ई जर्नलनाम्ना विश्वेऽस्मिन् प्रथितः।

JAHNAVI-A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual (Sanskrit, Hindi & English) Journal with Impact Factor.

विषयानुक्रमणिका

I	प्रस्फुटम्	
1	सम्पादकीयम्	विद्यावाचस्पतिः डा. सदानन्दझा
2	प्रकाशकीयम्	डा. बिपिनकुमारझा
II.A	साहित्यानुरागः	
1	Influence of Vedic Tradition on Gandhian Thoughts: A Study	Dhananjay Vasudeo Dwivedi
2	अध्येताओं की आध्यात्मिक प्रज्ञा व सामाजिकसक्षमता	मनोजप्रसादनौटियाल
3	राष्ट्र की समृद्दि में वैदिक संस्कृति का योगदान	अखिलेश कुमार मिश्र
4	शतकत्रयाधारेण शिक्षायाः उद्देश्यम्	महेशकुमारपाणिग्राही
5	शिवपुराण में वर्णित पुष्पों का औषधीय महत्व	पूजा गुप्ता
6	बौद्ध-न्यायनये ज्ञानमीमांसा	राजेशप्रामाणिकः
7	महाकविकालिदास के नाटकों में दार्शनिकचिन्तन	शुभंकर बसाक
8	साहित्यशास्त्रे रसस्वरूपनिर्णयः	भगवतीप्रसादनन्दा
9	व्याकरणशास्त्रे स्फोटवादः	मनोजः
10	शाब्दिकमीमांसकयोराख्यातार्थभेदविमर्शः	डा.जयकृष्णः
11	नैय्यायिकमते धात्वर्थविमर्शः	वाणी मञ्जुनाथ हेगडे
12	हिन्दू धर्म के पर्याय वाची शब्द	प्रकाश रंजन मिश्र
13	पंजाबीभाषायाः परिरक्षणे परिसंवर्धने च संस्कृतस्यावदानम्	पुष्पेन्द्र जोशी
14	सामगानार्हणादिमन्त्रार्थः : विश्लेषणात्मकमध्ययनम्	पुनीतकुमारझा
15	स्तोत्रेषु शक्तितत्वम्	भगवती त्रिपाठी-सन्ध्यापाण्डेय

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

सम्पादकीयम्

विद्यावाचस्पति डॉ. सदानन्द झा[1]

शिवशिरसि वसन्ती संविदानन्दनीरा
हृदयकलुषपुञ्जं प्रक्षिपन्ती विदूरे
सघनतमसि दिव्यं ज्योतिरालोकयन्ती
प्रसरतु भुवि भव्या जाह्नवी काऽपि दिव्या॥

अयि शास्त्रविचारपरिशीलनलब्धादराः विद्वराः विविधविद्याविद्योतितान्तकरणाः नानाविद्यार्थिवृन्दसमुपास्यमानचरणाः ज्ञानप्रभाध्वस्ताऽज्ञानावरणा निर्मलमनसः पाण्डित्यपराजितसंस्कृतबद्धरतयः महाकवयः संस्कृतानुरागिणः पाठकाश्च।

संसारस्य प्रथमान्तर्जालीयसंस्कृतत्रैमासिकजाह्नव्याश्चतुस्त्रिंशत्-पञ्चत्रिंशत्-संयुक्ताङ्कमिमं श्रीमतां तत्र भवतां कृपार्णवानां द्रुहिणगृहिणीसपर्यारतानां नयैकबद्धपक्षपातरतानामनारतग्रन्थलेखनतत्पराणामाचार्याणां करकमलयोः ई-माध्यमेन पत्रिकामिमां सादरं समर्पयन् मोमुद्यते मे मनः।

आरम्भादेव सुरभारतीप्रचार-प्रसाराय देशे विदेशे च विशिष्टविद्वद्भिः लोकार्पणकार्यक्रम निर्धारितः। एतत्परम्परायां प्रकृतसंयुक्ताङ्कस्य लोकार्पणकार्यक्रमः वाराणसीमण्डलमण्डनीभूतस्य सारनाथ केन्द्रिय विश्वविद्यालयस्य कुलसचिवचरैः स्वनामधन्यैः विविधबुधवन्दितचरणैः श्रीमद्भिः प्रो. देवराज सिंह महाभागैः विविधकार्यक्रमव्यस्तैरपि प्रस्तुतपत्रिकायाः जाह्नव्याः लोकार्पणकृते स्वीया कृपानुमतिः प्रदत्तास्ति । अतस्तेभ्यः आचार्यप्रवरेभ्यः सांजलिशिरसा आभारं प्रकटयति जाह्नवी परिवारः।

वस्तुतस्तु प्रारम्भकालादेव जाह्नवीपत्रिका प्रचारप्रसार हेतवें प्रमुखतयां राष्ट्रियान्तराष्ट्रिय केषाञ्चन गीर्वाग्वाणी सन्ततसेवकानामाचार्याणां संरक्षकमण्डलमण्डितानां स्वनामधन्यानां विविधबुधवन्दितचरणानामविस्मरणीयं योगदानं वर्तते अतस्तेभ्यः सुधीभ्यः सकलजाह्नवीपरिवारः सांजलिं शिरसा आभारं व्यनक्ति।

परिणामभूतेयं पक्षपातशून्या राजनीतिविमुखा पत्रिकेयं सारस्वतरंगस्थले नरीनृत्यमानाऽस्मद्विचारं परिपोषयति। जानन्त्येव श्रीमन्तस्तत्रभवन्तः सुरभारतीवाङ्मयस्यानारतं सुचिन्तकानां वैदुष्यपूर्वविचारैः

[1] पत्रिकायाः मुख्यसम्पादकः।

संस्कृतलाभान्वितं स्यादिति जाहनव्याः प्रकाशनोद्देश्यं संस्कृतभाषायाः संरक्षणं सवर्धनाभ्यां भारतीयानां मनसि भारतीयता ध्रुवं सुप्रतिष्ठिता स्यात्। भारतीयेतराणां हृदये सद्विचारदिव्यज्योतिः प्रकाशितं भवेत्।

पक्षपातशून्यमनसा समीक्षकमण्डलेन शोधनिबन्धानां चयनं कृतम्। प्रस्तुतसकलनिबन्धाः पाण्डित्यपूर्णाः वर्तन्ते तेषु 'साहित्यशास्त्रे रसस्वरूपनिर्णयः शाब्दिकमीमांसकयोराख्यातार्थभेदविमर्शः, पंजाबीभाषायाः परिरक्षणे परिसंवर्धने च संस्कृतस्यावदानम्, Influence of Vedic Tradition on Gandhian Thoughts: A Study इति, शिवपुराण में वर्णित पुष्पों का औषधीय महत्व इत" विशेषेण पठनीया वर्तन्ते।

येषां सारस्वतयज्ञपुरुषाणां शास्त्रीयनिबन्धाः प्रकाशनाय सम्प्रेषिताः वर्तन्ते तान् सुधीवरान स्वकीयां निजां कृतज्ञतां प्रकटयति समस्त जाह्नवीपत्रिकापरिवारः। प्रस्तुतालेखानां समेषां संपादनं सपरिष्कारं भूरि परिश्रमेण कृतम् किन्तु मुनीनामपि भ्रमो जायते का कथा अस्मदादीनामेतदर्थं सादरं क्षमां याचे। मीमांसकशिरोमणिना सत्यमुक्तं पद्यम् –

विदितसकल वैद्यैर्न प्रशंसन्ति लोका
ग्रथितमपि महद्भिः किं पुनर्मादृशेन
इति विफ़ल समेऽस्मिन् वागव्ययेऽहं प्रवृत्तः।
स्वमति विमलतायै क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः॥

अस्याः पत्रिकायाः प्रणयने प्रकाशने सहायकभूतान् जाह्नवीपरिवारान् कृतज्ञता ज्ञापनपुरस्सरं साधुवादैः मुहुर्मुहुः अभिवर्धयामि।
अन्ते सकललोककल्याणाय महामायां जगन्मातं सादरं प्रार्थये-

श्रुतिध्वनिमनोहरा मधुरसा शुभाप्लावनी
स्मृताप्यतनुतापहृत् समवगाहसौख्यप्रदा।
निषेव्यपदपङ्कजा विबुधवृन्दमान्याऽमला
समस्तजगतीतले प्रवहतादियं जाह्नवी॥

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

विद्वच्चरणचञ्चरीकः
झोपाख्यःसदानन्दः

लखनौरम्, विहारः

31.10.2018

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed **UGC Approved** (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with **Impact Factor**]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in **Issue**-34th & 35th , **Year** 09, **Vol** -III, 01 **November, 2018** ISSN 0976-8645

प्रकाशकीयम्

डा. बिपिनकुमारझा[2]

गलेभुजगसन्ततिः शिरशि यस्य बालोधु
र्विभाति वरमस्तके सुरधुनी प्रवाहो महान्।
अशेषफलदायकः श्रुतिनुतः कुमारप्रियो
ददातु मम वाञ्छितं फलमुदारचित्तः शिवः॥

"मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे" इति वेदमन्त्र समाजे विद्यमानानामसामाजिकतत्वानां कुरीतीनां संशोधनाय मानवमात्रं प्रेरयति। समाजे च समरसतामापादयति। वस्तुतः समाजोद्धाराय सर्वैरपि मानवैः यत्नः आचरणीय इति विषयभवलम्ब्य भारतीयसंविधाननिर्मातृभि विद्वद्भिः आरक्षणस्य व्यवस्था सम्पादिता। तथाकथितदलितानां जनानां संरक्षणाय या व्यवस्था जाता सैव अद्यत्वे आरक्षणपदवाच्या भवति। अस्याः आरक्षणव्यवस्थायाः कालः निर्धारित आसीत्।

सम्प्रति स्वार्थलाभाय राजनेतृभिः अस्याः व्यवस्थायाः दुरुपयोगः क्रियते। प्रायः सर्वैरपि राजनेतृभिः जात्याधारिता राजनीतिः स्वीक्रियते। एतयैव लाभोऽपि दृश्यते। किन्तु दलितवर्गेषु ये धनाढ्याः सन्ति ते एव लाभं प्राप्नुवन्ति ये निर्धनाः ये आदिनं श्रमेण कार्यं कुर्वन्तः सन्ति येषां राजनीतौ गतिनास्ति ये आदिनं श्रमेण कार्यं कुर्वन्तः सन्ति तादृशाः पामराः निरक्षराः दलिताः तं लाभं न लभन्ते। तात्पर्यमिदं यत् धनाढयैः एव दलितैः निर्धनाः दलिताः लुण्ठ्यन्ते। अतः वास्तविकरुपेण ये दलिताः सन्ति ते चेतव्याः। वस्तुतः दलितः कः? इति विचारणीयः प्रश्नोऽस्ति।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

इदानीं सामान्यवर्गेषु ये निर्धनाः ब्राह्मणादयः मानवपदवाच्याः सन्ति तेषां स्थितिः का इति विषये चर्चा क्रियते। यस्यां कस्यामपि परीक्षायामुत्तमाङ्कानधिगम्यापि स्वर्णजनाः तां वृत्तिं न प्राप्नुवन्ति यां वृत्तिं सहजतया दलितजनाः प्राप्नुवन्ति। तात्पर्यमिदं यत् वस्तुतः ये विद्योपसकाः सन्ति ते चतुष्पथेषु भ्रमन्तु ये च कर्मणि अकुशलाः सन्ति ते राजव्यवस्थामवलोकयन्तु। कथं वा राष्ट्रस्यास्योन्नतिः भविष्यति-

[2] प्रकाशकः सम्पादकश्च

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

अक्षिलक्ष्यीकृतं दृश्यमेकं नवम्
कोकिलानां एवं रौति काको मुदा।
अर्हतानर्हता नैव शोशुच्यते
हन्त ईदोत्सवे होलिका गीयते।।

इदानीश्च ये विपश्चिदपश्चिमाः साक्षात् सम्पादने प्रकाशने पुनर्वीक्षणे च स्वपरिश्रममर्पितवन्त एतदर्थमेतेषां कृते भूयोभूयः कार्तज्ञं विभर्ति जाह्नवीपरिवारः। अन्ये ये केचन् उपकारकाः सन्ति तेषां कृते अपि नमोवाकं प्रशास्ति ।

भवदीयः

विपिनकुमारझा

एकतादिवसः

राजगृहे, नालन्दा, विहारः

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

साहित्यानुरागः

 ISSN 0976-8645

Paper Received on- 14.06.2018 Paper Published on 01-11-2018

Influence of Vedic Tradition on Gandhian Thoughts: A Study

Dhananjay Vasudeo Dwivedi[3]

Key words- Mahatma Gandhi, Truth, Non-Violence, Fearlessness, Dignity of Women, God, Dharma, Brahmacharya, Cow Protection and Prayer

---

Abstract

Mahatma Gandhi is known for his valuable thoughts on numerous issues. His thoughts are of great relevance. His universal vision, rational approach and commitment to ameliorating the distressed humanity are still unparalleled. However, when one goes through the rich Vedic Tradition, it seems that he drew his inspiration from Sanskrit texts, both Vedic and Classical. The present article would firstly point out Mahatma Gandhi's view on various issues and thereafter come up with numbers of some Sanskrit quotes that might have impressed Mahatma Gandhi. His views on various matters affecting human being have been directly or indirectly motivated by thoughts spread over in Sanskrit Literature.

Introduction

Mahatma Gandhi is one of the rare personalities in India who is held in high esteem not only in India but also in the entire world. He has drawn admiration from all classes the society. In the annals of India, Gandhi is a name to reckon with. After reading the account of the splendid sacrifice and heroism displayed by Mahatma Gandhi, who is hailed as Father of Nation, one gets raptured in true sense. It could be said without an exaggeration that no man of modern times had hold on the masses that he had. The devotion that he commanded from thousands of his countrymen during his lifetime was extra-ordinary. He is unquestionably the ideal of the people. He is a story of tremendous will and courage. His thoughts on various issues are of great relevance even today and will remain forever. This is why history gives him due honour.

Fearless and honest by nature Mahatma Gandhi was a versatile, forward looking, towering personality having all-encompassing vision and massive organisation skill. Farsighted Gandhiji, who can be termed as real statesman had the qualities of leadership and determination within him. His universal vision, rational approach and commitment to ameliorating the distressed humanity are still unparalleled. He was a man of dynamic energy and inspiring personality. He is brightest beacon among the leaders of modern India. He was a human being with divine spark.

Gandhiji belongs to the race of the prophets who have the courage of the heart, the courtesy of the spirit and the laughter of the unafraid. Through his life and teaching, he bears testimony to the values for which this country has stood for ages, faith in spirit,

[3] Assistant Professor, Department of Sanskrit, Dr. Shyama Prasad Mukherjee University, Ranchi, Jharkhand-834008

 ISSN 0976-8645

respect for its mysteries, the beauty of holiness, the acceptance of life's obligations, the validity of character, values which are neither national nor international, but universal. He was not merely a great man; rather, he was both a great and a good man-a combination which is rarely achieved.

Institution in himself he came out with on several issues that were related to the Indian Society in particular and humanity in general. However, after going through rich Vedic Tradition, it seems that he drew his inspiration from Sanskrit texts, both Vedic and Classical.

The Sanskrit language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin and more exquisitely refined than either: yet bearing to both of them a stronger affinity, both in the roots of verbs, and in the forms of grammar, than could possibly have been produced by accident; so strong indeed, that no philologer could examine them all without believing them to have sprung from some common source which perhaps no longer exists.

To begin with the present article would firstly point out Mahatma Gandhi's view on various issues and thereafter come up with numbers of some Sanskrit quotes that might have impressed Mahatma Gandhi. Here, it goes without saying that Gandhiji had great respect for Sanskrit. For him Sanskrit is the bedrock of Indian speech and literature and the artistic and cultural heritage of India. His views on various matters affecting human being have been directly or indirectly motivated by thoughts spread over in Sanskrit Literature.

Truth

For Mahatma Gandhi, Truth played a vital role in leading a respectful life. What the truth is? In effect, Truth consists in speaking agreeable words, honestly and faithfully of what has been heard, seen or experienced, for welfare of others, and by giving up selfishness and pride. It is the correct expression of whatever is seen, heard or understood. Truth is keeping the good of others as the motive in view. Here are some views propagated by Mahatma Gandhi regarding truth. "Truth is like a vast tree, which yields more and more fruit the more you nurture it. The deeper the search in the mine of truth the richer the discovery of the gems buried there, in the shape of opening for an ever greater variety of service.[4]"

"All our activities should be centred in Truth. Truth should be the very breath of our life. Truth is the right designation of God. Hence there is nothing wrong in every man following Truth according to his lights".[5]

"My uniform experience has convinced me that there is no other God than truth".[6]

"Truth resides in every human heart, and one has to search for it there, and to be guided by truth as one sees it. But no one has a right to coerce others to act according to his own view of truth".[7]

"Truth alone will endure, all the rest will be swept away before the tide of time. I must, therefore, continue to bear testimony to Truth even if I am forsaken by all. Mine many today be a voice in the wilderness, but it will be heard when all other voices are silenced, if it is the voice of Truth."[8]

[4] An Autobiography or The Story of My Experiments with Truth, p159
[5] From Yeravda Mandir: Ashram Observances, 1945, pp 2-3
[6] Young India, 7-2-1929,p42
[7] Harijan, 24-11-1933, p 6
[8] Ibid, 25-8-1946, p284

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

"I believe I have no superstition in me. Truth is not truth merely because it is ancient. Nor is it necessarily to be regarded with suspicion because it is ancient. There are some fundamentals of life which may not be lightly given up because they are difficult of enforcement in one's life."[9]

Now here are some quotes that would have inspired Mahatma Gandhi to adopt Truth as a weapon in achieving everything in life. A voluminous book may be compiled if all the observations of the scriptures and sayings of saints on the subject of truth are collected together. According to *Cāṇakyanītisūtra*, there is no better austerity than truth-

नास्ति सत्यात्परं तपः।[10]

That which is eternal, imperishable, changeless, pure knowledge itself, consciousness, and devoid of the six deformities is truth. To attain that state means practice of truth, in the true sense of the term. But so long as that state is not reached, the effort to know truth, with a sincere heart, will be known as pursuit of truth. That is why *Bhiṣma* pointed out thirteen aspects of truth. Questioned by *Yudhiṣṭhira*, the old warrior *Bhiṣma*, said-

अविकारितमं सत्यं सर्ववर्णेषु भारत।सत्यं सत्सु सदा धर्मः सत्यं धर्मः सनातनः॥
सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः।सत्यं धर्मस्तपो योगः सत्यं ब्रह्म सनातनम्॥
सत्यं यज्ञः परः प्रोक्तः सर्वे सत्ये प्रतिष्ठितम्॥

i.e. truth is ever unchangeable among all *varṇas*. It is constantly present in good and virtuous souls. It is the eternal *Dharma*. It as God is the supreme refuge of all, therefore, obeisance to truth. *Dharma*, penance, *yoga*, sacrifices and eternal *Brahma* all are but truth. They are all established in truth.

Padma Purāṇa is of the view that there is nothing of higher religious merit than truth-

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम्।अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते॥
नहि सत्यात् परो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम।नहि तीव्रतरं किञ्चिदनृतादिह विद्यते॥[11]

i.e. On the pan of the scale truth is heavier than hundred of horse-sacrifices. There is nothing of higher religious merit than truth. Nothing excels truth. Here in this world there is nothing more excruciating than falsehood.

According to *Vālmīki Rāmāyaṇa* Truth is no less than Supreme power of the universe. It is *Brahma* itself. *Dharma* is consecrated in Truth itself. Truth is nothing other than perennial *Veda*. One can attain *Brahma* by practising Truth is his or her life-

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः।सत्यमेवाक्षया वेदा सत्येनावाप्यते परम्॥[12]

According to *Mahābhārata* there is no *Dharma* which can stand along with Truth. It is above all other good qualities. Not only is this, uttering lie the greatest sin which one could imagine-

नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद् विद्यते परम्।न हि तीव्रतरं किञ्चिदनृतादिह विद्यते॥[13]

---

[9] Ibid, 14-3-1936, p 36
[10] *Cāṇakyanītisūtra*, 417
[11] *Padma Purāṇa*, 5.18.403
[12] *Vālmīkirāmāyaṇa*, 2/14/7
[13] *Mahābhārata, Ādiparva*/74/105

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

This fact has also been established by *Cāṇakyanītisūtra*. It says- नानृतात्पातकं परम्। i.e. There is no worse sin than untruth.[14] Talking about the importance of truth, *Ṛgveda* says-'सत्यं तातान सूर्यः' [15] i.e. The Sun has revealed truth. This *Veda* further says- 'सत्येनोत्तभिता भूमिः'[16] i.e. The Earth is held up by truth. *Śatapatha Brāhamaṇa* says that glorious is he who speaks truth-'यशो ह भवति य एवं विद्वान् सत्यं वदति'।[17] It further adds that truth is nothing other than galaxy of Gods- 'सत्यमेव देवाः'।[18]

Mahābhārata is of the view that it is only and only truth which results in the ultimate good to living beings- 'यद् भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा'[19]। If anybody wants real success in life, the shelter is truth. This is not only true for common people but it applies equally for the kings. If they want to lead a success life nothing except truth is of avail. Adhering to truth a king remains happy here and hereafter- 'सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह हि निन्दति'[20]॥ All the scriptures have sung the glory of truth in one united tune. The *Śruti* text says-'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' i.e.Truth is the same as *Brahma*. The *Taittiriya Śruti* says-'सत्यान्न प्रमदितव्यम्' i.e. Do not deviate from truth. The *Mahābhārata* says-

नास्ति सत्यात्परो धर्म नानृतात्पातकं परम्।स्थितिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात्सत्यं न लोपयेत्॥
उपैति सत्याद्दानं हि तथा यज्ञाः सदक्षिणाः।त्रेताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः॥[21]

i.e. There is no *Dharma* equal to truth, and no sin equal to untruth. The support of *Dharma* is truth; therefore truth should never be violated. Through observance of truth, one may reap the fruits of virtuous deeds like charity, performances of sacrifices with payment of regular fees, consecration and maintenance of the sacred fire, study of *Vedas* etc. If the fruits of performance of a thousand horse sacrifices are placed on one scale and Truth on another, the latter would weigh heavier than the former.

Truth is, as a matter of fact, God himself. The scriptures say-

आब्रह्मतृणपर्यन्तं मयया कल्पितं जगत्।सत्यमेकं परब्रह्म विदित्वैवं सुखी भवेत्॥[22]

i.e. From *Brahma* down to the tiniest blade of grass all are the imaginary creations of *Māyā*. Supreme *Brahma* alone is real true; knowing him the *Jīva* attains happiness.

Uttering lies is considered to be sin. Unholy is the man who tells lies. Lies makes his inner self foul smelling- न हि सत्यादृते किञ्चिद् राज्ञां सिद्धिकारणम्।

Yogaśāstra says-

असत्यवचनाद् वैरविषादाप्रत्ययदयः।प्रादुःषन्ति न के दोषाः कुपथ्याद् व्याधयो यथा॥[23]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

i.e. which evils, such as enmity, sorrow, lack of faith, etc. do not arise from telling lies like diseases from having unwholesome food?

---

[14] *Cāṇakyanītisūtrāṇi*, 421
[15] *Ṛgveda*, 1.105.12
[16] Ibid, 10.85.1
[17] *Śatapatha Brāhamaṇa*, 1.1.1.5
[18] Ibid, 1.1.1.4
[19] *Mahābhārata, Āraṇyakaparva*/200/4
[20] Ibid, *Śāntiparava*/56/17
[21] Ibid, 162
[22] Ibid, 161
[23] *Yogaśāstra*, 2/48

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

A wise man should never tell a lie even by mistake. This uproots good fortune like the storm the big trees-

असत्यवचनं प्राज्ञः प्रमादेनापि नो वदेत्। श्रेयांसि येन भज्यन्ते वात्ययेव महाद्रुमाः॥24

Non-Violence-

Sanskrit equivalent for non-violence is *Ahiṃsā*. It means 'non-killing'. It must have come into existence as a reaction to 'killing', and as a response to a feeling of aversion, distaste, repugnance to the act of 'killing' fellow human beings. In true sense *Ahiṃsā* means non-injury not only to human beings but to all living creatures. Infliction of pain or injury, on any being through body, mind, speech of feeling etc., is violence. Non-injury is known as non-violence.

In Indian tradition, *Ahiṃsā* has occupied a prominent place. By this, the scriptures inform that one should not cause harm to others not only physically but also mentally. The status given to *Ahiṃsā* in *Hindu* scriptures seems to be very high. Among various types of tapas, *Ahiṃsā* secures a prominent position. One attains the blissful state by practising non-violence.

Now-the-days violence overt or covert, open or secret, on all levels, individuals, social group, national, and international is obviously playing havoc and embittering all human relations. Self in a narrow and parochial sense, self-interest in terms of possessions and or power is dominant as against all other interests. Exploitative injustice and constructive violence as that of haves and have-nots is the rule rather than exception. Here in modern age Gandhiji might be considered as the high priest of *Ahiṃsā* culture. It goes without saying that Gandhiji gave *Ahiṃsā* culture its shape and form by not merely preaching but by scrupulously practicing throughout his eventful life and finally sealing its authenticity by his own martyrdom. He often said that the principles he stood for and the culture he embodied were both as old as the hills. Here are some quotes of Mahatma Gandhi-

"The most distinctive and the largest contribution of Hinduism to India's culture is the doctrine of *Ahimsā*. It has given a definite bias to the history of the country for the last three thousand years and over and it has not ceased to be a living force in the lives of India's millions even today. It is a growing doctrine; its message is still being delivered. Its teaching has so far permeated our people that an armed revolution has almost become an impossibility in India not because, as some would have it, we as a race are physically weak, for it does not require much physical strength so much as a devilish will to press a trigger to shoot a person, but because the tradition of ahimsa has struck deep root among the people.[25]"

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

"Non-violence is an active force of the highest order. It is soul force or the power of Godhead within us."[26]

"My non-violence does not admit of running away from danger and leaving dear ones unprotected. Between violence and cowardly flight, I can only prefer violence to cowardice. I can no more preach non-violence to a coward than I can tempt a blind man to enjoy healthy scenes. Non-violence is the summit of bravery. And in my own experience, I have had no difficulty in demonstrating to men trained in the school of violence the

[24] Ibid, 2/57
[25] Harijan, 24-3-1929, p 95
[26] Ibid, 12-11-1938

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

superiority of non-violence. As a coward, which I was for years, I harboured violence. I began to prize non-violence only when I began to shed cowardice".[27]

"The path of true non-violence requires much more courage than violence."[28]

"Non-violence is the greatest force at the disposal of mankind. It is mightier than the mightiest weapon of destruction devised by the ingenuity of man. Destruction is not the law of the humans. Man lives freely by his readiness to die, if need be, at the hands of his brother, never by killing him. Every murder or other injury, no matter for what cause, committed or inflicted on another is a crime against humanity."[29]

"Ahimsa is one of the world's great principles which no power on the earth can wipe out. Thousands like myself may die in trying to vindicate the ideal, but ahimsa will never die. And the gospel of ahimsa can be spread only through believers dying for the cause."[30]

"*Ahimsā* is the highest ideal. It is meant for the brave, never for the cowardly. To benefit by others' killing, and delude oneself into the belief that one is being very religious and non-violent is sheer self-deception."[31]

"No power on earth can subjugate you when you are armed with the sword of Ahimsa. It ennobles both the victor and the vanquished."[32]

The *Sanskrit* Literature is replete with the quotes on *Ahiṃsā* i.e. non-violence from Mahatma Gandhi might have drawn inspiration. Some of them are mentioned here- "अहिंसा परमो धर्मः"।[33] i.e. Non-violence towards all beings is the highest duty for anybody. One, who cultivates non-violence, ever remains immortal- 'अमृतं स नित्यं वसति योऽहिंसां प्रतिपद्यते'।[34] The non-violent is as good as the mother and father of all beings- 'अहिंस्रः सर्वभूतानां यथा माता यथा पिता'।[35] Those sensible wise who follow the path purified by non-violence, they only go up to the higher regions. Others either join the animal kingdom or repair to the nether region-

अहिंसानिर्मलं धर्मं सेवन्ते ये विपश्चितः। तेषामेवोर्ध्वगमनं यान्ति तिर्यगधोऽन्यथा॥36

Like mother non-violence does good to beings, it is the nectarine river in the desert of the world, it is the mast of rainy clouds in the forest fire of sorrows, it is the best remedy for those afflicted with disease of whirlings of births-

मातेव सर्वभूतानामहिंसा हितकारिणी। अहिंसैव हि संसारमरावमृतसारिणी॥
अहिंसा दुःखदावाग्निप्रावृषेण्यघनावली। भवभ्रमिरुगार्तानामहिंसा परमौषधी॥37

Fearlessness-

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

[27] Young India, 28-5-1924, p 178
[28] Ibid, 4-8-1946, pp 248-249
[29] Harijan, 20-7-1935, pp 180-181
[30] Ibid, 17-5-1946, p 140
[31] Ibid, 9-6-1946, p 172
[32] Ibid, 9-6-1946, p 174.
[33] *Mahābhārata*, आदिपर्व/11/12
[34] Ibid, Śāntiparva/237/19
[35] Ibid, Anuśāsanaparva/117/40
[36] *Padmapurāṇa*, 4/41
[37] *Yogaśāstra*, 2/51-52

Nervous excitement caused by the thought of losing something which is agreeable, and meeting with something, which is undesirable is called fear. Total absence of this sort of fear is fearlessness. It connotes freedom from all external fear-fear of disease, bodily injury or death, of dispossession, of losing one's nearest and dearest, of losing reputation or giving offence, and so on. All fear is the baseless fabric of our own vision. Fear has no place in our hearts when we have shaken off the attachment for wealth, for family and for body. '*Tena tyaktena bhunjithah'* (Enjoy the things of the earth by renouncing them) is the noble commandment. Fearlessness does not mean arrogance or aggressiveness. That in itself is a sign of fear. Fearlessness leads to the calmness and peace of mind.

Mahatma Gandhi felt that it was indispensible for the growth of the other noble qualities. Here are some of his quotes-

"How can one seek truth, or cherish love, without fearlessness? The path of *Hari* (the Lord) is the path of brave, not of cowards".[38]

"Fearlessness is the first requisite of spirituality. Cowards can never be moral.[39]"

"Perfect fearlessness can be attained only by him who has realized the Supreme, as it implies the height of freedom from delusions. But one can always progress towards this goal by determined and constant endeavour and by increasing confidence in oneself. Fear is the baseless fabric of our own vision. Fear has no place in our hearts when we have shaken off the attachment for wealth, for family and for body."[40]

"Fear is a thing which I dislike. Why should one man be afraid of another man? Man should stand in fear of God alone, and then he can shed all other fears".[41] "There is so much superstition and hypocrisy around that one is afraid even to do the right thing. But if one gives way to fear, even truth will have to be suppressed. The golden rule is to act fearlessly upon what one believes to be right.[42]

Now here are some quotes from *Sanskrit* Literature which would have inspired Mahatma Gandhi. *Mahābhārata* says that from whom nobody gets afraid and he who himself is not fearful to others and from whom this whole world is like *Ātmā*, he gets rid from difficult to cross crisis-

येषां न कश्चित् त्रसति न त्रसन्ति हि कस्यचित्। येषामात्मसमो लोको दुर्गाप्यतितरन्ति ते॥[43]

After ridding from his body one has no fears from any quarter if he entertains no fear from living beings and the living beings have no fear from him-

अभयं यस्य भूतेभ्यो भूतानामभयं यतः। तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन॥[44]

The kind hearted man who manoevours fearlessness to all beings, receives in return fearlessness from them-

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः। अभयं तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुश्रुम॥[45]

---

[38] From Yeravda Mandir: Ashram Observances, 1945, p 27
[39] Young India, 13-10-1921, p 323
[40] Ibid, 11-9-1930, p2
[41] Harijan, 2-6-1946, p 477
[42] Ibid, 2-6-1946, p 388
[43] *Mahābhārata, Śāntiparva*/110/16
[44] Ibid, 154/26
[45] Ibid, *Anuśāsanaparva*/117/22

Vedic *Ṛṣi* prays- May we be fearless of our friends, and even of those who are unfriendly to us, may we never fall in dread of whom we know and even of those whom we do not know, may we remain free from any apprehension by night and in the day time, and may all the quarters be friendly to us-

अभयं मित्रादभयमित्रादभयं ज्ञातादभयं परोक्षात्।
अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु॥[46]

Dignity of Women-

Mahatma Gandhi described woman as man's better half. As long as she has not the same rights in law as man, as long as the birth of a girl does not receive the same welcome as that of boy, so long we should know that India is suffering from partial paralysis. According to him women are gifted with equal mental capacities and therefore she has equal rights. He opined that wives should not be dolls and objects of indulgence but should be treated as honoured comrades in common service. Gandhiji felt that as education enables women to uphold their natural rights, proper education should be imparted on them. He was of the view that men and women are complementary to each other. Women must not suffer any legal disability which is not suffered by men. For Mahatma Gandhi, the two (man and woman) live the same life, have the same feeling. Each is a complement of the other. The one cannot live without the other's active help.

Here are some quotes of Mahatma Gandhi-

"Woman is the companion of man, gifted with equal mental capacities. She has the right to participate in very minutest detail in the activities of man and she as an equal right of freedom and liberty with him". She is entitled to a supreme place in her own sphere of activity as man is in his. This ought to be the natural condition of things and not as a result of learning to read and write".[47]

"I believe in the proper education of women".[48]

"The woman who knows and fulfils her duty realises her dignified status. She is the queen, not the slave, of the household over which she presides".[49]

"Man should learn to give place to women and a country or community in which women are not honoured cannot be considered as civilized".[50]

"The wife is not the husband's bondslave, but his companion and his helpmate, and an equal partner in all his joys and sorrows-as free as husband to choose her own path."[51]

Going through Gandhiji's view on womenfolk one could without any hesitation conclude that he drew his inspiration from *Sanskrit* texts, which are considered to be repository of all kinds of knowledge. The *Sanskrit* Literature by and large has fully recognised the importance of woman. The importance of woman in a family has been proclaimed in many verses of *Manu Smṛti*. It says-

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा। पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः॥[52]

---

[46] *Atharvaveda*, 19/15/6
[47] Speeches and Writings of Mahatma Gandhi, p 425
[48] Harijan, 27-2-1937, p 19
[49] Ibid, 12-10-1934, pp 276-7
[50] Ibid, 11-1-1948, p 508
[51] An Autobiography or The Story of My Experiments with Truth, p 38
[52] *Manusmṛti*-3.55

i.e. Seeking many a blessings (i.e. God gifts) in life, her father, mother, husband or husband's younger brother shall maintain a bride with a respectful love, and give her ornaments.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥[53]

i.e. The deities are pleased on the family where women are honoured i.e. held in respect. However, the house, where women are dishonoured and insulted, all the acts go fruitless i.e. no action yields good result.

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्। न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा॥[54]

i.e. The house prospers in which womenfolk do not grieve. The family, in which they live in grief, perishes i.e. suffers speedy destruction.

जामयोयानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः। तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः॥[55]

i.e.The homes accursed by disrespected women, go to dogs as if struck *kṛtyā* i.e. black magic.

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः। भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च॥[56]

i.e Thus everybody desirous of prosperity must adore his womenfolk providing them with nourishing food, good clothings and ornaments particularly on occasions of festivity or religious celebrations.

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च।यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्॥[57]

i.e. In the families where husband and wife have harmony between the two; the benediction is sure there.

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम्।तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते॥[58]

i.e. So long as the women are happy and enchanting, the entire family is happy. If they are unpleasing the entire family does look gloomy.

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता।सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते॥[59]

i.e. An *Ācārya* is ten times greater than *Upādhyāya*; the father is hundred times greater than *Ācārya* but a mother is one thousand times greater in glory even than the father.

देवदत्तां पतिर्भार्या विन्दते नेच्छयात्मनः।तां साध्वीं विभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन्॥[60]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

i.e. A man gets wife not by his own will but she is given to him by gods. Therefore it is imperative on him that he should have her well maintained to please the Gods.

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः।एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः॥

[53] Ibid, 3.56
[54] Ibid, 3.57
[55] Ibid, 3.58
[56] Ibid, 3.59
[57] Ibid, 3.60
[58] Ibid, 3.62
[59] Ibid, 2.145
[60] Ibid, 9.95

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ।यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्ताावितरेतरम्॥[61]

i.e. This is the general rule of conjugal life that the wife and husband not sidestepping each other follow their *Dharma* with full co-operation till the last moment of life. So a married couple should try to perform his household duties with co-operation and should never be separated from each other.

एतावानेव पुरुषो यज्जायाऽऽत्मा प्रजेति ह।विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना॥
न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते।एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम्॥[62]

i.e. A person consists of his own body, his progeny and wife. The learned say that the husband and wife both are one and the same. By selling or deserting the wife she is not deprived of her wifehood. To the best of my knowledge this is law established by *Prajāpati* in the past.

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः।द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः॥[63]

i.e. Even the slightest possibility of slips the women should be guarded against; because unguarded woman might cause grief to both the families and parents and parents-in-law.

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम्।यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि॥
स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च।स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्हि रक्षति॥[64]

i.e. While observing this best possible *Dharma* for all the four *Varṇas*, even the weaker husbands try to safeguard their wives. A person safeguarding his wife with care also protects his children, character, the family, his own self and his *Dharma* automatically.

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः। स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन॥[65]

i.e. The women are worth adoring as they produce children and beautify the homes. They are benevolent also. There is not much difference between good women and *Lakṣmī*.

This part, *Upaniṣads* have recommended rituals to a householder for ensuring the birth of scholarly daughter- अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत, सर्वमायुरियादिति, तिलौदनं पाचयित्वा सपिष्मन्तमश्नीयाताम् ईश्वरौ जनयितवै।[66] i.e. he who wishes, 'May a daughter be born to me, who will be a scholar and attain full longevity', should have rice and Sesamum cooked together, and with his wife eat it mixed with ghee. Then they would be able to produce such a daughter.

Daughters were regarded as the pride of the family-कन्येयं कुलजीवितम्।[67] The father used to recite a prayer for the welfare of his daughter just with the same solicitude as he did for the happiness of his son.[68]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

Skanda Purāṇa says that even a *saṃnyāsī*, whom all people pay obeisance should pay obeisance to mother with care-**'सर्ववन्द्येन यतिना प्रसूर्वन्द्या प्रयत्नतः'**[69] All women of the

[61] Ibid, 9.101-102
[62] Ibid, 9.45-46
[63] Ibid, 9.5
[64] Ibid, 9.6-7
[65] Ibid, 9.26
[66] *Bṛhadāraṇyakopniṣad*, 6/4/17
[67] *Kumārsambhavam*, 6/63
[68] *Āpastamba Gṛhyasūtra*, 15/12/3

world have been regarded as the forms of Goddess Durgā-'**विद्याः समस्तास्तव देवि भेदाः स्त्रियः समस्ताः सकला जगत्सु**'।[70] The *Śatapatha Brāhmaṇa* gives high place to woman by saying that woman as mother is the best and foremost preceptor of children and she is not merely an object of pleasure but a colleague in the religious life of man. *Yājñavalkyasmṛti* extols woman so much so to call them embodiments of all divine virtues on Earth. '*Soma* gave women purification, the *Gāndharva* sweet speech, *Agni* perfect purity, therefore, verily woman are always pure".

According to *Vedas*, one who considers a woman weak is himself a wicked fellow.[71] *Yajurveda* state that a woman is thousand times valiant, bold and vigorous.[72] *Rgveda* glorifies the role of women in the family by declaring that it is the wife who symbolises the house.[73] Abduction or crime against women is considered highly disgraceful and blemished for the nation.[74]

Woman have played pivotal role in the formation and existence of the ancient Indian society. She occupied a very important place in the society during *Vedic* times. She was master of the house, eternal companion to her husband, respected as daughter, wife and mother.[75]

A married woman is regarded as an integral part of her husband. So she is naturally entitled to enjoy all the rights, which are enjoyed by her husband. In the *Rāmāyaṇa*, the wife has been considered as the soul of her husband. When *Rāma* was exiled, the family preceptor *Vaśiṣṭha*- the greatest scholar and seer of his time declared that in absence of *Rāma*, *Sita*, the soul of *Rāma* will look after the kingdom. *Kauṭilya Arthaśāstra* opines that capital sentence should be imposed for offence of rape committed against woman arrested by an officer of the state.

Atharvaveda mentions that the period before marriage was utilized for imparting education to them. It says that a maiden can succeed in her life only if she was trained properly during *Brahmacarya*.[76]

Wife is considered to be the keystone of the arch of the husband's bliss. The house is considered to quite empty to a person if his wife is not there to supervise over it- 'भार्याहीनगृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत्'।[77] She is the surest solace to the husband.[78]

Strisaṅgrahaṇa (Adultery and rape) has now-a-day become a very serious problem in modern era. If thoughts preached in sacred Sanskrit texts are practiced, the problem could be resolved to very great extent. Adultery and rape were considered to be biggest offence in ancient India and stern punishments were prescribed for them. Here are some references-

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते। यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवितम्॥[79]

[69] *Skandapurāṇa, Kāśī*/11/50
[70] *Durgāsaptaśatī*, 9/6
[71] *Rgveda*-10/86/9
[72] *Yajurveda*-13/26
[73] *Rgveda*, 3.53.4
[74] Ibid, 10.109.4
[75] *Atharvaveda*, 14.1.23
[76] Ibid, 11.5.18
[77] *Mahābhārata*, 12/4/4
[78] Ibid, 3.58.29
[79] *Manusmṛti*, 4/134

i.e. There is nothing in the world as damaging one's life as enjoying women other than one's own wife.

परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान्नृन्महीपतिः। उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत्॥[80]

i.e. If a person cohabits with others' wife the king should award torturing punishment and cut apart his limbs and exile him.

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति।[81]

i.e. A person raping a virgin forcibly without her consent must be instantly killed.

स्त्रीषु वृत्तोपभोगस्यात् प्रसह्यपुरुषो यदा। वधे तत्र प्रवर्तते कार्यातिक्रमणं हि तत्॥

Capital punishment should be awarded to a man who forcefully indulges in sexual intercourse with a woman.

Going by abovementioned findings it is wide and clear that father of the Nation Mahatma Gandhi was highly fascinated with the thoughts preached in the *Sanskrit* texts as far as the matter related to the dignity of women are concerned. In effect, thoughts found in Sanskrit texts regarding women should be appreciated by one and all. If common people know about the facts they would certainly develop thought of respect towards women.

God-

God is wholly good. There is no evil in Him. God made man in His own image. Unfortunately for us, man has fashioned Him in his own image. This arrogation has landed mankind in a sea of troubles. God is the Supreme Alchemist. In His presence all iron and dross turn into pure gold. Similarly does all evil turn into good. Goodness is God. Goodness conceived as apart from Him is a lifeless thing and exist only whilst it is a paying policy. So are all morals. If they are to live in us, they must be considered and cultivated in their relation to God. Here are some observations of Mahatma Gandhi regarding the Almighty God-

"We try to become good because we want to reach and realize God. All the dry ethics of the world turn to dust because apart from God they are lifeless. Coming from God, they come with life in them. They become part of us and ennoble us".[82]

"God cannot be realized through the intellect. Intellect can lead one to a certain extent and no further. It is a matter of faith and experience derived from faith. One might rely on the experience. Full faith does not feel the want of experience".[83]

"God is all powerful. He can change the hearts of man and bring real peace among them".[84]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

"There is only one omnipotent and omnipresent God. He is named variously and we remember Him by the name which is most familiar to us".[85]

Here are some references regarding the God in Sanskrit Literature which might have worked as a guiding force for Mahatma Gandhi-

[80] Ibid, 8.352
[81] Ibid, 8.364
[82] Harijan, 24-8-1947, p 285
[83] Ibid, 4-8-1946, p 183
[84] Ibid, 3-8-1947, p 262
[85] Ibid, 28-4-1946, p 111

According to *Mahābhārata*, the world exists under the control of God. It is not all of one's own accord. He is the upholder of beings in course of pain and pleasure as also lovely and repelling aptitudes. While controlling he maintains all shining bright in front-

ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा॥
धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये।
दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन्॥[86]

The best thing for man is not to let God slip out of his mind even for a moment. The man who has undertaken a vow not to forget God even for an instant bids fair to realize Him in this very birth; there is no room for the least doubt about it. The Lord says in *Gītā*-

"अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः॥"[87]

According to *Mahābhārata*, Gods have attained supremacy, as they had been free from attachment and enmity. They protect the people as they are attributed with supreme potential of *Yoga*-

रागद्वेषविनिर्मुकता एश्वर्यं देवता गताः।
योगेश्र्यैण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः॥[88]

Gods relish nectarean oblations. They appreciate truth and honesty-स्वाहास्वधामृतभुजो देवाः सत्यार्जवप्रियाः।[89]

Hence, *Vedic Ṛṣi* says- I bow to that God who is present in fire, water, all living beings, herbs and trees-

यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश।
य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः॥[90]

Describing God, *Gītā* has rightly observed-

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यमं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे॥[91]

i.e. O God, you are imperishable, the supreme Being, the One thing to be known. You are the great refuge of this universe; You are the undying guardian of the eternal dharma, you are the ancient *Puruṣa*, I ween.

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

Dharma-

According to the Indian Tradition, four are the *Puruṣarthas* i.e. the goals or ideals of the human life. These goals are *Dharma*, *Artha*, *Kāma* and *Mokṣa*. Of these we can say that *Dharma* is the root; *Artha*, the branch; *Kāma*, the flower; and *Mokṣa*, the fruit of the tree of the life. In this way it can be said that *Dharma* is the fundamental means to attain the other three goals. In effect, if the root is watered, the branches and the flowers will be healthy and

[86] *Mahābhārata, Āraṇyakaparva*/31/20-21
[87] *Gītā*, 8.14
[88] *Mahābhārata, Āraṇyakaparva*, 2.76
[89] Ibid, *Anuśāsanaparva*/116.27
[90] *Śvetāśvataropaniṣad*, 2/17
[91] *Gītā*, 11/18

yield delicious fruit. Therefore, if *Dharma* is practiced, it will help man in attaining worldly prosperity as well as final beatitude.

Among the great concepts and doctrines, the basic principles and directives of Hinduism, *Dharma* stands out pre-eminent, with a vast, deep and pervasive significance of its own. Having its rudimentary beginning in the *Vedas*, it has, over the centuries, grown like a mighty tree, with numerous branches and secondary roots.

Gandhiji advocated for the establishment of dharma in social and political system of the country. For him *Dharma* was not just a synonym of religion. It was life style which helped in leading fearless and dutiful life. Accepting the importance of dharma, Mahatma Gandhi said-

"I would be ready even to sacrifice the country for the sake of *Dharma*; such is the ideal which inspires me. My patriotism is subject to my concern for *Dharma*. If the interests of the country conflict with *Dharma*, I would sacrifice the former".[92]

The concept of *Dharma* is vast and vide. It is a *Sanskrit* expression of widest import. There is no corresponding word in any other language. The word *'Dharma'* is derived from the root, 'dhṛi' meaning to maintain, preserve, hold, bear and carry etc.[93] *Mahābhārata* says that the word *'Dharma'* is derived from *'Dhārṇā*. As per it, that which has capacity to sustain is indeed *'Dharma'*[94]

In this way we understand that the basic meaning of *'Dharma'* is the moral law, which sustains world, human society and the individual. It is a key facet of *Hindu* culture. It is associated with many aspects of human life. It goes without saying that it is only *Dharma*, which can hold, unify and maintain the entire go of the world. The force by which everything is held is called *'Dharma'*. It is regarded as mode of life or a code of conduct, which regulates the works and activities of the man as a member of society and as and individual. It acts as a sociological phenomenon as well as personal experience.

While *Dharma* touches wide varieties of topics, the essence of *Dharma* is also declared by various works. *Mahābhārata* says-Truthfulness, to be free from anger, sharing one's wealth with others, forgiveness, purity, absence of enmity, straightforwardness, maintaining persons dependent on oneself are the 'Dharma' of persons belonging to all *varṇa*.[95]

The principles established in the scriptures by the seers stand on the firm footing of *Dharma*, which has ten elements according to *Manu*. These ten elements are steadfastness, forbearance, self restraint, non-thieving, purity, control over the sense-organs, intellect, self knowledge, truthfulness and absence of anger-

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥[96]

The characteristics of *Dharma* given by *Manu Smṛti* are such that no nation and no sect of religion can raise any question and objection to them. The manhood of man can develop only through the proper observance of this *Dharma*. The view of *Manu* regarding *Dharma*, in this way, include the right to develop mental ability, right to justice and right to non-corrupt society.

[92] Godly Men and their Golden works, p 181
[93] The Student's Sanskrit-English Dictionary, p 274
[94] *Mahābhārata, Karṇaparva*/69/58
[95] Ibid, *Śāntiparva*, 60/7-8
[96] The *Manusmṛti*, 6/92

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed **UGC Approved** (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with **Impact Factor**]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in **Issue**-34th & 35th , **Year** 09, **Vol** -III, 01 **November, 2018**
ISSN 0976-8645

According to *Shrimad Bhāgvata Mahāpurāṇa*, the highest virtue, ie *Dharma* of all men consists of following features-truthfulness, compassion, austerity, purity, endurance, discrimination (the power of distinguishing right from wrong), control of mind and the senses, non-violence, continence, charity, muttering prayers, straightforwardness, contentment, service of those who look upon all with the same eye, gradually withdrawing from all mundane activities, egotism, refraining from futile talk, inquiry into the self, equitable distribution among created beings as one's self, chanting of and dwelling on the names and glories of the Universe.[97]

In this way it can be said that the *Dharma* regulates human conduct and casts individuals into right type of moulds of character by inculcating in them in them social and moral virtues. It is the sense of *Dharma* is each individual member of the society that spurs him on to behave with dignity and becoming demeanour in relation to his fellow beings. Hence it is said-"*Dharma* is the rock on which all virtues are founded. It is the basis of all excellences and the validation of all noble ideas. In other words *Dharma* is an evolutionary, holistic concept and not a fragmentary idea. Just as white light shines in different colours according to the medium it is passing through, *Dharma* takes on diverse hues according to the individual or society through which it manifests itself. While light is single, but its constituent colours are multiple and distinct.

Dharma is the life-force of the society, like *'Prāṇa'* in an individual. Any state or institution or even society or an individual cannot exist without *Dharma*. In the field of *Dharma*, theoretical knowledge is not enough. Real knower of *Dharma* is one who is friendly to all and who is engaged in doing well to all, in thought, word and deed.[98]

Nothing is superior to *Dharma* in this creation.[99] *Vālmīki Rāmāyaṇa* also says-one who knows the truth about the principles of *Dharma*, material enjoyments and prosperity, possess a keen memory and perspicacious. He attains proficiency in discharging all types of duties.[100]

If these are facts, we are left with no other option but to make *'Dharma'* part and parcel of our life. Here one has to understand that *'Dharma'* being violated destroys; *'Dharma'* being preserved preserves. *Dharma* should not be violated, lest violated *Dharma* destroys us-

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत्॥[101]

Brahmapurāṇa has rightly pointed out that *'Dharma'* alone is helper and protector everywhere. The seers have paid utmost heed to the noble thoughts of all. There is no room for malevolence, falsehood, enmity, deception, treachery, lasciviousness, arrogance, greed, crookedness, usurpation of other's wealth, uncalled for anger and conspiracy. The Indian concept of *Dharma* does not allow anybody to do anything to anybody, which is not agreeable to oneself.[102]

In *Ṛgveda*, the word *'Dharma'* signifies the meaning of 'upholder' or 'supporter'. The word *'Dharma'* was given more elaboration, emphasis and extension during the *Upaniṣadic* period. Some *Upaniṣads* conjoined it with truth and regarded it as the highest

[97] *Śrimad Bhāgvata Mahāpurāṇa* (Part II), 7/11/8-12
[98] *Mahābhārata, Śāntiparva*/262/9
[99] *Bṛhadāraṇyakopniṣad (Śāṃkara Bhāsya Sahita)*, 1/4/14
[100] *Vālmīki Rāmāyaṇa*, 2/1/22
[101] *The Manusmṛti*, 8/15
[102] *Bhāratiya Dharma Aur Darśana*, p 89

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed **UGC Approved** (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with **Impact Factor**]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in **Issue**-34th & 35th , **Year** 09, **Vol** -III, 01 **November, 2018**
ISSN 0976-8645

principle of human life. There is nothing higher than *'Dharma'*. *Taittiriya Upaniṣad* gives emphasis on the ethical meaning of *Dharma* pertaining to man's social duties. *Chāndogya Upaniṣad* refers to studies, austerities and contemplation as being comprehended under the concept of *Dharma*. The importance and significance of *Dharma* is very well established in *Śrimad Bhagvad Gītā*. Lord *Kṛṣṇa* says- 'Whenever there is decline of virtue (*Dharma*) and increase of vice (*Adharma*), then do I manifest Myself. For the protection of the pious, the destruction of evil-doers, and establishing virtues, I manifest Myself in every age'-

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यगम्॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥[103]

Here one thing is clear. *Dharma* alone is the friend of virtuous; *Dharma* is their refuge; all the movable and immovable objects in the three worlds of creation are guided by *Dharma*. *Śrimad Bhagvad Gītā* divides human propensities into two categories divine and devilish. One should try to follow divine qualities and do away with devilish qualities in order to establish *Dharma*. Fearlessness, purification of one's existence, cultivation of spiritual knowledge, charity, self-control, performance of sacrifice, study of the Vedas, austerity, simplicity, non-violence, truthfulness, freedom from anger, renunciation, tranquillity, aversion to faultfinding, gentleness, modesty, determination, vigour, forgiveness, fortitude, cleanliness, freedom from envy and the passion for honour- these transcendental qualities belong to Godly men endowed with divine nature. Arrogance, pride, anger, conceit, harshness and ignorance-these qualities belong to those of demoniac qualities make for bondage-

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्।दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता।भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत॥
दम्भो दर्पोऽभिमनश्च क्रोधः पारुष्यमेव च।अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्॥[104]

Those who believe in discrimination, in effect, don't practice *Dharma*. They never attain real happiness. They are not respected in the society. *Dharma* on the social plane, aims at attaining all round welfare for the entire community. By means of injunctions and prohibitions, Dharma directs human activity so that each unit in society may fulfil its function and contribute to the general good of the society.

In AS Narayan Deepshitulu case, the Supreme Court of India has defined the word *'Dharma'*. As per it-"*Dharma* is that which is indicated by the *Vedas* as conducive to the highest good, which sustains and ensures progress and welfare of all in this world. *Dharma* embraces every type of righteous conduct covering every aspect of life essential for the sustenance and welfare of the individual and the society and includes those rules which guide and enable those who believe in God and heaven to attain *Mokṣa*"

Here it would be justified to quote *Mahābhārata*, where *Dharma* has been explained to be that which helps the upliftment of living beings. In this way, that which ensures welfare of living things is *Dharma*.[105] In fact, from *Dharma* arises wealth, *Dharma* is the source of happiness, through *Dharma* we attain everything; *Dharma* is the essence of the world.[106]

[103] *Śrimad Bhagvada Gītā*, 4/7-8
[104] Ibid, 16/1-4
[105] *Mahābhārata, Śāntiparva*/109/10
[106] *Vālmīki Rāmāyaṇa*, 3/9/30

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

At the physical level, *Dharma* is that which nourishes and supports the health of the body. Whether we want to serve others, obtain liberation, or even enjoy life in this world we need a healthy body. Proper sleep, healthy eating, exercise, and cleanliness all contribute to good health. Therefore, practicing these are all acts of *Dharma*.

At the mental level we all want to be peaceful and happy. Therefore to think in a loving way is *dharma* and to think negatively of someone is *adharma* because it will disturb our personality and can also cause harm to the other person.

Whether we are students, administrators, businessmen, labourers or even monks, all are governed by the duties established for their particular stages and professions. When everyone accepts the responsibilities of their *dharma* the entire society prospers.

All our present day problems are a direct result of disregarding *'Dharma'*, under the influence of a materialistic philosophy, in the belief that it alone can usher in happiness and secure the welfare of the people. Now it is becoming clear that human problems multiply as we go on multiplying our lust and desire for material wealth and pleasure and that the solution to all the problems, Social, Economic and Political, which the world and our nation are facing, in particular the crash of our moral edifice is, *Dharma* alone panacea. There is no alternative to *'Dharma'*. This is the eternal truth.

"Dharma" has the power to prevent a man from committing an offence by acting as an antigen against the six enemies inherent in every man. It is preventive. It gives immunity against sinful thoughts.

Dharma regulates the mutual obligation of the individuals and the society. *Dharma* as a concept is very wide and comprehensive. It stands for establishing harmony, peace stability and progress in the society. Right from the very ancient times, *Dharma* has been accepted as an ideal of human life and has accordingly fascinated and inspired the people. We can say that *Dharma* constitutes the foundation of all affairs in the world. People respect one who adheres to *Dharma*. It insulates man against sinful thoughts and actions. It is the basis of all excellences and the validation of all noble ideas. It is evolutionary, holistic concept and not a fragmentary idea. When *Dharma* is practised, it confers on man and society health, wealth and happiness. Progress and prosperity follow in quick succession as a matter of course. Everything in this world is founded on *Dharma*. *Dharma*, therefore, is Supreme.

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sanskrit Nikunjam) www.jahnavisanskritejournal.in

Brahmacharya-

Total abstinence from eight forms of sexual indulgence is *Brahmacharya*. Control of the palate is very closely connected with the observance of *Brahmacharya*. It means not merely mechanical celibacy but it means complete control over all the organs and senses enabling one to attain perfect from all passion and hence from sin in thought, word and deed. Here are some quotes that would bring to light thoughts of Mahatma Gandhi regarding *Brahmacharya-*

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

"Control of the palate is very closely connected with the observance of Brahmacharya. I have found from experience that the observance of celibacy becomes comparatively easy, if one acquires mastery over the palate."[107]

"Life without *Brahmacharya* appears to me be insipid and animal like. The brute by nature knows no self-restraint. Man is man because he is capable of, and only in so far as he exercises, self-restraint. What formerly appeared to me to be extravagant praise of *brahmacharya* is our religious books seems now, with increasing clearness every day, to be absolutely proper and founded on experience." [108]

Now here are some references from *Sanskrit* Literature which might have inspired Mahatma Gandhi to think about *Brahmacharya-*

आचार्यो ब्रह्मचारी ब्रह्मचारी प्रजापतिः।
प्रजापतिर्वि राजति विराडिन्द्रोऽभवद् वशी॥[109]

i.e.The preceptor is *Brahmacārī* and *Brahmacārī* is lord of the house. Through this *Brahmacharya* the man in house holding life shines throughout and the shining soul, the master of organs become powerful to subdue all passions.

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते॥[110]

i.e. The king through the practice and strict discipline of *Brahmacharya* or having restraints on sexual pursuit rules his realms to safety. The preceptor desires to keep the pupil under his control through practice and discipline of *Brahmacharya*.

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युपाघ्नत।
इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्व राभरत्॥[111]

i.e. Through the practice and discipline of *Brahmacharya* the wise men overcome the causes of early death. The soul, who is the master of limbs and organs, through restraints on hunting after senses brings light and happiness for the limbs of the body.

Cow Protection-

The cow occupies a special place in Hindu culture. She symbolises *dharma*, the Law of Righteousness. The reverence for the animal has been one of the central themes of Hinduism since ancient times. Going by ancient scriptures, the cow represents both the mother and the earth-the mother, because cow's milk is the first replacement for mother's milk, and the earth because the cow is a symbol of fertility. In times of distress, the earth is believed to take on the form of a cow to pray for divine aid.

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sanskrit Nikunjam) www.jahnavisanskritejournal.in

Mahatma Gandhi has come up with mindblowing views regarding cows, some of which are mentioned below-

"Cow protection to me is one of the most wonderful phenomenon in human evolution. It takes the human being beyond his species. Man through the cow is enjoined to

[107] From Yeravda Mandir: Ashram Observances, 1945, p 15
[108] An Autobiography or The Story of My Experiments with Truth, p 234
[109] *Atharvaveda*, 11/5/16
[110] Ibid, 11/5/17
[111] Ibid, 11/5/19

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed **UGC Approved** (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with **Impact Factor**]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in **Issue**-34th & 35th , **Year** 09, **Vol** -III, 01 **November, 2018**
ISSN 0976-8645

realize his identity with all that lives. Protection of cow means protection of the whole dumb creation of God."[112]

"Hindus will be judged not by their tilaks, not by the correct chanting of mantras, not by their punctilious observance of caste rules, but by their ability to protect the cow."[113]

The references to the sanctity of the cow are endless. Her home is the firmament or heaven; [114] she is synonymous with *Uṣas* or Dawn in several hymns; similarly, she is often synonymous with the earth, plenty, clouds, speech, waters and light. Her greatness and importance are apparent in *Ṛgvedic* literature itself. There were strict punishments in ancient India for killing a cow. In fact, one of the causes for untouchability was the killing of a cow. Killing a cow was a heinous crime, at par with the killing of *Brāhmaṇa*. The killer head was shaved and he was fined ten cows and a bull.[115] *Yajurveda*[116] directs not to kill the cow which is the splendour of life and inviolable. The colossal and universal figure of cow has been sketched in the *Atharvaveda*.[117] Cow has been described as mother. She is mother of kings.[118] She has been called *Bhaga* (glory, prosperity) and milk products mixed with *Soma* are considered to be the best edibles.[119] Regarding the importance of *Gorasa* or *Gavya* (milk and its by-products) it has been said that it strengthens the weaklings and makes the lifeless vigorous and lustrous. Cow is the grace of a household. Cow is glorified even in public gatherings.[120] It has been said that cow should not be slain as she symbolises good fortunes.[121]

Prayer-

Prayer is nothing else but an intense longing of the heart. It is the very soul and essence of religion, and, therefore, prayer must be the very core of the life of man, for no man can live without religion. Prayer is the very core of man's life. Prayer is either petitional or in its wider sense is inward communion. In either case the ultimate result is the same. Even when it is petitional, the petition should be for the cleansing and purification of the soul, for freeing it from the layers of ignorance and darkness that envelop it. He, therefore, who hungers for the awakening of the divine in him must fall back on prayer. But prayer is no mere exercise of words or of the ears, it is no mere repetition of empty formula. Any amount of repetition of *Ramanama* is futile if it fails to stir the soul.

True prayer never goes unanswered. It does not mean that every little thing we ask for from God is readily given to us. It is only when we shed our selfishness with a conscious effort and approach God in true humility that our prayers find a response. The prayer is for God to make us better men and women. If the prayer came truly from the heart, God's grace would surely descend upon us. There is not a blade of grass which moves without His will, not one single true thought which does not leave a mark on character. It is good, therefore, to develop the daily habit of prayer.

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

Prayer is the greatest binding force, making for the solidarity and oneness of the human family. If a person realizes his unity with God through prayer, he will look upon

[112] Young India, 6-10-1921
[113] Godly Men and their Golden Words, p 182
[114] *Ṛgveda*, 3.55.1
[115] *Mahābhārata*, 3/240
[116] *Yajurveda*, 13.43
[117] *Atharvaveda*, 9.7.1-26
[118] Ibid, 10.10.18
[119] Ibid, 4.21.5
[120] Ibid, 4.21.6
[121] Ibid, 7.73.8

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed **UGC Approved** (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with **Impact Factor**]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in **Issue**-34th & 35th , **Year** 09, **Vol** -III, 01 **November, 2018**
ISSN 0976-8645

everybody as himself. There will be no high, no low, no narrow provincialism or petty rivalries in the matter of language between an Andhra and a Tamilian, a Kanarese and a Malayalee. There will be no invidious distinction between a touchable and untouchable, a Hindu and a Musalman, a Parsi, a Christian or a Sikh. Similarly, there would be no scramble for personal gain or power between various groups or between different members within a group. The prayer is not exclusive. It is not restricted to one's own caste or community. It is all inclusive. It comprehends the whole of humanity. Its realization would thus mean the establishment of the Kingdom of Heaven on earth.

Prayer brings a peace, a strength and a consolation that nothing else can give. But it must be offered from the heart. When it is not offered from the heart, it is like the beating of a drum, or just the vocal effect of the throat sounds. When it is offered from the heart, it has the power to melt mountains of misery. Those who want are welcome to try its power. The prayer for peace is accepted on all hands as a pure prayer, and in these times of severe strife and cruel bloodshed it is well that we offer prayers for peace.

By always praising the all-pervading Being, who is without beginning and without end, who is the supreme Lord for all the worlds, and who is the eternal controller of the universe, one gets beyond all grief-

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम्।लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत्॥

Mahatma Gandhi has emphasised the importance of prayer time and again. Here are some quotes-

"Prayer needs no speech. It is in itself independent of any sensuous effort. I have not the slightest doubt that prayer is an unfailing means of cleansing the heart of passions. But it must be combined with utmost humility".[122]

"It is better in prayer to have heart without words than words without a heart."[123]

"God answers prayer in His own way, not ours. His ways are different from the ways of mortals. Hence they are inscrutable. Prayer presupposes faith. No prayer goes in vain. Prayer is like any other action. It bears fruit whether we see it or not, and the fruit of heart prayer is far more potent than action so called."[124]

The whole *Sanskrit* Literature is full of prayers wherein importance of the prayers has also been discussed. Here are some of the prayers-

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम
देवहितं यदायुः॥

i.e. Om, O Gods, may we hear with our ears what is auspicious. O ye adorable ones, may we see with our eyes what is auspicious. May we sing praises to ye and enjoy with strong limbs and body the life allotted to us by Gods.

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः। वनस्पतयः
शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वैः शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः।

i.e. Om, May there be peace in heaven. May there be peace in the sky. May there be peace on earth. May there be peace in the water. May there be peace in the plants. May there be peace in the trees. May there be peace in Brahman. May there be peace in all. May that peace, real peace, be mine.

[122] An Autobiography or The Story of My Experiments with Truth, pp 51-52
[123] Young India, 23-1-1930, p 25
[124] Harijan, 29-6-1946, p 215

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

यो विश्वामि विपश्यति भवना सं च पश्यति।
स नः पूषाविता भुवत्॥[125]

i.e. The Lord who watches over the universe and fully understands the truth behind all things,-may He protect us all.

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च।
नमः शङ्कराय च मयस्कराय च।
नमः शिवाय च शिवतराय च॥[126]

i.e. We offer our salutations to thee, the giver of happiness and well-being. We offer our salutations to thee, the promoter of good and auspiciousness. We offer our salutations to Thee, the bestower of bliss and still greater bliss.

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे।मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे॥[127]

i.e. May I be able to look upon all beings with the eye of a friend. May we look upon one another with the eye of a friend.

यस्मिन् सर्वे यतः सर्वे यः सर्वे सर्वतश्च यः।यश्च सर्वमयो देवस्तस्मै सर्वात्मने नमः॥[128]

i.e. In Him all things exist; from Him they all originate. He has become all; He exists on every side. He is verily the All. Salutations to Him, who is the soul of everything.

CONCLUSION-

After going through his views on almost all spheres of life it is crystal clear that Mahatma Gandhi was immensely impressed by the invariable and inexhaustible Sanskrit Literature. He had achieved abundant inspiration for virtuous thinking and doing. It is due the noble teaching of Vedic Tradition that Gandhiji translated his ideas into actions.

BIBLIOGRAPHY

1. Acarya Shrirama Sharma (ed.), *Atharvaveda*, Brahmavarchas, Hardwar, 2002
2. Agarwal Satya P., *Selections from Mahābhārata*, Urmila Agarwal Publishers, Maryland, USA, 2002
3. *An Autobiography or The Story of My Experiments with Truth*; Mahatma Gandhi; translated from Gujarati by Mahadev Desai; Navjivan Publishing House, Ahemdabad; Vol. I, 1959
4. Anonymous, *Bṛhadāraṇyakopniṣad* (Śānkar Bhāsya Sahita), Gītā Press, Gorakhpur, Samvat 2029
5. Anonymous, *Śatapatha Brāhmaṇam*, Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi, 2002
6. Apte Vaman Shivaram, The Student's *Sanskrit-English Dictionary*, Motilal Banarasidas, Delhi, 1973
7. Ayurvedalankar Dr. Krishnakumara, *Constitution & Judicial System of Ancient India*, Rashtriya Sanskrita Sansthan, New Delhi, 2005
8. Chakravarti Stansu S., *Hinduism: A Way of Life*, Motilal Banarasidas Publishers, Private Limited, Delhi, 1991

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

[125] *Ṛgveda*, 3.62.9
[126] *Yajurveda*, 16.41
[127] Ibid, 36.18
[128] *Mahābhārata-Śāntiparva*-74-83

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

9. Chand Devi (Tr.), The *Yajurveda*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1980
10. Deva Acharya Dharma (Tr.), *The Ṛgveda*, Sarvadesik Arya Pratinidhi Sabha, New Delhi, 2004
11. Dvivedi Dr. Kapiladeva, *The Essence of the Vedas*, Vishva Bharati Research Institute, Varanasi, 1990
12. *From Yeravda Mandir: Ashram Observances*; M.K. Gandhi; translated by V.G. Desai; Navjivan Publishing House, Ahemdabad, 1957
13. Goswami CL (Tr.), *Śrimad Bhāgvata Mahāpurāṇa*, Gita Press, Gorakhpura, 1982
14. *Harijan*: (1933-1956); English weekly journal founded by Gandhiji and published under the auspices of the Harijan Sevak Sangh, Poona, and from 1942, by the Navjivan Trust, Ahemdabad
15. Jois Justice M Rama, *Ancient Indian Law*, Universal Law Publishing Co., Delhi, 2007
16. Jois Justice M Rama, *Legal and Constitutional History of India*, Universal Law Publishing Co., Delhi, 2008
17. Mishra Acharya Shri Vamshidhar (Com.), *Śrimad Bhagavada Gītā*, Sampurnananda Sanskrit University, Varanasi, 1990
18. Pandeya Dr. Vishvambharnath, *Sūkti-sapta-śati*, Bharatiya Sanskrit Sansthan, Lohardaga, 2003
19. Pandeya Pandit Ram Narayanadutta Shastri (Tr.), *Maharṣi Vedavyas Praṇit Mahābhārata*, Gita Press, Gorakhpur, Samvat 2065
20. Sharma Dr. Rajendranatha, *The Skandamahāpurāṇam*, Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi, 2006
21. Shastri Rajvir (Ed.), *The Manusmṛti*, Arsh Sahitya Pracar Trust, Delhi, 2005
22. *Speeches and Writings of Mahatma Gandhi*; G.A. Natesan & Co.,Madras, 1933, 4th edition
23. *The Mind of Mahatma Gandhi*; Edited by R.K.Prabhu & U.R. Rao, Navjivan Publishing House, Ahemdabad, 2010
24. Upadhyaya Acharya Baldeva, *Bhāratiya Dharma Aur Darśana*, Chaukhamba Publishers, Varanasi, 2000
25. Vālmīki, *Vālmīki Rāmāyaṇa*, Gita Press, Gorakhpur, 1974
26. Vedavyāsa, *Padmapurāṇam*, Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi, 2007
27. Verma Dr. Shyam Bahadur & Verma, Dr Madhhu, *Encyclopaedia of Quotations*, Prabhat Prakashhan, New Delhi, 2006
28. *Young India* (1919-1932); English Weekly Journal published under the supervision of Gandhiji

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

Paper Received on- 11.06.2018 Paper Published on 01-11-2018

अध्येताओं की आध्यात्मिक प्रज्ञा व सामाजिकसक्षमता

मनोजप्रसादनौटियाल[129]

मुख्य शब्द – शिक्षा, बुद्धि, आध्यात्मिक।

शोधसार-

मानव जीवन में शिक्षा का स्थान महत्वपूर्ण है। शिक्षा के माध्यम से ही हम स्वजीवन के प्रत्येक पक्ष को विकसित कर सकते है। तो शिक्षा की उपयोगिता का ज्ञान हमें शिक्षकों के माध्यम से प्राप्त होता है। शिक्षक जितना ज्ञानवान होगा उतना ही परिपक्व ज्ञान छात्र को प्राप्त होगा। इसलिए शिक्षक को सामाजिक रूप से सक्षम यानी परिपक्व होना चाहिये तथा सभी छात्रों तथा प्राणी मात्र के प्रति शिक्षक का सनातन भाव होना चाहिए अर्थात शिक्षक के हृदय में आध्यात्मिक भाव होना आवश्यक है। प्रस्तुत अध्ययन को वर्तमान शिक्षा व्यवस्था में समाहित किया जाए। ताकि देशभर में अध्यापनरत समस्त शिक्षकों को उपर्युक्त विषय की जानकारी प्राप्त होगी तथा शिक्षक स्वजीवन की समस्याओं का समाधान आसानी से प्राप्त करेंगे और हृदय में सागरवत समता का जागरण होगा प्रस्तुत अध्ययन शोधकर्ताओं, शिक्षकों, शिक्षाविदों आदि लोगों के लिए लाभकारी सिद्ध होगा सरकारी तथा गैरसरकारी नीतियों के निर्माण तथा कार्यान्वयन में उचित दिशानिर्देश कर सकेगा तथा लाभप्रद सिद्ध होगा।

हमारे जीवन में बुद्धि का आध्यात्मिक व सामाजिक सक्षमता में महत्वपूर्ण स्थान है, जो कि शिक्षा के माध्यम से हमारे जीवन का विकास होता है। शिक्षा शब्द संस्कृत भाषा के शिक्ष धातु से उत्पन्न हुआ है। जिसका अर्थ होता है विषय का ज्ञान ,औपचारिक एवं अनौपचारिक, औपचारिक शिक्षा वह होती है जो शिक्षा विधिवत चलती है जिसका कोई निश्चित समय ,स्थान, पाठ्यक्रम आदि होता है। तथा अनौपचारिक शिक्षा वह शिक्षा होती है जो आवश्यकतानुसार व हमारी सुविधा के अनुसार समय स्थान आदि निश्चित होता है। वर्तमान समय में शिक्षा का महत्व अत्यधिक है क्योंकि शिक्षा के बिना मानव पशुवत होता है तथा ***"विद्याविहिनः पशु"***[130]शिक्षा के माध्यम से व्यक्ति अपनी आध्यात्मिक प्रज्ञा व सामाजिक सक्षमता में वृद्धि कर सकता है। समाज में एवं विद्यालयों में शिक्षकों की भूमिका अत्यन्त महत्व पूर्ण होती है। विश्व का जो शीघ्रता से परिवर्तित होने वाला परिदृश्य है उसमें शिक्षकों का मार्गदशZन पाकर छात्र सामाजिक कार्य करते है। अतः अध्यापक से ज्ञान प्राप्त करने के पश्चात छात्र सामाजिक कल्याणार्थ कार्य करते हैं। आधुनिक युग प्रतिस्पर्धा वाले युग में शिक्षक नित नवीन स्वीय ज्ञान को अपेक्षा के अनुरूप परिवर्तित करता है तथा नवीन ज्ञान का सृजन भी करता है। अतः शिक्षकों को विभिन्न क्षेत्रों से सम्बन्धित विषयों का ज्ञान होना चाहिए। तभी आज के युग का एक शिक्षक हो सकता है। प्रत्येक व्यक्ति अपने-अपने अनुसार ज्ञान का संग्रह करता है तथा प्रत्येक व्यक्ति का चिन्तन सदैव एक दूसरे से भिन्न होता है जिस कारण समाज में विभिन्न धाराओं, मार्गो व पन्थों का जन्म होता है तब शिक्षक का कर्तव्य बन जाता है, कि वह लोक कल्याण का मार्ग

---

[129] शोधछात्र शिक्षाशास्त्र, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठ, नईदिल्ली 110016
[130]नीति शतक श्लोक 20

अपनाये तथा समाज में प्रचारित करें। जिससे एक उत्तम समाज का निर्माण हो सके। इस हेतु मानव मात्र को आध्यात्मिक प्रज्ञा व सामाजिक सक्षमता की नितान्त आवश्यकता है। जो आध्यात्मिक प्रज्ञा के द्वारा समाज में समता, सम्मान, उदारता, स्वीकार्यता, सहिष्णुता राग द्वेष से मुक्त समाज का निर्माण व सामाजिक सक्षमता के द्वारा व्यष्टि से समष्टि तक सक्षम होगे तो जीवन में आनेवाली कठिनाईयों, दुःख असफलता आदि से व्यक्ति विचलित नही aaहोगा।

आध्यात्मिकप्रज्ञा (spirictual intelligence):-

आध्यात्मिकप्रज्ञा का सम्बन्ध व्यक्ति के आध्यात्मिक जीवन से है। आध्यात्मिकप्रज्ञा के द्वारा मानवमस्तिष्क में" *अयंमात्माब्रह्म,"*[131] अहं*ब्रह्मास्मि"*[132] *"वसुधैवकुटुम्बकम्"*[133] व सार्वभौमिकता की भावना जागृत होती है। आध्यात्मिकप्रज्ञा के उदयोपरांत सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड ब्रह्ममयात्मवत तथा व्यक्ति भय, दुःख-सुख, क्रोध आदि से विमुक्त हो जाता है।

सामाजिकसक्षमता:-

सामाजिक सक्षमता वह होती है जब व्यक्ति लोककल्याणकारि कार्यों में स्वयोगदान देता है तथा समाज को उच्च आदर्शों की पराकाष्ठा तक ले जाता है प्रस्तुत शोध में सामाजिक सक्षमता हेतु निम्न बिन्दु स्वीकृत किये है। समप्रेषण, सहयोग, समर्थन, सहभागिता, द्वन्द-प्रबन्ध, उपलब्धि, आत्म-स्वायत सामाजिकता आदि। शोधकार्य शोधकर्ता ने समस्या के सभी पक्षों पर विचार करने के तत्पश्चात समस्या के सन्दर्भ में एवं प्रकृति के अनुरूप शोध विधि का चयन किया।

अध्ययनकीआवश्यकता एवं महत्वः-

वर्तमान अवधि में समाज में अनेक सारी समस्याएँ है। सम्पूर्ण विश्व में एक प्रतिस्पर्धा का वातावरण हैA जिसमें असफलताओं की सम्भावना भी अधिक होती है ऐसे समाज की सारी समस्याओं का सामना करने के लिए व्यक्ति को मानसिक रूप से सक्षम होना नितान्त आवश्यकता है। जो एक शिक्षक के द्वारा ही सम्भव है। क्योंकि **"शिक्षक की गोद में ध्वंस व निर्माण दोनों ही पलते है"** इसलिए शिक्षकों में सामाजिक सक्षमता का होना नितान्त आवश्यक है। तथा जैसे शास्त्रों में कहा गया है कि **"दुर्लभो मानुषोव देहो देहिनां क्षण भंगुरः"**[134] मनुष्य जीवन मिलना अत्यन्त दुर्लभता की बात है इसलिए मानव मात्र को चाहिए कि प्राणी मात्र के कल्याण की भावना उसके हृदय में प्रस्फुटित हो, यह सभी तब संभव है जब विद्यार्जन करने वाले शिक्षक आध्यात्मिकप्रवृति के होंगे अत एवं समाज की सक्षमता व आध्यात्मिकता शिक्षक के ही द्वारा प्रदान होती है। इसलिए शिक्षक को सामाजिक रूप से सक्षम तथा आध्यात्मिक होने की आवश्यकता।

समस्याकथन –

उपर्युक्त विश्लेषण के आधार पर शोधकर्ता ने शोध के लिए जिस समस्या का चयन किया गया है, वह इस प्रकार है।

---

[131]मा.उ.1/2 अथर्ववेद।
[132]बृ.उ.1/4/10 यजुर्वेद
[133]महोपनिषद् 4/71
[134]भा.पु. 11/2/29

"औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा व सामाजिक सक्षमता का तुलनात्मक अध्ययन"

अध्ययन के उद्देश्य-

1. औपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा का अध्ययन करना।
2. अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा का अध्ययन करना।
3. औपचारिक संस्कृत शिक्षकों की सामाजिक सक्षमता का अध्ययन करना।
4. अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की सामाजिक सक्षमता का अध्ययन करना।
5. औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा का तुलनात्मक अध्ययन करना।
6. औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की सामाजिक सक्षमता का तुलनात्मक अध्ययन करना।

प्राक्कल्पना:-

1. औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा में सार्थक अंतर नहीं है।
2. औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की सामाजिक सक्षमता में सार्थक अंतर नहीं है।

अध्ययन के उपकरणः-

अध्ययन को पूर्ण करने हेतु निम्नलिखित मानकीकृत उपकरणों का उपयोग किया गया है।

1. आध्यात्मिकप्रज्ञा के अध्ययन हेतु शोधकर्ता ने **डेविड-किंग** महोदय द्वारा निर्मित आध्यात्मिकप्रज्ञा मापिनी का प्रयोग किया गया है।
2. सामाजिक सक्षमता के अध्ययन हेतु शोधकर्ता ने **कमलाकान्ततिवारी** महोदय के द्वारा निर्मित सामाजिक सक्षमता मापिनी का प्रयोग किया गया।

परिसीमनः-प्रस्तुत अध्ययन में उत्तराखण्ड राज्य के अन्तर्गत जनपद देहरादून के औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों को परिसीमित किया गया।

अध्ययनअभिकल्पः-

न्यादर्श तालिका

क्र0 सं0	क्षेत्र	शिक्षकों की संख्या
1	औपचारिक संस्कृत शिक्षक	50
2	अनौपचारिक संस्कृत शिक्षक	50
	योग	100

उत्तराखण्ड राज्य के अन्तर्गत देहरादून जनपद में 10 संस्कृत विद्यालयों में अध्यापनरत 50 औपचारिक संस्कृत शिक्षकों तथा देहरादून जनपद में 10 अनौपचारिक संस्कृत शिक्षण केन्द्रों में अध्यापनरत 50 अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की यादृच्छिक विधि के द्वारा न्यादर्श को अध्ययन हेतु चुना गया है।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

अध्ययनविधिः-प्रस्तुत अध्ययन वर्तमान परिवेश से सम्बद्ध है अतः यह अध्ययन आनुषांगिक सर्वेक्षण विधि से सम्पन्न किया गया। प्रदत्तों का संकलन, संघटन, सांख्यिकीय प्रविधियाँ प्रदत्तों का संकलन उपरवर्णित उपकरणों के माध्यम से किया गया। इन उपकरणों का प्रयोग न्यादर्श में चुने गये 100 औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों तक ही सीमित है। उपकरणों के द्वारा प्राप्त निष्कर्षों को सारणीबद्ध किया गया। सारणीयन के पश्चात प्राचल Prametric एवं Non Prametric सांख्यिकीय प्रविधियों का प्रयोग किया गया है। सामान्य रूप से Mean, Sd एवं C.R का प्रयोग किया गया है।

आंकड़ों का विश्लेषण एवं व्याख्याः- तालिका-1 औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा का तुलनात्मक अध्ययन्

क्र0/ स0	N	Mean	Sd	C.	सार्थकतास्तर
1	50	107.18	5.20	57.08	0.01 पर
2	50	79.78	6.35		2.62

उपर्युक्त तालिका में यह ज्ञात किया गया कि औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा से सम्बन्धित 100 शिक्षकों से प्रदत्तों का संग्रह किया गया। ये दो भागों में विभाजित हैं प्रथम औपचारिक संस्कृत शिक्षक, द्वितीय अनौपचारिक संस्कृत शिक्षक जिनका मध्यमान (Mean) क्रमशः 107.18 व 79.78 है तथा मानकविचलन (Sd) का मान 5.20 व 6.35 तथा क्रन्तिक अनुपात का (T) मान तालिका में 0.01 स्तर में सार्थकता की जाँच की गई है जो (T) मान तालिका के मान से अधिक प्राप्त हुआ अतः परिकल्पना (1) औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा में सार्थक अन्तर है। इसलिए परिकल्पना प्रथम अस्वीकृत की गई है।

तालिका -2 औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की सामाजिक सक्षमता का तुलनात्मक अध्ययन्

क्र0 स0	N	Mean	Sd	C.R	सार्थकतास्तर
1	50	107.68	4.22	11.43	0.01 पर
2	50	114.54	13.97		2.63

उपर्युक्त तालिका में यह ज्ञात किया गया कि औपचारिक- अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की सामाजिक सक्षमता से सम्बन्धित 100 शिक्षकों के द्वारा प्रदत्तों का संग्रह किया गया हैं ये दो भागों में विभाजित हैं प्रथम औपचारिक संस्कृत शिक्षक द्वितीय अनौपचारिक संस्कृत शिक्षक जिनका मध्यमान (Mean) क्रमशः 107.68 व 114.54 है तथा मानकविचलन (Sd) का मान 4.22 व 13.97 है तथा क्रन्तिक अनुपात का (T) मानतालिका में 0.01 स्तर में सार्थकता की जाँच की गई है जो (T) मानतालिका के मान से (2.63) अधिक प्राप्त हुआ, अतः परिकल्पना (2)

औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की सामाजिक सक्षमता में सार्थक अन्तर है। इसलिए परिकल्पना द्वितीय अस्वीकृत की गई है।

निष्कर्ष -

प्रस्तुत अध्ययन में शोधकर्ता द्वारा प्रस्तुत विषय में **"औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा व सामाजिक सक्षमता का तुलनात्मक अध्ययन"** में मुख्य रूप से दो बिन्दुओं के आधार पर आधारित है प्रथम औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा तथा औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की सामाजिक सक्षमता जिनका परिणाम पृथक-पृथक रूप से शोधकर्ता ने प्राप्त किया ये निष्कर्ष निम्नांकित है:- अपौचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा में अन्तर पाया गया अर्थात् औपचारिक रूप से जो शिक्षक संस्कृत विषय का अध्यापन करते हैं। उनकी आध्यात्मिक प्रज्ञा अधिक होती है तथा अनौपचारिक रूप से जो शिक्षक संस्कृत विषय का अध्यापन करते है उनकी आध्यात्मिक प्रज्ञा में न्यूनता होती है। क्योंकि औपचारिक संस्कृत शिक्षकों की एक निश्चित आय, अध्यापन हेतु समय होता है तथा उनकी मूल भूत आवश्यकता की पूर्ति आसानी से हो जाती हैं जिस कारण अन्य कार्यों की ओर उनका ध्यानाकृष्ट नहीं होता है, तथा वे खाली समय पर अपने आध्यात्मिक ज्ञान में वृद्धि करते है और आध्यात्मिक ग्रन्थों का पठन-पाठन एवं आध्यात्मिक चिन्तन अधिक करते है। जिस कारण उनकी आध्यात्मिक प्रज्ञा में अधिकता पाई गई। तथा अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की आध्यात्मिक प्रज्ञा में न्यूनता पाई गई क्योa की वे शिक्षक स्वकार्य कुशलता के द्वारा स्वजीवन यापन करते है, वे जितना कार्य करेंगे उतना ही धन प्राप्त करेंगे इस कारण उन शिक्षकों के पास आध्यात्मिकता हेतु समय अधिक नहीं होता है तथा आध्यात्मिक ग्रन्थों का पठन व आध्यात्मिक चिंतन अधिक न होने के कारण उनके आध्यात्मिक प्रज्ञा में न्यूनता पाई गई। तथा द्वितीय पक्ष में अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों की सामाजिक सक्षमता में न्यूनता पाई गई जिसका कारण यह ज्ञात हुआ कि अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों को स्वमूलभूत आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए उन्हें सामाजिक कार्य अधिक करने पड़ते जिस कारण वे शिक्षक सामाजिक रूप से अधिक सक्षम होते है। तथा औपचारिक संस्कृत शिक्षकों को आसानी से स्वआवश्यकताओं की पूर्ति हो जाती है जिस कारण वे सामाजिक कार्यों में कम प्रतिभाग करते है और सामाजिक सक्षमता में अपरिपक्व रहते है।

शैक्षिकनिहितार्थः-

प्रस्तुत अध्ययन से सम्पूर्ण भारत में अध्यापनरत् औपचारिक एवं अनौपचारिक संस्कृत शिक्षकों को आध्यात्मिक प्रज्ञा एवं सामाजिक सक्षमता के सम्बन्ध में ज्ञान प्राप्त होगा और संस्कृत शिक्षकों के साथ-साथ अन्य विषयों के शिक्षक भी आध्यात्मिक प्रज्ञा व सामाजिक सक्षमता की महत्ता को ज्ञात करेंगे तथा सभी ज्ञान पीपासु अपने इह लौकिक जीवन तथा पारलौकिक जीवन को सार्थक बना सकेंगे। समाजिक सक्षमता के द्वारा समाज में आनेवाली समस्त समस्याओं का सामना कर स्वजीवन को सक्षम बनायेंगे और स्वजीवन में नवाचार करने की शक्ति प्राप्त करेंगे तथा आध्यात्मिक प्रज्ञा के द्वारा स्वहृदय में मानव कल्याण की भावना विकसित होगी। तथा सरकारी एवं गैरसरकारी नीतिनिर्माण और कार्यान्वयन हेतु यह अध्ययन उचित दिशानिर्देश कर सकेगा इस अध्ययन के निष्कर्ष निःसन्देह शिक्षा जगत्के लिए उपयोगी एवं लाभप्रद सिद्ध होगा।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

सन्दर्भग्रन्थ सूची

1. ओड- लक्ष्मीलाल के- (2009), शिक्षा की दार्शनिक पृष्ठभूमि, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर
2. कालेलकर, काका (1958). मंगलप्रभात, नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद
3. गुप्ता, एस-पी-, गुप्ता, अल्का (2001), सांख्यिकी विधियाँ, शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद
4. गुहा, रामचन्द्र (2007), इण्डिया आफ्रटर गांधी: द हिस्ट्र ऑफ द वर्डस्, लारजेस्ट डेमोक्रसी, मेकमिलन, लन्दन
5. पाठक, आर-पी- (2007), उच्चतर शिक्षामनोविज्ञान, राधा प्रकाशन, नई दिल्ली
6. पाठक, आर-पी- (2005), शिक्षाशास्त्र: एक परिचय, राधा प्रकाशन, नई दिल्ली
7. पाठक, आर-पी- (2006), शिक्षामनोविज्ञान, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा
8. प्रभु, आर-के- एवं राव यू-आर-,महात्मागांधी के विचार, नवजीवन (2007) प्रकाशन, अहमदाबाद
9. मिश्र- भास्कर,शिक्षा संस्कृति: नये सन्दर्भ, भावना प्रकाशन, नई दिल्ली
10. सरीन एवं सरीन (1999),शैक्षिक अनुसन्धान की विधियाँ, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

Paper Received on- 30.01.2018 Paper Published on 01-11-2018

राष्ट्र की समृद्धि में वैदिक संस्कृति का योगदान

अखिलेश कुमार मिश्र[135]

मुख्य शब्द – धर्म ग्रन्थ ज्ञान–विज्ञान, कला–कौशल, शिल्प।

शोधसार

वेद दुनियां के प्रथम धर्म ग्रन्थ है। ''वेदात् धर्मो हि निर्बभौ।'' इसी के आधार पर विश्व की अन्य धर्मो की उत्पत्ति हुई जिन्होंने वेदों के ज्ञान को अपने–अपने तरीके से भिन्न भिन्न भाषा में प्रचारित किया। यह सर्वविदित है कि सम्पूर्ण प्राणी के ऐहिकामुष्मिक कल्याण के साधन रूप धर्म का सांङ्गोपाङ्ग विश्लेषण वेदों में ही उपलब्ध है। धर्म के साथ–साथ अध्यात्म, मर्यादा, ज्ञान–विज्ञान, कला–कौशल, शिल्प–उद्योग आदि ऐसा कौन सा विषय है, जिसका प्रतिपादन वेदों में न किया गया हो। यूँ कहें कि 'भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात् प्रसिद्ध्यति'। इसमें कभी भी कोई विचिकित्सा नहीं होगी। यही कारण है कि मनीषियों ने वेद को कालातीत अक्षय ज्ञान का निधान कहा है। मानवजाति के प्राचीनतम इतिहास, सामाजिक नियम राष्ट्रधर्म, सदाचार, कला, त्याग, सत्य आदि का ज्ञान प्राप्त करने के लिए एकमात्र साधन वेद ही है।

वेद में जो विषय प्रतिपादित हैं, वे न केवल मानवमात्र का मार्गदर्शन करते है अपितु मनुष्य को जन्म से लेकर मृत्युपर्यन्त प्रतिक्षण कब क्या करना चाहिये और क्या नहीं करना चाहिये, साथ ही प्रातः काल जागरण से रात्रि शयन पर्यन्त सम्पूर्ण चर्चा और क्रिया–कलाप ही वेदों के प्रतिपाद्य विषय हैं। ईश्वरोपासना, योगाभ्यास, धर्मानुष्ठान, विद्या प्राप्ति, ब्रह्मचर्यपालन तथा सत्संग आदि मुक्ति के साधन बतलाये गये हैं। कर्म फल की प्राप्ति के लिए पुनर्जन्म का प्रतिपादन, आत्मोन्नति के लिए संस्कारों का निरूपण, समुचित जीवन–यापन के लिये वर्णा श्रम की व्यवस्था तथा जीवन की पवित्रता के निमित्त भक्ष्याभक्ष्य का निर्णय करना वेदों की मुख्य विशेषता है। इन अंशो को ध्यानाकृष्ट करणोपरान्त– ''राष्ट्र की समृद्धि में वैदिक संस्कृति का योगदान'' विषय का चयन किया। विषयोपस्थापन करने से पूर्व राष्ट्र एवं संस्कृति शब्द पे विचार –विमर्श करना सापेक्ष सा लग रहा है।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

संस्कृतभाषा में सम् उपसर्गपूर्वक 'कृ' धातु से क्तिन् प्रत्यय के योग से संस्कृति शब्द निष्पन्न होता है।इस व्युत्पत्ति की दृष्टि से संस्कृति शब्द परिष्कृत कार्य अथवा उत्तमस्थिति का बोध करता है। जाति, राष्ट्र आदि संघो के चरित की जो सम्पूर्णता है, उसकी भाषाशास्त्रात्मक, अभिव्यक्ति ही 'संस्कृति' शब्द द्वारा होती है। जिसका विशद विवेचन कोशादि ग्रन्थों में उद्धृत है–

जाति राष्ट्रादिसंघानां साकल्यं चरितस्य यत्।

व्यक्तं संस्कृति शब्देन भाषा शास्त्रात्मकं ननु।।[1]

---

[135] शोध छात्र स्ना. वेदविभाग का.सिं.द.सं.वि.वि., दरभंगा

संस्कृति मानव की आध्यात्मिक, नैतिक, बौद्धिक तथा मानसिक उपलब्धियों की सूचक है। संस्कृति के अन्तर्गत किसी जाति या देश की सभी प्रकार की परम्परागत बातें, मान्यताऍं, रीति–नीति और विश्वास आ जाते हैं। यह संस्कृति कला–कौशल के क्षेत्र की उन्नति, रहन–सहन और परम्परागत योग्यताओं तथा विशेषताओं के आधार पर ऑंकी जाती है। वस्तुतः संस्कृति क्या है ? इस प्रश्न को लेकर विद्वानों में बड़ा विवाद एवं मतभेद रहा है। विभिन्न विद्वानों ने विभिन्न विषयों के आधार पर इस प्रश्न का समाधान करने की चेष्टा की है। नृ विज्ञान के विद्वानों का अभिमत है कि मनुष्य ने धर्म, आचार, विचार, और रहन सहन आदि की जिस मान्यताओं को परम्परा में अर्जित एवं निर्धारित किया है ,वे ही उसकी संस्कृति मे मूल उपादान या तत्व हैं। ये उपादान या तत्व सदाशय और सनातन हैं। उन्हें किसी प्रकार की देश काल की सीमाओं में नहीं बॉंधा जा सकता है। अथ च जनमानस के उच्चतम विचारों, युग–युग की उपलबियों और आदशों के समन्वय से संस्कृति का उद्गम स्वीकार किया गया है। मानव के जो आदर्श और उसकी जो स्थापनाऍं किसी नागरिक को सुसंस्कृत बनाने में सहायक होती हैं, वे ही संस्कृति के मूल तत्त्व हैं और उन्हीं से संस्कृति का निर्माण हुआ । वे मूल तत्त्व है: सदाचार सद्बुद्धि, सद्विवेक और सद्गुण आदि।

वैदिक संस्कृति का स्वरूप–

विश्व की प्राचीन संस्कृतियों में वैदिक संस्कृति का अपना अलग एवं महत्वपूर्ण स्थान है। विश्वसंस्कृति के इतिहास का अनुशीलन करने पर ज्ञात होता है कि उसमें जो निरन्तर नये परिवर्तन होते गये और नयी मान्यताएं स्थापित होती गयी, उनके मूल में बहुत कुछ अंशो में वैदिक संस्कृति के प्रेरणादायी तत्त्व भी सन्निहित रहे है। मानव संस्कृति की परम्परागत महान् विरासत का जब हम इस दृष्टि से अध्ययन तथा मनन करते हैं, तो हमें यह स्वीकार करना पड़ता है कि उसकी अन्तश्चेतना को प्रभावित एवं प्रेरित करने में वैदिक संस्कृति का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। वर्तमान के मीमांसाशास्त्रियों तथा इतिहासवेत्ताओं ने अतीत के अज्ञातनामा मनीषियों द्वारा विवेचित एवं निर्धारित मान्यताओं का परिशीलन करने पर जो निष्कर्ष निकालें हैं और उन्हें एकमत से स्वीकार किया गया है, उनसे यह सिद्ध एवं पुष्ट होता है कि वैदिक संस्कृति की विश्व संस्कृति पर अमिट छाप है। इसके साथ ही यह भी प्रमाणित है कि परम्परा से वैदिक संस्कृति के उत्तराधिकार को वहन करने वाली जाति का अस्तित्व सदा ही जीवन्त और ज्वलन्त रहा है। संस्कृति के स्वरूप का विश्लेषण करने पर ज्ञात होता है कि उसका सम्बन्ध किसी युग विशेष, देश विशेष या व्यक्ति–विशेष से न होकर मानव सामान्य की अन्तश्चेतना से हुआ करता हैं। यह अन्तश्चेतना प्रकृति नियमों पर आधरित होती है। यही कारण है कि संस्कृति का सृजन करने वाले अन्तश्चेतना के मानमिक तथा बौद्धिक तत्वों में शाश्वत समानता एवं एकरूपता होती है। आज सार्वभौमिक एवं सार्वकालिक महत्व से मण्डित वैदिक संस्कृति के इन अमर मन्त्रों से प्रत्येक–मन को अभिषिक्त करने की परम आवश्यकता है। यथा– ''असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मामृतम् गमयेति[2]। इन मानव मूल्यों की चेतना–दृष्टि से मनुष्य असत्य से सत्य की ओर तमस्– (अन्धकार) से ज्योति अर्थात् ज्ञान की ओर एवं मृत्यु से अमृत–पथ पर प्रशस्त हो। मानव जीवन के सर्वाङ्गीणविकास की दृष्टि से भारतीय संस्कृति का मूल वैदिक संस्कृति है। प्राचीन समय से लेकर अद्यतन समय पर्यन्त मानव समाज के लिए वैदिक संस्कृति दिव्य–संदेश देती रहती है। वैदिक संस्कृति का तत्व देश काल के सीमा से विमुक्त होकर सार्वदेशिक, सार्वभौमिक रूप में परिलक्षित हो रहा है।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

वैदिक संस्कृति और राष्ट्र –

वैदिक युग का सामाजिक जीवन पारस्परिक एकता, सहयोग, सद्भाव और संगठन पर आधरित था । व्यक्ति का अस्तित्व समाज पर अवलम्बित तथा जीवित था अेर व्यक्ति ही समाज का निर्माता भी था। दिनानुदिन समाज से राज्य, रज्य से राष्ट्र का निर्माण होता है। संस्कृति ही राष्ट्र

की निर्माता है। किसी भी राष्ट्र की अपनी संस्कृति अवश्यमेव होती है। वैदिक काल से लेकर अद्यपर्यन्त राष्ट्र की सुरक्षा प्राणों से भी बढ़कर किया जाता हे। जैसा कि विद्वानों का कथन हैं– ''राष्ट्रं नः प्राणाः''। वैदिक युग में इन्द्र वरूण दिव्य समाज के निर्माता थे। न केवल देवता लोग अपितु आचार्य ऋषिलोग भी राष्ट्र की देखरेख में अहर्निश तत्पर रहते थे। जिसका साक्ष्य वेदों के अध्ययनोपरान्त ज्ञात होता हैं। जैसा कि ''वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहितः[3] अर्धात्मो ह वा एष क्षत्रियस्य यत्पुरोहितः'' अथ च–

भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदस्तपोदीक्षामुपसेदुरग्रे।

ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसन्नमन्तु[4]।।

वैदिक राष्ट्र के संगठन और एकता के उदाहरण वेदमन्त्रों में सुरक्षित है। जहाँ तक 'राष्ट्र' शब्द का प्रश्न है तो उसका प्रयोग भी विश्वसंस्कृति के प्राचीनतम ग्रन्थ ऋग्वेद में सर्वप्रथम मिलता है–

आ त्वाहार्षमन्तरेधि प्रवस्तिष्ठाविचाचलिः।

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत्।।[5]

ऋग्वेद में राष्ट्र स्पष्टतः एक राजनैतिक इकाई के रूप में अभिव्यक्त हुआ है। अपनी जन्मभूमि के लिए भी राष्ट्र शब्द का प्रयोग वैदिक संस्कृति में ही संभव है जिसके भीतर इतने उदात्त भाव छिपे हैं। राष्ट्र शब्द राज्य, आधिपत्य, प्रदेश, क्षेत्र, भूमि, जनता, लोग जैसे अर्थों को अभिव्यक्त करता है। राजनैतिक दृष्टिकोण बदलते रहते हैं भौतिक, सीमाऐ बदती रहती है, शासन–प्रणालियां भी बदलती रहती हैं पर राष्ट्र की सांस्कृतिक अवधारणा, सनातन रहती है। ऋग्वेद के अतिरिक्त अन्य संहिताओं में भी 'राष्ट्र शब्द के प्रयोग प्राप्त होता हैं– ''नास्माद्राष्ट्रं भ्रंशत''[6] अर्थात् इस राष्ट्र से विचलित न हो। 'सं में राष्ट्रम्'[7] अहं राष्ट्री संगमनी वसूनाम्'[8] ये देवा राष्ट्र भृतः'[9] तस्मै बलिं राष्ट्रभृतो भरन्ति[1360]'' यो राष्ट्रीयो नेव प्रस्तिध्नुयात्[11]। उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट है आज जो राष्ट्र या राष्ट्रीय शब्द प्रचलन में हैं उनका मूल वेदों में है। आज पूरे विश्व भर के देशों के लिए राष्ट्र का प्रयोग हम करते हैं परन्तु सब जगह शासन प्रणालियाँ एक सी नहीं हैं, सबका राजनैतिक दर्शन भी समान नहीं है। लोकतन्त्रात्मक प्रणाली में भी भेद दृष्टिगोचर होते ही हैं। परन्तु राष्ट्र शब्द के भीतर जो भावना निहित है– वह विशुद्ध वैदिक संस्कृति की उदात्त भावना है जिसमें राजनैतिक स्थिरता मात्र ही काम्य नहीं है अपितु सार्वभौम–कल्याण की कामना निहित है।

विश्वबन्धुत्व की भावना वेदों के मन्त्रों में रची–बसी है– यत्र विश्वं भवत्येक नीडम् जहाँ पूरा संसार एक नीड है। वस्तुतः यही भावना विविधता में एकता की पोषक रही है। अथर्ववेद का सम्पूर्ण पृथ्वी सूक्त वैदिक आर्यो की राष्ट्रीयता की भावना की भावना का सुन्दरम परिचायक सूक्त है। इस सूक्त के 63 मन्त्रों में आथर्वण ऋषि ने हृय के प्रेमपूर्ण उदगारों को अभिव्यक्त करते हुए राष्ट्र, यहाँ की धरती , यहाँ के वन,जल, लोगों तथा भाषाओं को प्राणमय मानते हुए वन्दन किया है। उदाहरण स्वरूप प्रस्तुत सूक्त के बारहवें मन्त्र का अंग बहुधा उद्धृत किया जाता है–

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः।[12]

मातृरूपिणी भूमि समग्र पार्थिव पदार्थो की जननी तथा पोषिका है तथा प्रजा को समस्त बुराइयों, क्लेशों तथा अनर्थों से बचानेवाला है। वह सदैव सुखसम्पत्ति की वृष्टि करती रहे यही प्रार्थना यहाँ बार–बार अभिव्यक्त हुई है–

यामाश्विनावमिमातां विष्णुर्यस्यां विचक्रमे,

इन्द्रो यां चक्रे आत्मनेऽनमित्रां शचीपति।

सानो भूमिर्विसृज्यतां माता पुत्राय मे पयः।।[13]

साथ ही रराष्ट्रीयता की भावना से परिपूर्ण इसके मन्त्र स्पष्ट कहते हैं कि यह माहभूमि हमारे उत्तम राष्ट्र मे तेज और बल बढ़ाए–

सा नो भूमिस्त्विषिं बलं राष्ट्रे दधातूत्तमे।[14]

यजुर्वेद का प्रायः सम्पूर्ण दशम अध्याय वैदिकराष्ट्रनिर्माण का निरूपण करता है। इस अध्याय में राष्ट्रदा एवं राष्ट्र शब्द पचीसों बार आए हैं। इनमें नागरिकों के तथा राजा के कर्तव्य बताए गए हैं। राष्ट्र का नागरिकसमूह संघरूप में इन्द्र को सम्बोधन करते हुए कहता है–

वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं में देहि स्वाहा, वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा

राष्ट्रममुष्मै देहि वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं में देहि स्वाहा वृष सेनोऽसि

वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि।।[15]

वैदिक राष्ट्र के संगठन एवं एकता के अनेक उदाहरण वेदों में सुरक्षित है। वेदों का अध्ययनोपरान्त यह विदित होता है कि विश्वबन्धुत्वभावना,साम्यतावादभावना,सर्वाङ्गीन अभ्युदय आशावाद, मनुष्य समाज को सुखी करने के लिये नाना प्रकार के उपदेश अनेकानेक स्थलों पर उद्धृत किया गया हैं। मनुष्य समाज की शक्ति बढ़ाने के लिये नान प्रकार के विज्ञानों को उपस्थापित किया गया है। जीवनभर सर्वदा श्रम करते रहने का उपदेश है–

कुर्वन्नेवेह कर्माणिजिजीविषेच्छतं समाः।।[16]

नानाश्रान्ताय श्रीरस्ति – इति रोहित शुश्रुम।।

कालिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः।

उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्। चरैवेति। चरैवेति।।[17] समानता और समान वितरण की जो भावना विद्यमान है उससे वैदिक युग के आदर्श सामाजिक जीवन का भली भाँति पता लग जाता है। ऐसा तभी संभव है जब प्रत्येक व्यक्ति अपने कर्तव्यों के प्रति सजग रहता हुआ अपने हृदय की निर्मलता एवं स्वच्छता को बनाए रखे। एकता और संगठन की प्रवृत्ति का उत्तरोत्तर विकास करने के लिए धार्मिक एवं सामाजिक अनुष्ठानों के समय उस पर बड़ा बल दिया जाता था। मिलजुकर काम करते रहने का उपदेश–

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।

देवा भागं यथापूर्वे संजानाना उपासते।।[18]

तात्पर्य यह है कि जिस प्रकार एक प्राण दूसरे प्राण से मिलकर शरीर में काम करते है ठीक उसी प्रकार हम सभी साथ–साथ चलें। साथ–साथ किसी बात का विचार करें। प्रत्येक काम में मन के मेल से एक साथ किया करें। ऋग्वेद की एक ऋचा में यजमान को सम्बोधित करते हुए कहता है– तुह्मारा अध्यवसाय एक हो, हृदय एक हो, मन एक हो। तुमलोग एक साथ मिलकर रहो–

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

समानी व आकूतिः समान हृदयानि वः।

समान मस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति।।[19]

वैदिक संस्कृति का इस अर्थ में बहुत बड़ा महत्व है कि उसमें व्यापक विश्वजनीन भातृ भावना की कल्पना के साथ–साथ पारस्परिक सहयोग एवं एकता द्वारा मनुष्य–मनुष्य के प्रति उन्नति, कल्याण तथा सौहार्द्र का भाव व्यक्त किया है। वैदिक संस्कृति में वर्णित है कि पारस्परिक सहयोग तथा सहायता कनना मानव का प्रथम कर्तव्य है। वैदिक ऋषियों की यह धारणा है कि जो अकेले खाता है, वह पापी होता है। केवलाघो भवति केवलादि, अपूर्व आदर्श की द्योतक है। इसी प्रकार तैत्तिरीय उपनिषद् में वैदिक संस्कृति का वर्णन किया गया है–

सह नाववतु सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।

तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।।[20]

एवमेव यजुर्वेद में विश्ववन्धुत्व की भावना का दिग्दर्शन किया गया है–

मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् ।

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ।

मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ।।[21]

पारस्परिक एकता और अन्योन्यापेक्षा का ऐसा आदर्श एवं अनुकरणीय उदाहरण सम्भवतः ही अन्यत्र देखने को मिल सकता है, जैसाकि यजुर्वेद के एक मन्त्र में देखने को मिलता है। उसमें कहा गया है, कि तू मुझे दे और मैं तुझे देता हूँ तू मुझसे उत्तम गुण धरण कर और मैं तूझसे, यह मैं लेता हूँ और यह तू स्वीकार कर–

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे।

निहारं च हरासि मे निहारं नि हराणि ते।।[22]

वैदिक संस्कृति का यह समष्टिमय लोकहितकारी भावना अपनी परिपूर्णता को व्याप्त हुई। जिसमे इन्द्र, सूर्य, विष्णु और बृहस्पति से सर्वतः समस्त मानवता के प्रति यह कल्याण कामना की गयी है–

स्वस्ति न इन्दो बृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषाः विश्ववेदाः।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

स्वस्ति नस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्द धातु।।[23]

वैदिक संस्कृति में विश्वकल्याण की भावनाओं के रूप में मुखरित हुए हैं, यथा–

मधुनक्तमुतोषसो । मधुमत् पार्थिवं रजः।

मधु द्यौरस्तु नः पिता ।[24]

हमारी रात्रियाँ और उषाएँ मधुर हो । पृथ्वीलोक मधुमय हो। हमारे पिता तुल्य आकाश मधुर हो।

विश्वानि देव सवितुर्दुरितानि परासुव । यद् भद्रं तन्न आसुव ।।[25]

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

अर्थात् हे सविता देव ! हमारे समस्त दुराचारों को दूर करें एवं जो हमारे लिए कल्याणकारी हो वह हमें प्राप्त कराएँ। एवंच– तन्मे मनः शिव संकल्पमस्तु[26]। मेरा हृदय कल्याणकारी विचारवाला हो।

यांश्च पश्चामि यांश्च न तेषु मा सुमतिं कृधि ।[27]

अर्थात् – जिन्हें मैं देखता हूँ, जिन्हें नहीं देखता हूँ, इन सबके प्रति मुझमे सुमति उत्पन्न करे।

भद्रं कर्णेभिः श्रृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवां सस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः।।[28]

भावार्थ – हे देव ! हम कानो से भद्रवचन ही सुनें । आखों से भद्र दृश्य ही देखें । स्थिर अंगो से सदा देवों की स्तुति करते हुए हम स्वशरीरों से उस आयु को प्राप्त करें जो देवों द्वारा हमें प्राप्त है।

इस प्रकार आज जिस सर्वसमान्य जीवन की स्थापना के लिए विश्व में समाजवादी व्यवस्था का प्रचार–प्रसार किया जा रहा है, वैदिक राष्ट्र में वह सहज ही सुलभ था। विश्व की आदिम संस्कृतियों में वैदिक संस्कृति की यह मानववादी विचारधारा अपना विशेष महत्व रखती है।

राष्ट्र समृद्धि और वैदिक संस्कृति–

वेदों में राष्ट्र और देश की स्पष्ट कल्पना है। उपर्युक्त विवेचन से तो यह स्पष्ट हो गया है कि सम्पूर्ण वैदिक संस्कृति राष्ट्र समृद्धि की भावना से ओत–प्रोत है। भारतीय संस्कृति के मूल स्रोत होने के नाते वैदिक संस्कृति का अत्यधिक महत्त्व दृष्टिगोचर है। हमारा धर्म व दर्शन वेदों में विद्यमान विचारधारा से ओत प्रोत है। उन्नीसवी शताब्दी में जब भारत पराधीन था, तब पाश्चात्य विद्वानों ने भारत में वेदों का अध्ययन किया। वैदिक भाषा को देखकर उन्हें इस बात पर आश्चर्य हुआ कि ग्रीक, लैटिन, जर्मनी आदि प्राचीन भाषाओं के साथ–साथ इसका भी अध्ययन आवश्यक है। इन सन्दर्भो सेू ज्ञात होता है कि पाश्चात्य जन भी वैदिक संस्कृति पे कितना विचार विर्मश किया करते थे।वैदिक संस्कृति में इतना गूढातिगूढ रहस्य विद्यमान है, कि अद्यतनीय प्राच्यपाश्चात्यवादी वैदिक संस्कृति का अध्ययन आवश्यक समझता हैं। वेदों में यत्र तत्र राष्ट्र की उन्नति, राष्ट्र की सुरक्षा राष्ट्र–संचालन, राष्ट्रीय भावना आदि का अनेक मन्त्रों में उल्लेख है–

अर्थेतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहाऽर्थेतस्थ रराष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तौ जस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहौजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तापः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहापः परिवाहिणीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तापां पतिरासि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै देह्यपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि।।[29]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

यजुर्वेद में राष्ट्रीय सुरक्षा के लिए सदा जागरूक रहने का निर्देश है–

वयं राष्ट्रे जागृतयाय पुरोहिताः स्वाहा ।[30]

अथर्व वेद में राष्ट्राणि के द्वारा अनेक राष्ट्रों का संकेत है–

त्वं राष्ट्राणि रक्षसि ।[31]

अथर्ववेद में देश शब्द का भी प्रयोग है और देश पर आने वाले संकटों के निवारण की प्रार्थना की गई है–

देशोपसर्गाः शमु नो भवन्तु।[32]

वैदिक युग के समाप में जहाँ एक ओर निरन्तर उद्योगशील बने रहकर प्रभूत यश और धन अर्जित करने की प्रवृत्ति का पता चलता है, वहीं दूसरी ओर स्वार्जित सम्पत्ति को मुक्त हस्त वितरित करने की उदारता भी दृष्टिगत होती है। इसीलिए तो वैदिक ऋषि –

शतहस्त समाहर सहस्रहस्तं सं किरा

कृतस्य कार्यस्य चेह स्फातिं समानवह।।[33]

सौ हार्थो से संचय करो औस सहस्र हाथों से उसका वितरण करो। यह प्रवृत्ति न केवल उदारता एवं निस्पृहता की द्योतक है, अपितु उस समाजवाद की भी प्रतीक है, जिसमें किसी प्रकार के एकाधिकार और अनावश्यक संचय के लिए कोई स्थान नहीं है। वैदिक युग के इस सङ्गठित एवं सर्वत्र सहसापे क्षय जीवन का लक्ष्य सुन्दर, सुखमय शक्तिशाली तथा समृद्धि राष्ट्र का निर्माण करना था। साथ ही राष्ट्रीयता की भावना से परिपूर्ण इसके मन्त्र स्पष्ट कहते हैं कि यह मातृभूमि हमारे उत्तम राष्ट्र में तेज और बल बढ़ए – सानो भूमिस्त्विर्षि बलं राष्ट्रे दधतूत्तमे।।[34]

राष्ट्रभक्त की आकांक्षा होती है कि उसका राष्ट्र उत्तम हो । इस उत्तमता की प्राप्ति के लिए नियम या सिद्धान्त भी इस वैदिक राष्ट्रभक्ति पूर्ण सूक्त में दिए गए है। प्रस्तुत सूक्त में स्पष्ट उल्लिखित है, कि हम पृथ्वी की वृद्धि करेंगे–

सा नो भूमिर्वर्धयत् वर्धमाना ।[35]

हमलोगों द्वारा बढ़ाई गई भूमि, हमारी उन्नति के भाव यही है राष्ट्र की उन्नति राष्ट्र के लोगों पर निर्भर है। इसलिए इस सूक्त का ऋषि घोषणा करता है जो मेरी भूमि शोषण करणे वाला है मैं उसका नाश करता हूँ– हन्मि दो धतः।। यही नहीं अथर्ववेद में ही एक और स्थान पर कहा गया है कि राजा ब्रह्मचर्य तथा तप से राष्ट्र की रक्षा करता है–

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति।[36]

एवमेव अथर्ववेद के ऐसे सूत्र ही याद आते हैं जिनके कारण प्राचीन भारत महान था। यहाँ स्पष्ट है जो राष्ट्र को पोषित करने में समर्थ है उसे ही राष्ट्र को धारण करने का शासन करने का अधिकार है–

ये देवा राष्ट्र भृतोऽभितो यन्ति सूर्यम्।

तैष्टे रोहितः संविदानो राष्ट्रं दधातु सुमनस्य मानः।।[37]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

अथ च वहीं वर्णित है जहाँ राजा सुनीति वाले न्यायकर्मा होते हैं वहाँ राज्य में दूध, दही, धृत प्रचूरता से होते है, तथा आमजन भी कल्याण पाता है–

जनः स भद्रमेधति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः।[38]

अथर्ववेद का एक सूक्त राष्ट्राभिवर्धन सूक्त के नाम से ही प्रख्यात है। जिसमें राष्ट्र की बहुमुखी समृद्धि की चर्चा की गई है । अथ च यजुर्वेद में एक बहुत सुन्दर मन्त्र मिलता है जिसमें उच्चकोटि की राष्ट्रीय आकांक्षाओं को स्वर दिया गया है–

''आ ब्रह्मन्ब्राह्मणों ब्रहमवर्चसी जायतामाराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढ़ानड़वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रयेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे– निकामे नः पर्ज्यन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्''।।[39] हे

महान् शक्तिमान परमेश्वर ! हमारे राष्ट्र में यज्ञ व अध्ययनशील ब्रह्मवर्चस्वी ब्राह्मण उत्पन्न हो, क्षत्रिय शूर, लक्ष्यवेधी, धनुष बाणधारी, तथा शत्रुओं को परास्त करने वाले महारथी हों। दूध देनेवाली गाये, भार ढोने वाले सुदृढ़ बैल अत्यन्त शीघ्रगामी घोड़े हो। स्त्रियाँ अत्यन्त मनोहारिणी बुद्धिमती घर–नगर की पालिका हो । जयशील, रथारोही, सभाकुशल तथा सेचनसमर्थ पुत्र उत्पन्न होवे। समय–समय पर जब आवश्यकता हो तब–तब मेघ बरसे। ब्रीहि–यवादि ओषिधियाँ फलयुक्त हो परिपाक को प्राप्त होवें। परमात्मा हमारा योग (उपलब्ध लाभ) और क्षेम (लब्ध की रक्षा) देखे। वस्तुतः राष्ट्र की समृद्धि में वैदिक संस्कृति की भूमिका अनेकानेक दृष्टि से देखी गई है– यथा – धार्मिक दृष्टि से शास्त्रीय दृष्टि से, आर्थिक दृष्टि से, सामाजिक दृष्टि से, ऐतिहासिक दृष्टि से, राजनैतिक दृष्टि से, वैज्ञानिक दृष्टि से इत्यादि दृष्टियों से राष्ट्र की समृद्धि में वैदिक संस्कृति का योगदान नितान्त ही दिगदर्शित होता है।

अतएव निष्कर्षतया उपर्युक्त सन्दर्भ से यह ज्ञात होता है कि न केवल राष्ट्र की समृद्धि मे अपि तु यूँ कहे कि सम्पूर्ण विश्व की समृद्धि में जितना वैदिक संस्कृति का योगदान है उतना सामर्थ्य अन्य किसी भी संस्कृति का नहीं । अतः संक्षेप में लेखनी को विराम देते हुए आशा करता हूँ कि विषय का गूढ़ ज्ञान के लिए वैदिक वाङ्मय का अध्ययन श्रेयस्कर होगा धी जनो के लिए।

....

सन्दर्भ सूची

1. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश –डा. श्रीधर केतर, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013
2. बृहदारण्यकोपनिषद् – पं. श्रीराम शर्मा ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
3. शुक्लयुजुर्वेद – 10.2, – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013
4. अथर्ववेद – 19.41.1, पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
5. ऋग्वेद– 10.173.1 – रामगोविन्द त्रिवेदी, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी–2011
6. तैत्तिरीय संहिता– 5.7.44, मूलमात्रा– चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान– 2000
7. अथर्ववेद – 10.3.12, पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
8. ऋग्वेद– 10.12.3 – रामगोविन्द त्रिवेदी, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी–2011
9. अथर्ववेद – 13.1.35, पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
10. अथर्ववेद – 10.8.15, पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
11. मैत्रयणी संहिता– 2.1.11 दामोदर सातवलेकर– स्वाध्याय मण्डल पारडी
12. अथर्ववेद– 12.1.12 शि. भास्करन् नायरः विश्वेश्वरानन्द, वैदिकशोधसंस्थानम्– 1995
13. अथर्ववेद– 12.1.10 शि. भास्करन् नायरः विश्वेश्वरानन्द, वैदिकशोधसंस्थानम्– 199
14. अथर्ववेद– 12.1.8 शि. भास्करन् नायरः विश्वेश्वरानन्द, वैदिकशोधसंस्थानम्– 1995
15. शुक्लयुजुर्वेद – 10.2, – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 201
16. शुक्लयुजुर्वेद – 40.2, – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013
17. ऐतरेय ब्राह्मणम्– 39.3.15 – डा.सुधाकर मालवीयः तारा बुक एजेन्सी वाराणसी– 1996
18. ऋग्वेद– 10.191.2 – रामगोविन्द त्रिवेदी, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी–2011
19. ऋग्वेद– 10.191.4 – रामगोविन्द त्रिवेदी, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी–2011
20. तैत्तिरीय उपनिषद् – 2.1.1 – पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
21. शुक्लयुजुर्वेद – 36.18, – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013
22. शुक्लयुजुर्वेद – 3.50, – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013
23. शुक्लयुजुर्वेद – 25.19 – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

24. शुक्लयुजुर्वेद – 13.28, – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013
25. शुक्लयुजुर्वेद – 30.3 – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013
26. शुक्लयुजुर्वेद – 34.1, – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013
27. अथर्ववेद– 17.1.7 पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
28. शुक्लयुजुर्वेद – 25.21, – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013
29. शुक्लयुजुर्वेद – 10.3, – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013
30. शुक्लयुजुर्वेद – 9.23, – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013
31. अथर्ववेद – 19.30.3, पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
32. अथर्ववेद – 19.9.9, पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
33. अथर्ववेद – 3.24.5 – शि. भास्करन् नायरः, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थानम्– 1995
34. अथर्ववेद – 12.1.8, पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
35. अथर्ववेद – 12.1.13, पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
36. अथर्ववेद – 11.5.17, पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
37. अथर्ववेद – 19.1.35, पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
38. अथर्ववेद – 20.127.9, पं. श्री राम शर्मा – ब्रह्मवर्चस् शान्तिकुंज, हरिद्वार–2005
39. शुक्लयुजुर्वेद – 22.22 – पं. रामकृष्ण शास्त्री – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी– 2013

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

Paper Received on- 07.05.2018 Paper Published on 01-11-2018

शतकत्रयाधारेण शिक्षायाः उद्देश्यम्

महेशकुमारपाणिग्राही [137]

मुख्यशब्दः – शब्दः, स्मृति-दर्शन-काव्य-नाटकम्, ध्वनिः ।

सारांशः

नवनवोन्मेषशालीनी प्रतिभा-इति उद्भटवचनानुसारं साम्प्रतं जगदिदं नूतनज्ञानस्याभिवृद्धये प्रवर्तते । सर्वं ज्ञानं संस्कृतवाङ्मयेन समृद्धमिति विदुषामभिमतम् । निखिलमपि संस्कृतवाङ्मयं वेद-वेदान्त-पुराण-स्मृति-दर्शन-काव्य-नाटक-नीतिग्रन्थादिभिः परिपुष्टम् । परन्तु तत्र सर्वं ज्ञानं गुप्तरूपेण अप्रकाशितरूपेण वा वर्तते, विश्लेषणाभावात् । अतः शास्त्रेतिहासपुराणकाव्यादिभ्यः अतीतस्य भारतस्य, भारतीयज्ञाननिधेश्च परीक्षणात्मकं सोदाहरणं प्रस्तौतुमनुसन्धीयते । यतो हि परीक्षणं विना वाक्यस्य प्रामाणिकता न जायत इति कालिदासेन मालविकाग्निमित्रे भणितम् -

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।[138]

अनुसन्धानेन ज्ञायते यत् आधुनिकशिक्षाक्षेत्रे परिदृश्यमानानि व्यावहारिकतत्त्वानि प्रायतः भर्तृहरिशतकत्रयकाव्यग्रन्थेऽपि दरीदृश्यन्ते । परन्तु सूक्ष्मदृष्टेरभावात् एतेषां तत्त्वानां ज्ञानं सामान्यजनानां कृते दुष्करम् । अतः अप्रकाशिततत्त्वानां सरलोपस्थापनपूर्वकसर्वलोकाभिमुखीकरणाय, साधारणजनानां कृते शैक्षिकतत्त्वावबोधनाय च इदं शोधाभिलेखः ।

शिक्षा-

बालकान्तर्निहितशक्तीनां बहिः प्रकाशनशीला प्रक्रियैव शिक्षा इत्युच्यते । बालकीयव्यवहारस्य विपरिणामात्मिका शक्तिरपि शिक्षा भवति । अनया नैतिकः चारित्रिकश्च विकासः सम्पाद्यते । शिक्षा सांस्कृतिकदृष्टिमुद्बोधयति । शिक्षया स्वजीवनोन्नत्यै स्वजीवनयापनाय प्रशिक्षणं प्राप्यते । शिक्षा आधुनिकविषयाणां विज्ञानादीनाञ्च प्रशिक्षणं प्रशस्तं करोति । नैतिकगुणादानेन सममेव जीवनं सफलयति । अतः महाकविभर्तृहरिः स्वकाव्यानां माध्यमेन तत्कालीनसमाजे शिक्षायाः महत्वं ज्ञापयितुं प्रयत्नमकरोत् ।

भर्तृहरिशतकत्रयमेकम् शैक्षिककाव्यग्रन्थरूपेण प्रतिभाति । काव्येऽस्मिन् सर्वे विषयाः अन्वेषणीया एव परिलक्ष्यन्ते । अत्र यथा सर्वेषु पद्येषु अलङ्कारगुणरीतीत्यादीनां काव्यगतवैशिष्ट्यानाञ्चावलोकनं सुलभतया एव भवति, तथैव काव्येऽस्मिन् शिक्षाशास्त्रस्य महान् सैद्धान्तिकः प्रयोगात्मकश्च पक्षः पुरस्क्रियते । यतो हि अत्र काव्यमाध्यमेन शिक्षाशास्त्रतत्त्वानि जागर्यन्ते । उपयुक्तस्थलेषु शैक्षिकविचाराः

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

---

[137] संबिदाध्यापकः, शिक्षाशास्त्रविभागः, एकलव्यपरिसरः, अगरतला

[138] - माल.वि. १.२

प्रस्तुताः सन्ति । तेषां विचाराणामुपयोगः साम्प्रतिकशिक्षाव्यवस्थायामपि अपेक्षितस्थलेषु कर्तुं शक्यते । किञ्च ते विचाराः नितरां कान्तातुल्यकोमलवचनैः उपदेशं प्रदाय जनान् सन्मार्गे प्रवर्तयितुं प्रचोदयन्ति।

शतकत्रये शिक्षा मनुष्यस्य सर्वश्रेष्ठधनमिति विचारितमस्ति । पुरुषस्य शिक्षाव्यतिरिक्तं यद्धनं, तद्धनं न भवति । यतः तत्क्षीयते, तस्करादिभिर्नीयते, गोप्यमपि न भवति । अतः शिक्षा नाम बहुगुणं बहुमूल्यञ्च धनम् । कथम्भूतं विद्याख्यं धनमिति श्लोकमाध्यमेन वदति भर्तृहरिः-

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ।।[139]

श्लोकोऽयं विद्या मनुष्यस्य सर्वोत्कृष्टरूपं, हृदि आवृतं सुरक्षितञ्च धनमस्तीति बोधयति । किञ्च विद्या अखिलभोग्यपदार्थसम्पादिका, कीर्त्यानन्दप्रदा चास्ति । विद्या सत्कारयोग्यानामपि सत्कारयोग्यास्ति । विद्या देशान्तरे बन्धुवत् सहायिका अस्ति । विद्या परमा देवी अस्ति । विद्या नृपेषु आद्रियते । विद्या एव सत्क्रियते, वित्तं नैव सत्कारयोग्यं भवति । अर्थात् विद्यया विरहितः जनः पशुप्रायो । तस्मात्पुरुषमात्रेण पशुत्वनाशाय विद्यैवाधिगन्तव्येति फलितम् ।

एवञ्च येषां मनुष्याणां विद्या-तपो-दान-शील-गुण-धर्मादिभिः न वर्तन्ते । ते अस्मिन् धरापृष्ठे भारस्वरूपाः सन्तः मनुष्यरूपेण विचरन्ति । अतः पशुत्वनाशाय ज्ञान (विद्या) सम्पादनीयमिति सूचितम् ।

शिक्षोद्देश्यानि -

"प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते" इति समेषां विदितमिदं वाक्यम् । अर्थात् उद्देश्यमाधारीकृत्य सर्वेऽपि मनुष्याः कार्ये प्रवर्तन्ते । यदा शिक्षाविषयकं चिन्तनं प्रारब्धं तदा सामाजिकलक्ष्यमादृत्य प्रथमतया शिक्षोद्देश्यानां विषये चिन्तनं जातम् । कीदृशमुद्देश्यं शिक्षायाः स्यादिति विषये शिक्षाविदः गभीरविश्लेषणं कृतवन्तः । अन्तिमे ऐतिहासिकप्रमाणानुसारं कालभेदेन चिन्तनभेदेन आवश्यकताभेदेन परिस्थितिभेदेन च शिक्षोद्देश्यानि भिन्नानि परिवर्तितानि च भवन्तीति निर्णीतवन्तः । ऐतिहासिकप्रमाणं यथा -

१. प्राचीनभारते शिक्षायाः मुख्यमुद्देश्यं मोक्षप्राप्तिरासीत् ।
२. प्राचीनरोमजनाः राज्यकल्याणमिति शिक्षायाः मुख्यमुद्देश्यं स्वीकृतवन्तः।
३. स्पार्टाजनाः वदन्ति यत् - शिक्षायाः मुख्यमुद्देश्यं युद्धार्थं सन्नद्धीकरणम् । अर्थात् शारीरिकविकास एव शिक्षायाः मुख्यमुद्देश्यम् ।
४. ग्रीस्जनाः नागरिकत्वसम्पादनमेव शिक्षायाः प्रमुखमुद्देश्यमित्यामनन्ति।
५. नैतिक-सामाजिक-बौद्धिकाभिवृद्धिसम्पादकत्वेन सीमितानि भवन्ति शिक्षोद्देश्या- नीति यूनानिदार्शिनकानामभिमतम् ।

परन्तु साम्प्रतिकयुगे शिक्षायाः उद्देश्यानि पञ्चवर्गेषु विभाज्यन्ते शिक्षाशास्त्रविद्भिः -

१. वैयक्तिकमुद्देश्यम् -
२. सामाजिकमुद्देश्यम् -
३. सांस्कृतिकमुद्देश्यम् -
४. राष्ट्रियोद्देश्यम् -

139 - भ.नी. २०

५. अन्ताराष्ट्रियोद्देश्यम् -

भर्तृहरिणापि तथैव शिक्षोद्देश्यानि व्यक्ति - काल - स्थानादिभेदेन वर्गीकृतानि । यानि शतकत्रयग्रन्थस्य पर्यालचनेन उद्भाव्यन्ते ।

१. व्यक्तिभेदेनोद्देश्यानि -

प्रत्येकं व्यक्तिः अन्यस्मात् स्वभावेन चरित्रेण प्रकृत्या च भिन्ना भवति । तस्मात् शिक्षाऽपि व्यक्त्यनुगुणं भिन्ना स्यादिति आधुनिकानां यन्मतं तदपि प्रतिपादितं हरिणा स्वकृतिषु । उक्तं यत् –

वैराग्ये सञ्चरत्येको नीतौ भ्रमति चापरः ।
शृङ्गारे रमते कश्चिद्भुवि भेदाः परस्परम् ।।[140]

अर्थात् मनुष्याणां स्वभाववैभिन्ये उद्देश्यानि भिन्नानि भवन्ति ।

उपनिषत्सु परापरेति शिक्षायाः द्वे उद्देश्ये प्रतिपादिते । शतकत्रयग्रन्थे तस्यैवोक्तेः सामान्य-विशिष्टजनाधारेण शिक्षोद्देश्यं भिन्नमिति ज्ञायते । तद्यथा –

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रञ्जयति ।।[141]

अत्र भर्तृहरिः स्पष्टयति अज्ञस्य कृते शिक्षा भौतिकसुखदायिनी स्यात् । विशेषज्ञजनस्य कृते शिक्षा सुखातिरिच्यपरमतात्त्विकं स्यादिति।

आधुनिकैः सह तौलनेन ज्ञायते यत् प्रथमोट्टङ्कितमुद्देश्यं प्रयोजनवादिभिः, यथार्थवादिभिः, उपयोगितावादिभिश्च समर्थितम् । परञ्च आदर्शवादिभिः द्वितीयमुद्देश्यमङ्गीकृतम्।

२. मोक्षप्राप्तिः -

वैदिककालादारभ्य इदनीं यावत् शिक्षायाः परमं चरमञ्चोद्देश्यं मोक्षप्राप्तिरिति आमनन्ति शिक्षाशास्त्रविदः । अस्मिन् विषये प्रायतः सर्वेषु ग्रन्थेषु पर्यालोचितं ग्रन्थकारैः । ज्ञानेन मानवानां मनसि त्यागभावनायाः सृष्टिर्जायते । सृष्टत्यागभावनाद्वारा मोक्षं प्राप्तुं शक्यते इति भर्तृहरिणा भणितम् –

वितीर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः
स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामावधिगतीः ।
वयं पुण्यारण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणै-
स्त्रियामां नेष्यामो हरचरणचित्तैकशरणाः ।।[142]

अर्थात् अतिदुःखदं संसारं दृष्ट्वा सत्यागपूर्वकमरण्ये स्थित्वा विद्याराधनं कर्तव्यम् । तेन मोक्षप्राप्तिः भविष्यत्यत्र नास्ति संशयः । इतोऽपि कविना भणितम् -

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थं
स्नेहो न बन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ।
संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता
वैराग्यमस्ति किमतः परमार्थनीयम् ।[143]

अर्थात् शिक्षया भक्त्यादिपुरस्सरं वैराग्यमाकलयितुं शक्यते । संसर्गदोषरहिताः जनरहिताः वनान्ताः एव परमार्थनीयं परमतत्त्वयुतं वैराग्यम् । ततः परं वैराग्यं किमपि नास्ति।

140 - भ.शृ. -९९
141 - भ.नी.- 3
142 - भ.वै. - ४७

143 - भ.वै. -७३

शिक्षया एव कर्मनिर्मूलनं भवितुमर्हति । कर्मणः निर्मूलनेनैव अलौकिकशान्तिः प्राप्तुं शक्यते । अलौकिकशान्तिरेव मोक्षप्राप्तेः नामान्तरम् । एतदर्थमाह -

एकाकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः।
कदा शम्भो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ।।[144]

३. धार्मिकभावनायाः विकासः -

यदा जगदिदं परमात्मना व्याप्तमिति ज्ञायते तदा ब्रह्मविषयकज्ञाने मनुष्यः निमग्नः भवति । तेन ज्ञानेन प्रभावितस्सन् जनेषु ईश्वरविषयकजिज्ञासा जागरयति । एवञ्च यदा जनेषु ईश्वरविषयकजिज्ञासा जायते तदा तेषु स्वतः धार्मिकभावनायाः अङ्कनं जायते । यथा-सर्वे अमृतस्य पुत्राः, एकैव धर्मः- इत्यादयः । एषा भावना समाजं प्रति नूतनं दिग्दर्शनं प्रयच्छति, कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानमपि निर्दिशति । तस्याः एव भावनायाः जागरणार्थं वैराग्यशतके भर्तृहरिणा उट्टङ्कितम् –

तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि
तद्ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः।[145]

जनसमाजेषु आध्यात्मिकभावनायाः अभिवृद्ध्यर्थं विषयवासनात्यागपूर्वकं प्रकाशमानं ब्रह्मचिन्तमेव कल्याणकरमिति स्पष्टीकृतम् ।

४. आत्माभिव्यक्तिः -

मानवानां छात्राणां वा प्रकृताधिगमः अजायत न वेति तेषामभिव्यक्त्यनुसारं प्रामाण्यते। अतः भर्तृहरेरभिप्रायः आत्माभिव्यक्तिरपि शिक्षायाः एकं प्रमुखमुद्देश्यम् । अवसरेऽस्मिन् हरिणा प्रोक्तम् –

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ।।[146] इति।

अर्थात् बाह्याभरणानि व्यक्तिं नाभिव्यञ्जयन्ति । अपि तु व्यक्तेः आन्तरिकगुणः शक्तिः क्षमता च स्वाभिव्यक्तिं प्रकटयन्ति । अतः संस्कृताधारिता वाणीद्वारैव स्वस्य प्रतिभामभिव्यञ्जयन्ति मानवाः ।

५. ज्ञानप्राप्तिः -

"ज्ञानं तृतीयं मनुजस्य नेत्रम् "- इति ऋचा ज्ञानस्य कृते विशेषस्थानं प्रदत्तमिति ज्ञायते। वैदिकदार्शनिकानां मतानुसारं ज्ञानं सत्यमनन्तं ब्रह्मरूपञ्च भवति । यः सर्वमधिगच्छति, अन्यान् बोधयितुं समर्थोऽपि भवति, सः देवतुल्यः । तस्य एवं प्रकारकं ज्ञानं विद्याध्ययनेनैव सम्भवति । विद्याध्ययनेन ज्ञानस्य प्रयोगं कथं कुर्मः, कुत्र वा निवृत्तिः, कुत्र वा प्रवृत्तिः इत्यस्मिन् विषये सम्यक् पन्थाः स्पष्टो जायते ।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

अतः हरिणा प्रोक्तम् –

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथा मूकभावः परेषाम् ।
तृष्णास्त्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिश्रेयसामेष पन्थाः ।।[147]

[144] - भ.वै. - ७०
[145] - भ.वै. - ७४
[146] - भ.नी. - १९
[147] - भ.वै. -६१

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

सर्वेषु शास्त्रेषु विहितः एष पन्थाः । सर्वप्राणिषु दया, सर्वशास्त्रेषु सामान्यसमानभावः मोक्षमार्गिणामेव मार्गः कथितः ।

शिक्षायाः आजीवनमुद्देश्यं ज्ञानप्राप्तिः इति समेषां शास्त्रविदामिदं सर्वप्रामाणिकम् । येषां ज्ञानं नास्ति ते पशुतुल्याः भवन्ति । विषयस्यास्योपरि हरिणा गुरुत्वं प्रदत्तम् । प्रोक्तञ्च-

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।। [148]

एवञ्च

विद्या नाम नरस्य रुपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं....................।।[149] इति

अर्थात् पुरुषमात्रेण पशुत्वनाशाय विद्यैवावगन्तव्येति फलितम् ।

ब्रह्मज्ञानात् त्रैलोक्यस्यैश्वर्यं तुच्छमिति हरिणा प्रतिपादितम् । यदुक्तं वैराग्यशतके -

त्रैलोक्याधिपतित्वमेव विरसं यस्मिन् महाशासने
तल्लब्ध्वाऽऽसनवस्त्रमानघटने भोगे रतिं मा कृथाः ।
भोगः कोऽपि स एक एव परमो नित्योदितो जृम्भते
यत्स्वादाद्विरसा भवन्ति विषयास्त्रैलोक्यराज्यादयः ।।[150] **इति**

श्लोकऽयं ब्रह्मणः रसास्वादनात् त्रैलोक्यराज्यादयः निरसा भवन्तीत्यर्थं ज्ञापयति । ज्ञानार्जनेन संसारं प्रति वैराग्योत्पत्तिर्जायते । सर्वान् सांसारिकव्यापारान् त्यक्त्वा एकं ब्रह्मप्राप्तिसाधनीभूतं व्यापारमेवाकलनीयमिति भावना मनसि स्वतः आगच्छति । उक्तं यत्-

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
मुक्त्वैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयाः ।।[151]

६. नैतिकतायाः विकासः -

नैतिकविकासेन चरित्रविकासः सम्भविष्यतीति विचार्य भर्तृहरिणा अयमपि विषयः न त्यक्तः । उक्तं यत्-

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ।। [152]

एवञ्च-

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ।।[153]इति

श्लोकेऽस्मिन् अयं विषयः प्रतीयते यत्, येषां विद्या-तप-दान-शील-नैतिकगुणादिविषयाः न सन्ति, ते पशुवत् नीरसकालयापनं कुर्वन्ति । पशुतुल्यचरित्रं तेषाम् । चरित्राभावे दानवत्वं पिशाचत्वं वा सम्भवन्ति

[148] - भ.नी. - १३।।
[149] -विद्या नाम नरस्य रुपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं, विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं, विद्या राजसु पूजिता न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ।। भ.नी. -२०
[150] - भ.वै. - ७८
[151] - भ.वै. - ७९
[152] - भ.नी. - १२
[153] - भ.नी. - १३

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

। चरित्ररक्षणेनैव मानवः देवत्वं प्राप्नोति । चरित्रं जीवनस्य सर्वस्वमिति चिन्तनीयम् । तदर्थं महाभारते उक्तम्-

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद् वितयति च याति च ।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणोः वृततस्तु हतो हतः ॥[154]

७. चित्तशुद्धिः -

भर्तृहरिकृतिषु चित्तस्योपरि चर्चा बहुधा कृता वर्तते । चित्तशुद्ध्यर्थं स्वान्तःकरणप्रसादकरणार्थं वा तृष्णायाः त्यागपूर्वकं विद्याध्ययनं कर्त्तव्यमिति हरिणा प्रकाशितम्-

परेषां चेतांसि प्रतिदिवससमाराध्य बहु हा
प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय क्लेशकलितम् ।
प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगुणे
विमुक्तेः सङ्कल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥[155]

अर्थात् प्रसन्ने चित्ते साम्प्रतिकस्थितौ आत्मज्ञानं प्राप्तुं शक्यते।

८. राष्ट्रियभावनायाः जागरणम् -

शिक्षाद्वारा राष्ट्रियोन्नतिः भवितुमर्हति । राष्ट्रियभावना नाम सा भावना या मानवं स्वदेशोन्नत्यर्थं प्रेरयति । स्वदेशाभिमानः स्वदेशगौरवश्च मानवस्य प्राणेभ्योऽप्यधिकं गौरवं भावयति । प्राचीनकालादेव एषा भावना मानवजीवने ओतप्रोतरूपेण मिलिताऽस्ति । अतः तृष्णायाः त्यागं कृत्वा मानवाः सामाजिक-नैतिक-आध्यात्मिकादिविकासे स्वस्य जीवनं नियोजयन्तीति । दान-विनय-सत्यभाषण-मानसे निर्मलवृत्यादयः गुणाः तेषां व्यक्तित्वं रञ्जयन्ति । उक्तञ्च-

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता
मुखे सत्या वाणी विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम् ।
हृदि स्वस्था वृत्तिः श्रुतमधिगतैकव्रतफलं
विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥[156]

एते गुणाः लोकतन्त्रीयभावनायाः विकासे सेतुरूपेण कार्यं कुर्वन्ति।

त्यागभावनया एव विश्वकल्याणं, सामाजिकपुनारचनादिशिक्षोद्देश्यानां परिपूर्तिः जायते । अतः हरिणा त्यागभावनायाः जागृत्यर्थमुक्तम् –

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषया
वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यस्त्वयममूत् ।
व्रजन्तः स्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय मनसः
स्वयं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥[157] इति

अत्र कवेराशयः पुरुषमात्रेण शान्तिसुखार्थं स्वस्य विषयत्यागं कृत्वा मानवजातेः कल्याणं कार्यमिति । सकलमानवजातेः विश्वसमुदायस्य च मङ्गलं विधातुमत्र प्रार्थना कृता।

९. जीवहिंसायाः विरोधः -

विरमत बुधा योषित्सङ्गात्सुखात् क्षणभङ्गुरात्

[154] - म.भा. -५ /३६/ ३०
[155] - भ.वै. - ३३
[156] - भ.नी. - ६५
[157] - भ.वै. - १६

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

कुरुत करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसङ्गमम् ।
न खलु नरके हाराक्रान्तं घनस्तनमण्डलं
शरणमथवा श्रोणीबिम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥[158] इति

श्लोकस्य पठनानन्तरं भर्तृहरिरपि जीवहिंसायाः विरोधी आसीदिति प्रतीयते । नरकतरणे योषित्सङ्गादिसुखं त्यक्त्वा दयादिसेवनमवश्यं सम्पादनीयमिति श्लोकोऽयं बोधयति ।

१०. समत्वभावनायाः विकासः -

"समत्वभावना" शिक्षायाः अन्यतममुद्देश्यम् । भर्तृहरिरचनासु संकीर्णवादस्य लेशमात्रस्पर्शोऽपि न दृश्यते । तेन समत्वभावनायाः मन्त्रः प्रचारितः । वसुधैव कुटुम्बकमित्यस्य वाक्यस्य प्रमाणमपि वैराग्यशतकस्यान्ते प्राददात् । भर्तृहरिणा प्रोक्तम् –

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥[159]

अस्यार्थः तृणे भवतु अथवा स्त्रैणे (स्त्रीणां समूहे) सर्वत्र मम समदृष्टिः । इत्यस्मात् श्लोकात् प्रतीयते यत् समत्वभावनायाः विकासार्थं हरिणा एतदुपदिष्टमिति । शिक्षया एव इयं भावना प्राप्तुं शक्यते इत्यत्र नास्ति काचित् विप्रतिपत्तिः।

निष्कर्षः-

भर्तृहरेः वाक्यं चिरवन्दनीयम् । आधुनिकाः यथा शिक्षायाः उद्देश्यमुक्तवन्तः, ततोऽप्यधिकं प्रतिपादितं हरिणा । सर्वप्रमुखमुद्देश्यं मोक्षप्राप्तिरिति पर्यालोचनात् प्रमाण्यते। तेन सह ब्रह्मज्ञानप्राप्तिः, आत्मानुभूतिः, धार्मिकभावनायाः विकासः, जीवे दया, वैराग्यभावनायाः जागृतिः, समत्वभावना, राष्ट्रियोन्नतिः इत्यादिविषया अपि प्रतिपादिताः। व्यक्तेः स्वभावाधारेण प्रकृत्याधारेण वा उद्देश्यानि भिन्नानि भवन्तीति सोदाहरणं प्रदर्शितम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

१. उपाध्यायः, डा. ददनः - भर्तृहरिशतकत्रयम्, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी ।
२. चक्रवर्ती, डा. कानालः - संस्कृतशिक्षणम्, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरूपतिः ।
३. झा, डा. नरेशः - नीतिशतकम् - चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी ।
४. मित्तलः, डा. (श्रीमती) सन्तोषः - भाषाशिक्षणे नवाचाराः, नवचेतनापब्लिकेसन्स, जयपुरम्।
५. शर्मा, डा. गोपालः - नीतिशतकम्, हंसाप्रकासन, ५७, नाटाणी भवन, मिश्रराजाजी का रास्ता, चंदपोल बाजार, जयपुर।
६. होशिंग, श्रीजगन्नाथशास्त्री - शृङ्गारशतकम् - चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी ।
७. होशिंग, श्रीजगन्नाथशास्त्री - वैराग्यशतकम् - चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी ।

[158] - भ.वै. - ६०
[159] - भ.वै. - १११

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

Paper Received on- 06.08.2018 Paper Published on 01-11-2018

शिवपुराण में वर्णित पुष्पों का औषधीय महत्त्व

पूजा गुप्ता[160]

मुख्यशब्दः – पुष्प, औषधि, वनस्पति, शिवपुराण, व्याधि, वात्य–पित्त–कफ, त्रिदोष नाशक।

शोधसार

वैदिक काल में जनजीवन वनस्पतिमय था। प्रत्येक कार्य में वनस्पतियों की महती भूमिका होती थी हजारों वर्षो से हमारी संस्कृति में वनस्पतियाँ समाहित है उसका प्रभाव आज भी हम अपनी पुरातन परम्पराओं में देखते हैं। प्राचीन काल में तो मनुष्य अपनी दैनिक जीवन की समस्त आवश्यकताओं के लिए वनस्पतियों पर ही आश्रित था जिनमें निवास से लेकर दन्तधावन, खाद्य सामग्री (कन्द, फल, शाक आदि), वस्त्र (वृक्षों की छाल), लेखन सामग्री, भोज पत्र तथा शय्या से लेकर रथ तक में वनस्पतियों का प्रयोग होता था। यज्ञ एवं पूजन कार्य में तो वनस्पतियाँ सदैव अपरिहार्य है। वर्तमान काल में भी वनस्पतियों का महत्त्व कम नहीं हुआ है आज भी उनकी उपादेयता पर प्रश्न चिन्ह नहीं लगाया जा सकता।

वैदिक साहित्य की भांति पुराण साहित्य में भी वनस्पतियों का विवरण विविध उपयोगों के निमित्त प्राप्त होता है। शिवपुराण इस तथ्य का अपवाद नहीं है।

पुराण की परिभाषा : **जगतः प्रागवस्थामनुक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणम्।**[161] संसार की उत्पत्ति और विकास क्रम में बोधक को पुराण कहते हैं। **औषधि की परिभाषा :** **"औषं रसं धयति इति औषधि"** औष नाम रस का भी है वह जिसमें रहता है वह औषधि है। वनस्पति या औषधि के उपयोग से रोग दूर होता है।

शिवपुराण में अनेक वनोषधियों का नामतः निर्देश मिलता है। इसमें वनस्पतियाँ औषधीय रूप में प्रयुक्त न होकर काम्य कर्मों पूजा, उपासना, अभिचार कर्मो में वर्णित है इन वनस्पतियों के अन्तर्गत विभिन्न प्रकार के वृक्षों, पुष्पों, फलों तथा तृणों के वर्णन प्राप्त होते हैं।

वनस्पति विभाजन : चरक संहिता में वनस्पतियों को चार भागों में विभक्त किया गया है।

भौममौषधमदिष्टम् औद्भिदं तु चतुर्विधम्।
वनस्पतिर्वीरुधश्च वानस्पत्यस्तथौषधिः।।[162]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

औदि्भद द्रव्य चार प्रकार के होते हैं– वनस्पति, वीरुत्, वानस्पत्य और औषधि।

1. जिनमें बिना पुष्प के फल आता है, वे 'वनस्पति' होते हैं, जैसे गुलर वट आदि, 2. जिनमें फल और पुष्प दोनों आते हैं, उनको 'वानस्पत्य' अर्थात् वृक्ष कहते हैं जैसे–आम, जामुन आदि, 3. जो फल आने पर नष्ट हो जाते हैं उनको औषधि कहते हैं जैसे– धान, गेहूँ आदि, 4. जो लता के समान फैलने वाली है, उसको 'वीरूध' कहते हैं।

---

160 शोधच्छात्रा, विकृति विज्ञान विभाग, आयुर्वेद संकाय, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी–221005

161 मालवीय : डॉ0 सुधाकर, ऐतरेय ब्राह्मण, भाग–प्रथम, ए0ब्रा0 भूमिका, तारा प्रिंटिंग वर्क्स, वाराणसी, 1980; 81

162 द्विवेदी डॉ0 लक्ष्मीधर, चरक संहिता, भाग–प्रथम, च0सू0 1/71 चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी, 2007; 70

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

शिवपुराण में प्राप्य पुष्पों पर औषधीय दृष्टि :

शिवपुराण में प्राप्य पुष्पों का वर्णन पूजा की मुख्य सामग्री के रूप में प्राप्त होता है। पूजन कार्य में तो उनका महत्त्व है ही साथ ही साथ औषधीय दृष्टि से भी वे महत्त्वपूर्ण होते हैं। प्रत्येक पुष्प का अपना औषधीय गुण होता है जो विभिन्न व्याधियों को नष्ट करने में अपना सहयोग प्रदान करता है। व्याधियाँ जीवन को कष्टमय बना देती उनसे निवृत्ति में पुष्प अपने सौन्दर्य एवं गुण दोनों ही रूपों में महती भूमिका निर्वाह करता है।

शिवपुराण के अनुसार विभिन्न पुष्पों का अर्पण करने से पुरुषार्थ चतुष्ट्य की प्राप्ति होती है जो मानव जीवन का परम लक्ष्य है–

मल्लिका–मालती–चम्पा–जपा–बन्धूक–पङ्कजैः।
कुसुमैः पूजयेद् गौरीं शङ्करेण समन्वितम्।।
कोटिजन्मकृतं पापं मनोवाक्काय सम्भवम्।
निर्धूय चतुरो वर्गानक्षयानिह सोऽश्नुते।।[163]

जो मल्लिका, मालती, चम्पा, जपा, बन्धूक एवं कमलपुष्पों से शिव समेत पार्वती का पूजन करता है। वह अपने करोड़ों जन्म के मन, वाणी तथा कायकृत पापों को नष्ट कर पुरुषार्थ चतुष्टय (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) के फल को प्राप्त करता है।

हम यहाँ कायकृत पापों को नष्ट करने का अभिप्राय परोक्ष रूप से व्याधियों की निवृत्ति मान सकते हैं क्योंकि पूजन कार्य के समय पूजक पुष्प का संसर्ग प्राप्त करता है परिणाम स्वरूप पुष्प के औषधीय गुण भी पूजक को प्रभावित करते हैं। शिवपुराण में प्राप्त पुष्पों का औषधीय गुण निम्नलिखित है–

अगस्त्य

अगस्त्य को वङ्गसेन, मुनिपुष्प, मुनिद्रुम और अगस्ति इन नामों से भी जाना जाता है।

अगस्त्यकुसुमैश्चैव पूजकस्य महद्यशः।[164]

अगस्त्य पुष्पों से शिवपूजन करने पर महान् यश की प्राप्ति होती है।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

अगस्तिः पित्तकफजिच्चातुर्थिकहरो हिमः।
रूक्षो वातकरस्तिक्तः प्रतिश्यायनिवारणः।।[165]

तिक्तरसयुक्त, शीतल, रूक्ष, वातकारक एवं पित्त, कफ, चातुर्थिक (चौथिया) ज्वर और प्रतिश्याय (जुखाम) को दूर करने वाला है।

अनार्तव में पुष्प का साग देते हैं। दृष्टिमांद्य में पुष्प रस आंख में डालते हैं। प्रतिश्याय में शिरःशूल तथा नेत्र विकार में पुष्प एवं पत्र स्वरस का नस्य देते हैं।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

अर्क

आक, पुष्पी, विक्षीर, विकीरण, जम्भल आदि नामों से भी जाना जाता है।

अर्कपुष्पैः प्रतापश्च कुब्जकल्हारकैस्तथा[166]

कुब्ज, कल्हार एवं आक के पुष्प से पूजा करने पर प्रताप बढ़ता है।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

---

163 शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्त मिश्र, श्रीशिवमहापुराणम, भाग–द्वितीय, उमा संहिता 51/60–61, सावित्री ठाकुर प्रकाशन, वाराणसी, 2011; 1479

164 शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्त मिश्र, श्रीशिवमहापुराणम, भाग–प्रथम, रूद्र संहिता (सृष्टि खण्ड) 14/27, सावित्री ठाकुर प्रकाशन, वाराणसी; 2011; 202

165 प्रो0 कृष्णचन्द्र, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग 61, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 495

166 शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्री शिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/28, सावित्री ठाकुर प्रकाशन, वाराणसी, 2011;202

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018
ISSN 0976-8645

अर्कस्तु कटुरुष्णश्च वातहृद्दीपनः सरः।
शोफव्रणहरः कण्डूकुष्ठप्लीहकृमीञ्जयेत।।[167]

अर्क– कटु, उष्णवीर्य, वातहर, अग्निदीपन, सारक, शोथ, व्रण, कण्डू प्लीहावृद्धि और कृमि रोग को दूर करने वाला होता है।

कुब्ज

कुब्जक, भद्रपर्णी, वृत्ततरु, अतिकेसर, महासहा, संकुला आदि नाम प्राप्त होते हैं।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः।
त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्त्ता च स स्मृतः।।[168]

कूजा– सुगन्धयुक्त, आरम्भ में मधुर, अन्त में कषाय रसयुक्त, सारक, त्रिदोषनाशक वृष्य (वीर्यवर्धक) और शीत को दूर करने वाला होता है।

इसका प्रयोग पैत्तिक विकार, दाह एवं नेत्र रोग में भी किया जाता है।

कल्हार

सौगन्धिक, हल्लक और रक्तसन्धक के नाम से भी जाना जाता है सामान्य भाषा में कल्हार को लालकुमुद कहा जाता है।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

कल्हार–शीतलं ग्राहि विष्टम्भि गुरु रुक्षणाम्।।[169]

कल्हार–शीतल, ग्राही वातविष्टम्भ को उत्पन्न करने वाला, पाक में गुरु एवं रूक्ष होता है।

इसके मूल को प्रवाहिका में देते हैं। पुष्प तथा फल का फांट अतिसार में दिया जाता है तथा इसे स्वदेजनक मानते हैं।

कमल

शिवपुराण में प्राप्य अन्य पुष्पों की अपेक्षा कमल का वर्णन सर्वाधिक प्राप्त होता है इसकी कई प्रजातियाँ होती हैं नीलकमल, श्वेतकमल, रक्तकमल आदि।

देवी प्रीतिकरं ज्ञेयं कमलं तु विशेषतः।[170]

देवी को परमप्रिय कमल को विशेष रूप से समर्पित करें।

....नीलोत्पलाद्युत्पलानि.........[171]

शिवपूजा में नीलकमल, रक्तकमल, समर्पित करना चाहिए।

रोगग्रस्तो यदा स्याद् वै तदर्द्धेनाऽर्चयेच्छिवम्....[172]

रोगगस्त पुरुष रोग से छुटकारा पाने के लिए पचास हजार कमलों से शङ्कर जी की पूजा करें।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित्।
तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम्।।[173]

जाह्नवी
Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

---

[167] शर्मा, डॉ0 गुरु प्रसाद, धन्वरिनिषण्टुः, करवीरादिवर्ग/13, चौखम्भा ओरियन्टालिया, वाराणसी, 2008; 123

[168] चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/38, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 483

[169] चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/18, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 470

[170] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–द्वितीय, उमा संहिता 51/48 सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 1478

[171] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–द्वितीय, उमा संहिता 32/34, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी, 2011; 1822

[172] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/16, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 202

[173] चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/3, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 467

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018
ISSN 0976-8645

कमल शीतल, वर्ण्य (शरीर के अंग) को उत्तम करने वाला, मधुर रस युक्त, कफ–पित्त नाशक एवं तृष्णा, दाह, रक्तविकार, विस्फोट (शरीर में छोटी–छोटी फुंसियों का होना) विष और विसर्प को दूर करने वाला होता है।

इसका प्रयोग रक्तपित्त, ज्वर, मूत्रकृच्छ्र एवं अतिसार में किया जाता है।

सगर्भावस्था में रक्तस्राव प्रारंभ होने पर इसके फांट से त्वरित लाभ मिलता है।

कदम्ब

प्रियक, नीप, वृत्त पुष्प और हलिप्रिय नाम भी प्राप्त होते हैं।

कदम्बरजसा धौताः पाथोबिन्दुविकर्षणाः।[174]

कदम्ब के पराण से धुले हुए वायु के चलने से जल के फुहारे पृथ्वी पर गिर रहे हैं।

औषधीय दृष्टि गुण कर्म :

कदम्बो मधुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः।
सरो विष्टम्भकृद्रूक्षः कफस्तन्यानिलप्रदः।।[175]

कदम्ब–मधुर, कषाय तथा लवण रस युक्त, शीतल गुरु, सारक, रूक्ष, वातविष्टभ (वायु का न खुलना) को उत्पन्न करने वाला कफकारक, दुग्धवर्धक और वायुजनक होता है।

इसका प्रयोग ज्वर रक्तातिसार, मूत्रदोष एवं मुखपाक में किया जाता है। तथा यह व्रणरोपण, मूत्र स्तंभन, शुक्रशोधन वेदनास्थापन एवं विषघ्न में भी सहायक है।

कनेर

श्वेतकनेर के अश्वहा, अश्वघ्न, श्वेतकुन्द, श्वेतपुष्प, प्रतिहास, हयमार अश्वमारक, अश्वमोहक (श्वेत) नाम हैं कनेर की दूसरी प्रजाति लाल फूलों वाली होती है।

रोगोच्चाटनकानीह करवीराणि वै क्रमात्।[176]

रोगनाश तथा शत्रुओं के उच्चाटन के लिए करबीर (कनेर) पुष्प कहा गया है।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

....करवीरः कटुस्तिक्तो वीर्ये चोष्णो ज्वरापहः।।
चक्षुष्यः कुष्ठकण्डूघ्नः प्रलोपादविषमन्यथा।
करवीरद्वयं तिक्तं सविषं कुष्ठजित्कटु।।[177]

करवीर कटु–तिक्त एवं उष्णवीर्य होता है। यह ज्वर, नेत्ररोग, कुष्ठ, कण्डू को प्रलेप से नष्ट करने वाला है। किन्तु अभ्यन्तर प्रयोग करने पर विष का कार्य करता है दोनों प्रकार का करवीर कटु तिक्त, विषैला तथा कुष्ठहर होता है।

कर्णिकार

कर्णिकर को पंगारा, परिव्याध, पादपोत्पल नाम से भी पुकारा जाता है।

कर्णिकारैस्तथा वस्त्रसमपित्तर्जायते नृणाम्।[178]

कर्णिकार पुष्पों द्वारा पूजन करने पर वस्त्र तथा सम्पत्ति प्राप्त होती है।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

कर्णिकारः कटुस्तिक्तस्तुवरो शोधनो लघुः।

जाह्नवी
Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

---

[174] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 22/4, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी, 2011; 318

[175] चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/36, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 482

[176] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/29, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 203

[177] शर्मा डॉ0 गुरु प्रसाद, धन्वन्तरिनिघण्टुः करवीरादिवर्ग/ 2–3, चौखम्भा ओरियन्टालिया, वाराणसी 2008; 121

[178] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/32, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 203

रञ्जनः सुखदः शोथश्लेष्मास्रव्रणकुष्ठजित्।।[179]

कटु, तिक्त तथा कषाय रस युक्त, कोष्ठशोधक, लघु, रंग देने वाला, सुख पहुचाने वाला एवं, शोथ, कफ, रक्त विकार, व्रण और कुष्ठ को दूर करने वाला है।

जपा

जपा, अढ़ौल ओड्रपुष्प आदि नामों से भी जाना जाता है लाल तथा सफेद पुष्प वाली अढ़ौल का नाम त्रिसन्ध्या है।

जपाकुसुम पूजा तु शत्रुणां मृत्युदा स्मृता...[180]

जपाकुसुम से पूजा करने पर शत्रुओं का विनाश होता है।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित्।।[181]

जपासंग्राही और केशों को उत्तम बनाने वाली होती है त्रिसन्ध्या कफ तथा वायु को नाश करने वाली होती है।

यह हृद्य एवं मस्तिष्क के लिए बल प्रद है। इसका प्रयोग प्रदर, प्रमेह एवं ज्वर में किया जाता है। तथा मुँह के छाले में इसे चबाने से लाभ होता है।

जाती

जाती को जाति, सुमना, मालती, राजपुत्रिका, चेतिका तथा स्वर्णजातिका आदि नामों से भी जाना जाता है।

...जात्या वाहान्न संशयः।।[182]

जाती (चमेली) के पुष्प से पूजा करने पर वाहन की प्राप्ति होती है।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

जातीयुगं तिक्तमुष्णं तुवरं लघु दोषजित्।
शिरोऽक्षिमुखदन्तार्त्तिविषकुष्ठानिलास्रजित्।।[183]

दोनों जाती (जाई–पीलीजाई) तिक्त तथा कषाय रसयुक्त, उष्ण, लघु, दोषनाशक एवं सिर, आँख, मुख और दांतों के रागों को दूर करने वाली तथा विष, कुष्ठ, वायु और रक्तविकार को नष्ट करने वाली होती है।

बन्धूक

बन्धूक, बन्धूजीव, रक्त, माध्याह्निक ये सब इसके पर्याय हैं।

बन्धुकैर्भूषणावाप्तिः.............[184]

बन्धूक पुष्प से शिवपूजन करने पर भूषण की प्राप्ति होती है।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

बन्धूकः कफकृद् ग्राही वातपित्तहरो लघुः।[185]

बन्धूक – कफकारक, ग्राही, वात–पित्तनाशक और लघु है।

यह विषघ्न एवं स्नेहन है। फल में स्नेहन धर्म है।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

[179] चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/36, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 486

[180] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/29, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 203

[181] चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/36, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 493

[182] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/30, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 203

[183] चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/28, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 478

[184] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/30, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 203

[185] चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/57, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 493

मल्लिका

मल्लिका, मदयन्ती, शीतभीरू, भूपदी नामों से भी पुकारा जाता है।

....मल्लिकाकुसुमैर्दत्तैः स्त्रियं शुभतरां शिवः।।[186]

मल्लिका पुष्पों द्वारा पूजन से शिव उत्तम स्त्रियां प्रदान करते हैं।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

मल्लिकोष्णा लघुर्वृष्या तिक्ता च कटुका हरेत्।
वातपित्तास्यादृग्व्याधिकुष्ठारुचिविषव्रणान्।[187]

मल्लिका – उष्ण, लघु, वृष्य, तिक्त तथा कटु रसयुक्त एवं वात, पित्त, मुख, नेत्र–सम्बन्धी रोग, कुष्ठ, अरुचि, विष तथा व्रण को दूर करने वाली है।

यूथिका

यूथिका को जूही, गणिका, अम्बष्ठा तथा पीली जूही को हेमपुष्पिका नामों से भी जाना जाता है।

यूथिकाकुसुमैः शस्यैर्गृहं नैव विमुच्यते.....[188]

यूथिका के फूलों से पूजन करने पर धन–धान्य से घर पूर्ण रहता है।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

...यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकरसं लघु।
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम्।
व्रणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोग विषापहम्।।[189]

यूथिका– शीतल, तिक्त–मधुर तथा कषाय रस युक्त एवं पाक में तथा आस्वाद में कटुरसयुक्त, लघु हृदय को हितकर, पित्त, कफ तथा वात जनक और व्रण, रक्त विकार, मुख–दाँत–नेत्र–शिर सम्बन्धी समस्त रोग तथा विष विकार को दूर करने वाली है।

राजिका

राजिका के राजी, तीक्ष्णगन्धा, क्षुज्जनिका तथा आसुरी भी पर्याय हैं।

राजिकाकुसुमानीह शत्रूणां मृत्युदानि च......[190]

राजिका (राई) के पुष्पों द्वारा पूजन से शत्रुओं की मृत्यु हो जाती है।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत्।
किञ्चित् रूक्षाऽग्निदा कण्डूकुष्ठकोष्ठक्रिमीन्हरेत्।।[191]

राजिका– कफ तथा पित्तनाशक, तीक्ष्ण, उष्ण रक्त पित्तकारक, किञ्चित रूक्ष, जठराग्नि वर्धक एवं कुष्ठ तथा कोष्ठस्थित क्रिमी को दूर करने वाली होती है।[3]

कम मात्रा में यह दीपन, पाचन, उत्तेजक तथा स्वेदन जनन है। अधिक मात्रा (4–8 ग्रा0) से वमन होता है। इससे वमन कराने के बाद में थकावट नहीं आता।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

[186] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/31, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 203

[187] चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/40, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 484

[188] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/32, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 203

[189] चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/29–30, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 479

[190] शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/35, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 203

[191] चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/73, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 642

शङ्खपुष्पी

शङ्खपुष्पी को कम्बुपुष्पी, शंखाह्वा, कम्बुमालिनी, तिलकी, शंख–कुसुमा, मेध्या और वन विलासिनी नामों से भी जाना जाता है।

शङ्खपुष्पैस्तथा देव लक्ष्मीकामोऽचर्येच्छिवम्।[192]

शङ्खपुष्पी के पुष्पद्वारा शिव–पूजा करने से लक्ष्मी की प्राप्ति होती है।

शङ्खपुष्पैस्तथा प्रोक्तं विशेषण पुरातनैः।
सर्वकामफलं दिव्यं परत्रेहापि सर्वथा।।[193]

विशेषकर प्राचीनों के कथानुसार शङ्खपुष्पी का फूल चढ़ावे तो इस लोक में तथा परलोक में सभी कामनाओं का दिव्य फल प्राप्त होता है।

औषधीय दृष्टि से गुण कर्म :

शङ्खिनी कटुतिक्तोष्णा कासपित्तबलासजित्।
विषापस्मारभूतादीन् हन्ति मेध्या रसायनी।।[194]

शंखपुष्पी कटु–तिक्त, उष्ण एवं कास पित्त, कफ, विष, अपस्मार भूतबाधा प्राप्त आदि को नष्ट करने वाली होती है। यह मेधा शक्ति को बढ़ाने वाली तथा रसायन है।

हरसिंगार

हरसिंगार को औषधीय भाषा में पारिजात के नाम से जाना जाता है।

शृंङ्गारहारपुष्पैस्तु वर्द्धते सुखसम्पदा......[195]

हरसिंगार के पुष्पों द्वारा पूजन करने से सुख–सम्पदा बढ़ती है।

औषधीय दृष्टि से गुणकर्म :

पारिजात, ज्वरघ्न, कफघ्न, यकृत, उत्तेजक, मृदुविरेचक एवं शामक है। इसके पत्र सॅन्टोनिन जैसे– कृमिघ्न, ज्वरघ्न, तिक्तपौष्टिक, पित्तद्रावक एवं मृदुविरेचक होते हैं। बच्चों के लिए इसके पत्तों का स्वरस अच्छा मृदुविरेचक होता है।[196]

निष्कर्ष :

इस प्रकार हम देखते हैं कि प्राचीन काल से लेकर वर्तमान काल पर्यन्त के संस्कृत वाङ्मय के प्रायः सभी ग्रन्थों में वनस्पतियों का वर्णन प्राप्त होता है। उनका वर्णन औषधीय दृष्टि से नहीं अपितु सौन्दर्य तथा सामाजिक उपयोगिता की दृष्टि से किया गया है शिवपुराण में भी इन्हीं तथ्यों के आश्रय में वनस्पतियों का वर्णन प्राप्त होता है जिनमें मुख्यरूप से पूजन कार्य हैं। पुष्प सर्वाधिक आकर्षक स्वरूप के साथ–साथ उत्कृष्ट औषधीय गुणों से भी युक्त होते हैं इस लेख में इसे स्पष्ट करने का प्रयास किया गया है।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

192 शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/4, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 201

193 शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/12, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 202

194 शर्मा डॉ0 गुरू प्रसा, धन्वन्त निषघण्टुः, करवीरादिवर्ग/102, चौखम्भा ओरियन्टालिया, वाराणसी 2008, 139

195 शास्त्री आचार्य पण्डित शिवदत्तमिश्र, श्रीशिवमहापुराणम्, भाग–प्रथम, रूद्रसंहिता (सृ0ख0) 14/34, सावित्री ठाकुर प्रकाशन वाराणसी; 2011, 203

196 चुनेकर, प्रो0 कृष्णचन्द, भावप्रकाश निघण्टु, पुष्पवर्ग/47, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी, 2010; 321

Paper Received on- 06.06.2018 Paper Published on 01-11-2018

बौद्ध-न्यायनये ज्ञानमीमांसा

राजेशप्रामाणिकः[197]

मुख्यशब्दः – ज्ञानविषयः, साकार-निराकारश्च, मनीषा, भारतीयदर्शनम्।

शोधसारः

प्राचीनकालादेव ज्ञानविषये विविधाः मतवादः प्रचलिता सन्ति। एतेषु मतेषु इदानीन्तनकाले प्रायेन मतद्वयं सुप्रसिद्धम्। तानि मतानि बौद्धानां साकार-निराकारश्च वा नैयायिकानाम् अनुव्यवसायवादः सन्ति। जगतेऽस्मिन् कोऽपि पदार्थः-वस्तुनः ज्ञानं वा आत्मोपलब्धेः विषयः भवति। को।पि एकात्मवादेन ज्ञानविषयस्य प्रामाण्यं केवलं प्रमाणेन प्रमाणितः न कृतवान्। अतः ज्ञानं निश्चित-कृतार्थं यद्यपि बौद्धानां स्वयंप्रकाशवादः स्वीक्रियन्ते तथापि नैयायिकानाम् अनुव्यवसायवाद अपि स्वीकुर्वन्ति। अन्यान्यानि दर्शनानि सदृशः अनयोः दर्शनयोः अपि ज्ञानस्य वर्णनास्ति। अत्र यः 'बौद्ध-न्यायनये ज्ञानमीमांसा' इति शोधपत्रस्य मुख्यविषयः अस्ति।

इत्थं विज्ञान-चेतनायां वा अस्मिन् वाह्यजगते विषयेन ज्ञानस्य उत्पत्तिर्भवति। अतः प्रकारेण अयं विषयः गृह्नाति।

भारतीयदर्शनं प्रधानतया द्विधा विभज्यते। नास्तिकसम्प्रदायः आस्तिकसम्प्रदायश्चेति भागद्वयम्। तत्र नास्तिकसम्प्रदायेषु बौद्धदार्शनिकाः तथा आस्तिकसम्प्रदायेषु नैयायिकाः ज्ञानं स्वीकुर्वन्तिः। परन्तु ज्ञानाकारस्य विषये सन्ति विप्रतिपत्तिः। जगत्येऽस्मिन् सर्वेषां विषयानां ज्ञानं तेषां साकारत्वेन निराकारत्वेन वा गम्यते। केनापि एकेन नयेन ज्ञानस्य विषयनं प्रामाण्यं प्रमाणेन प्रमाणितं भवति। निश्चयात्मकज्ञानाय बौद्धदार्शनिताः यथा स्वयंप्रकाशवादं स्वीकुर्वन्ति तथैव नैयायिकैः अनुव्यवसायवादः स्वीकृतः।

यस्य कस्यापि यदि ज्ञानं भवति तर्हि तद् ज्ञानस्य विषयः अवश्यं स्वीकार्यः। ज्ञानं स्वयं प्रकाशकम् अनुमेयं प्रत्यक्षगम्यं स्वीकुर्यात्; ज्ञानस्य विषयः तु स्वीकार्यः। घटज्ञातः इत्यत्र मानसप्रत्यक्षे घटविशिष्टकं ज्ञानमेव विषयः। अस्मिन् विषयता स्वरपविषये दार्शनिकसमाजे मतानैक्यं दरीदृश्यते। योगाचारः बौद्धदार्शनिकां नये व्षयता ज्ञाने तथा ग्राह्यपदार्थे उभयत्र एव तिष्ठति।[१] परन्तु न्यायमते विषयता केवलं ज्ञाने एव। ज्ञानेन सह विषयस्य यद् सम्बन्धः स्वीकृतः तद्धि विषयता। तत्र विषयताः कस्ताव नियामकः? यैः कारणैः ज्ञानम् उपपद्यते तैः एव विषयतायाः उत्पत्ति। अतएव ज्ञानस्य उत्पत्रे सममेव विषयतायाः अपि उत्पत्ति। किञ्च इयं विषयताः स्वरूपसम्बन्धेन तिष्ठति।[२]

बौद्धाः एव मन्यन्ते यद् ज्ञानमेव प्रमाणान् अत्रैव विप्रतिष्ठते नैयायिकाः। तेषां नये ज्ञानं प्रमाणस्य फलम्। सौत्रन्तिक-बौद्धानां नये ज्ञानं साकारम्। कारणं यदि ज्ञानं साकारं न भवेत तर्हि ज्ञानस्य विषयव्यवस्था कथमुपपद्यते। किञ्च ज्ञानं यदि निकारारः स्याद् तर्हि तस्य विषयव्यवस्था कथं सम्भवेत्।[३]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

197 अनुसन्धाता, संस्कृतविभागः, काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः, वाराणसी

साकारकं ज्ञानेनैव विषयः आकारम् आश्रित्य ज्ञानस्य विषयव्यवस्था भवति। यथा घटाकाराकारितं ज्ञानं घटज्ञानं, पटाकाराकारितं ज्ञानं पटज्ञानम् इत्युच्यते। ज्ञानस्योत्पत्तेः सममेव यदि ज्ञानस्य विषयव्यवस्थायाः उत्पत्तिर्न भवेत् तर्हि एतत् घटम् एतत् पटम् इति निर्णयः असम्भवः। ज्ञानं स्वग्राह्यविषये नियतार्थस्य व्यापारेण युक्ते सति व्यापारवानवद् आभासते।

निराकारं शुद्धं ज्ञानं नीलपीतादिविषयाणां साधारणकारणं भवति तता प्रमितिजनकत्वनयनादौ अपि तिष्ठति।[४] तस्मात् नयनादिनाम् अपि प्रमाणत्वात् अतिप्रसक्तेः आशङ्कायां ज्ञानं विषयाकारेण आकारितं भवति। ज्ञानमिदं साकारत्वविज्ञानत्वात् सौत्रान्तिक-बौद्धैः प्रमाणत्वेन स्वीकृतम्। साकारात्मकं ज्ञानं युगपद् ग्राह्यं तथा ग्राहकम् इति उभयप्रकारात्मकं न भवितुमर्हति। साकारविज्ञानवादिसौत्रान्तिकैः ज्ञानस्य यद् अर्थः स्वीकृतः तद् कथमुपपद्यते? किं तद् अनुमेयः उत् प्रत्यक्षगोचरः? अत्र उच्यते न तद् अनुमेयः; व्याप्तिग्रहणभावात्। तदुक्तं यद् –

अर्थे हि सति साकारं निराकारं तदत्यये।
नित्यानुमेयवाह्यार्थवादी ज्ञानं दृष्टवान्।।[५]

नैयायिकैः बौद्धानां ज्ञानस्य स्वयंप्रकाशवादस्य वैकल्पिकसिद्धान्तरूपेण अनुव्यवसायवादस्य धारणा प्रतिपादिता। विषयस्य ज्ञानं विना यद् व्यवहारिकं साधकं न भवति। यद् प्रत्यक्षः यं विषयम् आधारिकृत्य भवेत स प्रत्यक्षः तं विषयमेव प्रकाशयेत् नियमोऽयं स्वीक्रियते चेत् विषयस्य प्रकाश्यता तथा प्रत्यक्षस्य प्रकाश्यता नियमस्य रक्षाय प्राप्तसात्मकज्ञानस्य साकारवादः स्थापनम् अनावश्यकम्। तत्र कारणं हि यद्यपि अर्थः इन्द्रियश्च उभयं ज्ञानजनकं तथापि ज्ञानम् अर्थाकाराकारितं भवति। न तु इन्द्रियाकाराकारितं कथमेतत् इति प्रश्नः विद्वतसमाजे उपस्थाप्यते। अत्र उच्यते विषय एव ज्ञानजनकः। किञ्च पुनः ज्ञानस्य साकारत्ववादिपक्षेऽपि प्रश्नः उत्तिष्ठति यद् अनुमितौ विषयस्य असन्निकृष्टत्वात् अनुमितेः स्वरूपज्ञानं विषयाकारः कथं भवेत्। पुनः साकारपक्षेऽपि साकारज्ञानरूपप्रमाणात् प्रमितिरूपफलस्य भेदः न प्रदर्शित। तेन वक्तुं शक्यते यद् प्रमाणस्य तथा प्रमितेः उभयस्य सम्पूर्णप्रभेदः यदि न तिष्ठेत् तर्हि किं प्रमाणं का च प्रमितिः इति बोद्धुं दुष्करसाध्य इति। अतएव साकारज्ञानपक्षः न युक्तियुक्तः।[६]

विषयक्रमानुसारेँ ज्ञानेन्द्रियैः प्रत्यक्षस्य पश्चात् पूर्वदृष्टस्य उत्तरदृष्टस्य वा विषयस्य स्नायुना मस्तिष्के प्रतिफलद्वारा प्रतिबिम्बस्य सृष्टिर्भवति। अस्य प्रतिबिम्बस्य पुनः मस्तिष्के प्रतिफलनात् परमेव घटादि विषयस्य ज्ञानं भवति। एवं प्रकारेणेन यद्यपि वस्तुनः यदा ज्ञानमुपपद्यते तद् सममेव तस्य आकारकृतेः बोधः अपि जायते तथापि ज्ञानस्य आकारत्वं न प्रतिष्ठते। तत्र कारणं हि ज्ञानस्य कोऽपि निर्दिष्टः आकारः नास्ति। ज्ञानं विषयाकारेणाकारित भवति। अतएव बौद्धानां नये यद्यपि ज्ञानं स्वयं प्रकारकंतथा साकारं भवति तथापि नैयायिकाः एतत् मतं न स्वीकुर्वन्ति। तेषां नये अनुव्यवसायवादानुसारी ज्ञानस्य निराकारपक्षः एव अधिकयुक्तियुक्तम्।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

अन्तटिप्पणी

१. त.सं., पृ.-५१५
२. त.सं., पृ.-५१६
३. न्य. म., पृ.- ६५
४. न्य. म., पृ.-६२
५. न्य. म., पृ.- ६२
६. न्य. म., पृ.- ६४

सहायकग्रन्थसूची

1. कविराजः, महामहोपाध्याय-पण्डित-गोपीनाथः, भारतीयदर्शनस्य इतिहासः, हिन्दुस्थानः एकाडेमी, इलाहावादः, १९४१।
2. गोस्वामी, नारायणचन्द्रः, सटीकः तर्कसंग्रहः अध्यापनासहितः, संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, कोलकाता- ०६, १४१३(पुनः संस्करणः)।
3. विद्यालङ्कारः, नन्दकिशोर-गोभिलः, राधाकृष्णान-विरचितः भारतीयदर्शनस्य अनुवादः, राजपालः एण्डः सन्जः, दिल्ली, १९७३(तृतीय-संस्करणः)।
4. शुक्ला, सूर्यनारायणः, न्यायमञ्जरी, गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिः, चौख्याम्बा-संस्कृत-सिरिजः, वाराणसी, १९३६।
5. साधुखाँ, सञ्जितकुमारः, न्यायमञ्जरी(प्रथमाह्निक-द्वितीयाह्निकस्य प्रत्यक्षांशः), सदेशः, विवेकानन्दरोडः, कलकाता- ०६, प्रथम-प्रकाशः – २००६, द्वितीय-संस्करणः -२०१५।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

Paper Received on- 14.06.2018 Paper Published on 01-11-2018

महाकविकालिदास के नाटकों में दार्शनिकचिन्तन

शुभंकर बसाक[198]

मुख्य शब्द – कालिदास , भारतीय दर्शन, दार्शनिक ग्रन्थ ।

शोधसार

महाकवि कालिदास ने भारतीय धर्म के समान भारतीय दर्शन के तत्त्वों को भी अपने रचनाओं में सम्मिलित कियें है । यद्यपि कविकुलगुरु ने महाकवि श्रीहर्ष की भाँति न तो कोई दार्शनिक ग्रन्थ रचना किये है, न ही स्वतन्त्र रूप से कोई दार्शनिक विचार प्रस्तुत किये है, किन्तु उनकी रचनाओं में प्रयुक्त पात्रों के द्वारा और कहीं - कहीं स्तुतियों के द्वारा यत्र तत्र बिखरे हुए उनके दार्शनिक सिद्धान्त इस तथ्य को स्पष्ट रूप से सूचित करते हैं कि वे एक उत्कृष्ट कवि होने के साथ –साथ स्वतन्त्र चिन्तक एवं दार्शनिक प्रतिभा सम्पन्न मनीषी थे । वस्तुतः प्रत्येक विचारशील प्राणी की निजी जीवनदृष्टि और दार्शनिक चिन्तन मौलिक हुआ करता है । इसका कारण यह है कि बुद्धिभेद होने से विवेकशील मनीषियों की चिन्तन पद्धतियाँ परस्पर भिन्न भिन्न होती हैं। इसलिये कविकुलगुरु कालिदास जैसे महामनीषी रचनाकार के तत्त्वपरक चिन्तन में भी मौलिकता विद्यमान है। उनकी नाटकओं में उपलब्ध दार्शनिक तत्त्वों का अनुशीलन करने पर स्पष्ट होता है कि उनमे दार्शनिक प्रतिभा का विलक्षण योग था । नाटकों की रचना करने समय कहीं अलङ्कारों के माध्यम से तो कहीं स्तुति-गान, मङ्गलाचरण, नान्दी पाठ एवं भरतवाक्य आदि प्रसङ्गों मे प्रमाण, ब्रह्म, जीव, जगत् , सृष्टि मोक्ष, इत्यादि दार्शनिक तत्त्वों को समाविष्ट किये है ।

महाकवि कालिदास ने अपने रचनाओं में यद्यपि स्पष्ट रूप से यह नहीं उल्लिखित किये है कि प्रमाण कितने हैं ? किन्तु कुछ प्रमाणों की चर्चा परोक्ष रूप से अवश्य की है। अभिज्ञानशकुन्तलम् नामक नाटक के प्रथम अङ्क में सन्देहास्पद वस्तुओं के ज्ञान के विषय में सज्जनों के अन्तःकरण की वृत्तियों को प्रमाण मानने की चर्चा से स्पष्ट होता है कि जिन वस्तुओं का ज्ञान कराने में उक्त प्रमाण सक्षम नहीं हो पाते, एसे सन्देहजन्य पदार्थों का ज्ञान कराने में सज्जन महापुरुषों के अन्तःकरण की प्रवृत्तियाँ प्रमाण बनती है ।[1] विक्रमोर्वशीयम् नामक नाटक के चतुर्थ अङ्क में उन्होंने प्रत्यक्ष ज्ञान की प्रक्रिया में मुख्य रूप से अन्तःकरण के द्वारा प्रत्यक्ष-ज्ञान के सिद्धान्त को मानने का सङ्केत दियें है ।[2] इसी प्रकार अभिज्ञानशकुन्तलम् और मालविकाग्निमित्रम् के प्रथम अङ्क में प्रमाण रूप में अन्तःकरण की वृत्ति का उल्लेख है ।[3]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

मालविकाग्निमित्रम् नाटक के तृतीय अङ्क में कालिदास ने आप्तपुरुष के वाक्य को शब्दप्रमाण मानने का सङ्केत दियें है ।[4] उन्होंने शब्दप्रमाण के अन्तर्गत अपौरूषेय वेदों को भी ग्रहण कियें है ।

---

[198] Research Scholars , Dept. of Sanskrit , Pondicherry Central University

इस प्रकार स्पष्ट होता है कि कालिदास ने अपनी कृतियों में प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों का स्वरूप तो नही बतलायें है, किन्तु विविध वर्णना के प्रसङ्ग में इनके सम्बन्धित तथ्यों को अवश्य सङ्केत कियें है। उल्लेखनीय है कि यद्यपि कालिदास ने स्पष्ट रूप से प्रमाणों मे किसी को सर्वप्रमुखता से नहीं स्वीकार कियें है, किन्तु उनकी रचनाऔं का अनुशीलन करने पर ज्ञात होता है कि उनके अनुसार सभी के प्रमाणों में केवल श्रुति-प्रमाण ही प्रवलतम है । क्योंकि प्रत्यक्ष और अनुमान प्रमाण केवल बाह्यविषयों का यथार्थज्ञान कराने में समर्थ हैं, जबकि अतीन्द्रीय परमात्मा का यथार्थबोध कराने में इनकी गति नहीं है । उनका बोध तो श्रुति प्रमाण द्वारा ही सम्भव हो सकता है ।

महाकवि कालिदास ने स्पष्ट कियें है कि परमतत्त्व एक है, जिसे 'ब्रह्म' अथवा 'आत्मा' कहा जाता हे । उनके अनुसार परमतत्त्व, शाश्वत, विभु तथा परमज्योतिः स्वरूप है।

महाकवि कालिदास ने वेदान्तप्रतिपादित परमतत्त्व को स्वीकार कियें है ।

ब्रह्म तथा आत्मा की एकता को प्रतिपादित करते हुए कालिदास विक्रमोर्वशीयम् नाटक के नान्दी श्लोक में लिखतें हैं कि वेदान्त या उपनिषद् ग्रन्थों में जिसे सम्पूर्ण पृथ्वी औऱ आकाशको व्याप्त कर लेने वाला सबसे प्रधान पुरुष कहा गया है, जिसके लिये प्रयुक्त होने वाला 'ईश्वर' शब्द यथार्थ है । क्योंकि यह शब्द अन्य किसी के लिये प्रयुक्त नहीं होता, मुमुक्षजन प्राणायाम आदि साधनों के द्वारा जिसे अपने हृदय में ढुंढते है, जो निश्चल भक्तियोग के द्वारा आसानी से प्राप्त किया जा सकता है, वह शिव सबका निःश्रेयस् सिद्ध करे ।[5]

इस प्रकार महाकवि कालिदास ने उपनिषदों में प्रतिपादित ब्रह्म और जीवात्मा से सम्बन्धित तथ्यों को नाटकों के माध्यम से समझाने का प्रयास कियें है । श्रुतियों और उपनिषदों में इस विषय का विभिन्न स्थलो पर विस्तार से प्रतिपादित मिलता है, उनके अनुसार भी जीव और ब्रह्म में कोई अन्तर नहीं हैं, जीवात्मा ही परमात्मा है ।

श्रीमद्भगवद्गीता में भगवान् श्रीकृष्ण ने उपदिष्ट कियें है कि कोई भी मनुष्य किसी काल में बिना कर्म किये क्षणमात्र भी नहीं रह सकता, क्योंकि सारा मनुष्यसमुदाय प्रकृतिजन्य गुणों द्वारा परवश होकर कर्म करता ही है ।[6] यही कारण है भारतीय दर्शन के प्रायः सभी प्रस्थान कर्म सिद्धान्त को किसी न किसी रूप में अवश्य स्वीकार करते हैं।

सामान्यत कर्म दो प्रकार के होते हैं – शुभ-कर्म और अशुभकर्म ।

इन्हीं को क्रमशः 'पुण्य-कर्म' और 'पापकर्म' नाम भी दिया गया है । कालिदास के ग्रन्थों मे इन दोनों प्रकार के कर्मों का उल्लेख मिलता है। अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटक के द्वितीय अङ्क में उन्होंने दुष्यन्त के मुख से शकुन्तला को पुण्यों का अखण्डित फल कहलवाया है ।[7] इसी प्रकार षष्ठ अङ्क में अल्प फल से पुण्य का अनुमान किया गया है। शकुन्तला की अँगूठी धीवर के द्वारा पाये हुए राजा दुष्यन्त कहता है कि अँगुठी ! तेरा पुण्य मेरी तरह ही अवश्य न्यून है, यह तेरे द्वारा अनुभूत फल से ज्ञात होता है, जो कि तू लाल नाखूनों से मनोहर शकुन्तला की अँगुलियों में स्थान पाकर गिर पड़ी थी ।[8]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

प्रारब्ध-कर्म, सञ्चित-कर्म और क्रियमाण – कर्म में प्रारब्ध-कर्म के संस्कार अत्यन्त प्रबल होते है, उनका भोग करना ही पड़ता है क्योंकि सञ्चित और क्रियमाण कर्म के संस्कार तो कदाचित् नष्ट भी हो सकते हैं किन्तु प्रारब्ध कर्मों का भोग किये बिना किसी को छुटकारा नहीं मिल सकता, चाहे वह जीवन्मुक्त की अवस्था को प्राप्त ज्ञानी पुरुष ही न हो । महाकवि कालिदास ने प्रारब्ध कर्मों के लिये भाग्य, विधि, भवितव्यता दैव आदि पदों का प्रयोग करते हुए इनकी बलवत्ता प्रतिपादित की है ।[9]

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

महाकवि कालिदास ने अपनी रचनाऔं में याज्ञिक कर्मो और उनसे मिलने वाले फलो की भी चर्चा की है। वस्तुतः महाकवि कालिदास वैदिक धर्मानुयायी रचनाकार है। वैदिक परम्परा से चले आ रहे यज्ञादि कार्यों को उन्होंने समुचित मान्यता प्रदान की है। अपनी कृतियों में उनके द्वारा वेदोक्त यज्ञीय कर्मकाण्डों का भी वर्णन किया गया है। यज्ञ के विविध प्रकारों मे उन्होंने पुत्रेष्टि, विश्वजित्, अश्वमेध आदि का उल्लेख करते हुए यज्ञानुष्ठान में प्रयुक्त होने वाले साधनों की भी चर्चा की है।[10] यहाँ प्रस्तुत प्रसङ्ग में सबका विवरण देना सम्भव न होने से केवल यही कहा जा सकता है कि महाकवि कालिदास भारतीय धर्म और दर्शन के प्रबल पोषक मनीषी होने से उसके गौरव की रक्षा के लिये अपनी काव्यकृतियों के माध्यम से जनमानस को इसके प्रति जागृत करने का अभूतपूर्व प्रयास करते हैं। भारतीय शास्त्रकारों द्वारा प्रतिपादित कर्मसिद्धान्त को मान्यता प्रदान करके उन्होंने अनासक्तिभाव से कर्म करने की प्रेरणा दी है और किये गये कर्म के अनुसार ही फल प्राप्त होने के सिद्धान्त का प्रतिपादन किया है।

मानवजीवन के उद्देश्य को लक्ष्य में रखकर महाकवि कालिदास ने अपनी रचनाओं मे भारतीय शास्त्रकारों द्वारा उपदिष्ट पुरुषार्थचतुष्टय-विषयक वर्णन किया है। इसे 'चतुर्वर्ग' भी कहा जाता है। इसके अन्तर्गत धर्म, अर्थ,काम और मोक्ष आते हैं। रघुवंश महाकाव्य में उन्होंने इन पुरुषार्थचतुष्टयों के फल 'ज्ञान' को 'परमात्मा' से ही उत्पन्न बतलाया है और चारों का नामशः उल्लेख भी किया है।[11] उक्त चारों मे मोक्ष को परमपुरुषार्थ के रुप में मान्यता प्रदान करते हुए भारतीय शास्त्रकारों ने उसका व्यापक विवेचन कियें है। वेदान्तरूप उपनिषदों का भी विवेच्य विषय मुक्ति या मोक्ष का प्रतिपादन करना है। मनुष्य को उसके अस्तित्व और जगत् की स्थिति की वास्तविकता से परिचित कराते हुए उसे सांसारिक बन्धनों से मुक्ति प्राप्त करने हेतु प्रेरित करना ही इनका चरम उद्देश्य है। यद्यपि महाकवि कालिदास ने अपनी रचनाऔ में मोक्ष को परमपुरुषार्थ के रूप में प्रतिपादित करने वाला कोई विवरण स्पष्ट रूप से नही दिया है, किन्तु इसके प्रति अपनी आस्था का परिचय अवश्य दिया है और इसे पुरुषार्थचतुष्टयों में धर्मार्थकाम के पश्चात् रखकर इसकी सर्वप्रमुखता से सङ्केत कियें है, जो यह स्पष्ट करना है कि कालिदास की दृष्टि में मोक्ष ही मानवजीवन का परम लक्ष्य है।

श्रुतियाँ मोक्ष को आनन्दमय ब्रह्म की अपरोक्षानुभूति और शोकमोहादि निवृत्तिरूप बतलाती हैं। महाकवि कालिदास ने मोक्ष को तत्त्वसाक्षात्कार रूप ही माना है, उससे भिन्न नही। उनकी दृष्टि में मोक्ष और आत्मवबोध परस्पर पर्याय है।[12] उन्होंने मोक्ष को अभावात्मक अर्थात् दुःख का अत्यन्ताभाव रूप न मानकर उसे भावरूप आत्मावबोधपरक माना है। अपनी रचनाऔं में मोक्ष की भावात्मक स्थिति का प्रतिपादन करते हुए उन्होंने अनन्त सुख, परार्ध्यगति, निःश्रेयस,अपवर्ग आदि पदों का प्रयोग कियें है।[13]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

मोक्ष की दशा में जीव को अपने वास्तविक स्वरूप का ज्ञान हो जाता है, वह ब्रह्मतत्त्व के साथ अद्वयभाव प्राप्त कर लेता है। वस्तुतः मोक्ष किसी नवीन अवस्था की प्राप्ति नहीं है, बल्कि जीव का स्वस्वरूपावबोध ही है। इस प्रकार जीव का आत्मविषयक सत्य ज्ञान ही मोक्ष है। महाकवि कालिदास मोक्षावस्था को 'ब्रह्मभूयं गतिम्' के रूप में उल्लेख करते है। उनके अनुसार भी यह कोई पदविशेष न होकर अज्ञान के कारण विस्तृत हुए अपने वास्तविक स्वरूप को जान लेता है। यह सकलशोकनिवृत्तिरूप निरतिशय आनन्द है।

मोक्षप्राप्ति के लिये कालिदास ने अपने कृतियों में साङ्केतिक रूप से 'अष्टाङ्गयोग' की साधना को अत्यन्त महत्त्वपूर्ण बतलायें है। अष्टाङ्गयोग के अन्तर्गत यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, और समाधि – इन आठ का ग्रहण होता है।[14] इन सबका वर्णन पातञ्जलियोगदर्शन में विस्तार से मिलता है। बहाँ अहिंसा, सत्य, ब्रह्मचर्च ,अस्तेय, और अपरिग्रह को यम, शौच, सन्तोष, तप,

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

स्वाध्याय और ईश्वरप्रणिधान को नियम कहा गया है। महाकवि कालिदास ने अपने रचनाऔं में अष्टाङ्गयोग के सभी प्रकारों और उनके अन्तर्गत आने वाले अहिंसा[15], सत्य[16], ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह[18] आदि से वर्णन करके योग सिद्धान्त को मान्यता प्रदान की है।योग के उक्त अङ्गों और उपाङ्गों से सम्बन्धित वर्णन उनकी रचनाऔं में प्रसङ्गानुसार उपलब्ध होते हैं। जिनसे यह प्रमाणित होता है कि कालिदास परम पुरुषार्थ रूप मोक्ष की सिद्धि में इसे भी महर्त्तपूर्ण साधन मानते है।

यद्यपि महाकवि कालिदास ने सृष्टि–संहार सिद्धान्त से सम्बन्धित कोई क्रमिक विवरण स्पष्टतया प्रस्तुत नही कियें है, तथापि उनकी रचनाऔं का अनुशीलन करने पर इससे सम्बन्धित कतिपय तथ्य सामने आते है। दार्शनिक विचारधाराओं मे इस विषय पर पर्याप्त चिन्तन हुआ है कि सृष्टिनिर्माणकर्ता ने सर्वप्रथम किस तत्त्व की रचना की ? उसके बाद किस क्रम से सृष्टि का उद्भव- विकास हुआ ? भिर प्रलयकाल में इस सृष्टि का विनाश कैसे हुआ ? महाकवि कालिदास अद्वैतवेदान्त के अनुसार इस दृश्यमान जगत् का कारण अद्वैत ब्रह्म को ही मानते हैं। अपने इसी सिद्धान्त के अनुसार उन्होंने सृष्टि-प्रक्रिया से सम्बन्धित तथ्यों को भी श्रुतियों में प्रतिपादित तथ्यों के अनुसार ही प्रस्तुत कियें है।

अभिज्ञानशाकुन्तल नाटक के नान्दी में कालिदास ने लिखा है कि परमेरश्व ने सृष्टि की उत्पत्ति वेला में सर्वप्रथम जल तत्त्व की रचना की थी।[18] उनका यह वर्णन श्रुति सम्मत है, क्योंकि श्रुतियों में भी सर्वप्रथम परमेश्वर के द्वारा जल तत्त्व को ही रचना किये जाने का उल्लेख मिलता है।

उल्लेखनीय है कि सृष्टि - रचना की तरह सृष्टि के संहार के विषय में भी कालिदास स्पष्टतया कोई विवरण प्रस्तुत नही कियें हैं।

उपयुक्त विवेचन के आधार पर यह स्पष्ट रूप से कहा जा सकता है कि कविकुलगुरु कालिदास की प्रसिद्धि यद्यपि एक उत्कृष्ट कवित्वशक्ति सम्पन्न महाकवि के रूप में है, तथापि महाकवि कालिदास उनकी काव्यकृतियों के माध्यम से भारतीय दर्शनों के विभिन्न सिद्धान्तों को प्रस्तुत किया है।

सन्दर्भ -

1.सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः - अभिज्ञानशाकुन्तल. 1.20
2.अभ्यन्तःकरणया मया प्रत्यक्षीकृत वृत्तान्तः खलु महाराजः - विक्रमोर्वशीय, चतुर्थ अङ्क
3.क. सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः - अभिज्ञानशाकुन्तल 1.20
ख. अपि कच्चिदुपेयोपायदर्शने व्यापृतं ते प्रज्ञाचक्षुः - मालविकाग्निमित्र, प्रथम अङ्क
4. अनुरागोनुरागेण परीक्षितव्य इति सुजनचरितं प्रमाणीकुरु - मालविकाग्निमित्र, तृतीय अङ्क।
5. वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इतनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ।। विक्रमोर्वशीय 1.1
6.न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ गीता .3.5
7. अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम् – अभिज्ञानशाकुन्तल.2.10
8. तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेना।
अरुण नखमनोहरासु तस्याश्च्युतमसि लब्दपदं यदङ्गुलीषु ॥. अभिज्ञानशाकुन्तल 6.11

9.क .भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति - अभिज्ञानशाकुन्तल

ख. नास्ति विधेरलङ्घनीयम् – विक्रमोर्वशीय चतुर्थ अङ्क

ग. विधिनियोगेन - मालविकाग्निमित्र, पञ्चम अङ्क ।

10. अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥ अभिज्ञानशाकुन्तल 4.8

11. चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्था चतुर्युगा ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात्॥ रघुवंश 10.22
स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां अवतार इवाङ्गभाक् ॥ रघुवंश 10.84

12. वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इतनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥ विक्रमोर्वशीय 1.1

13. विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्तेष्वपि निःस्पृहोऽभवथ् । रघुवंश 8.10

14. यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि – योगसूत्रम् 2.29

15. अर्धपीतस्तनं मातुरमर्दक्लिष्टकेसरम् ।
प्रकीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति - अभिज्ञानशाकुन्तल 7.14
महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।
स्पुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष इव स्थितः - अभिज्ञानशाकुन्तल 7.15

16. अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।
न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् - कुमारसम्भव. 3.63.

17. प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षो वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रिया ।
ध्यानं सन्नशिलातलेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी - अभिज्ञानशाकुन्तल 7.12

18. या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः - अभिज्ञानशाकुन्तल 1.1.

...-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

सन्दर्भग्रन्थसूची

1.त्रिपाठी, र. (2004). *अभिज्ञानशाकुन्तलम् - रहस्यम्.* वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन.

2. पा, प्रद्युम्न. (2013). *मालविकाग्निमित्र.* वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन.

3.मिश्र, ज. (2015). *संस्कृतकाव्यशास्त्रेतिहास.* वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन.

4.वन्द्योपाध्याय, उ. (2010). *रघुवंश.* कलकाता: संस्कृत वुक डिपो .

5.शास्त्री, र. (2004). *सांख्यकारिका.* दिल्ली: संस्कृत ग्रन्थागार.

6.श्रीब्रह्मलीनमुनिः, स. (2010). *पातञ्जलयोगदर्शन.* वाराणसी: चौखम्बा प्रकाशन.

Paper Received on- 04.02.2018 Paper Published on 01-11-2018

साहित्यशास्त्रे रसस्वरूपनिर्णयः

भगवतीप्रसादनन्दा[199]

मुख्यशब्दः – रसः, शब्दः, कृतयः ।

शोधसारः

रसः काव्यस्य परमं महनीयं तत्त्वं भवति । अयं रसः साहित्य-शास्त्रीयग्रन्थेषु कुत्रचित् आत्मरूपेण, अंगिरूपेण, प्रधान-प्रतिपाद्यरूपेण,स्वरूपाधायकरूपेण च अभिव्यनक्ति । अलंकारशास्त्रेषु प्रायतः अस्य रसस्य विवेचनं भवति । इतिहासे एतादृशः कश्चन ग्रन्थः नास्ति, यत्र रसस्य सैद्धान्तिकं विवेचनं न भवति । 'रसतरङ्गिणी' तथा 'रसप्रदीपः' इत्यादयः वहवः कृतयः केवलं रसस्योपरि विवेचनं न कृत्वा अस्य भेदानां लक्षणोदाहरणानां च निरूपणं साधयन्ति ।

ध्वन्यालोक-साहित्यदर्पण-काव्यप्रकाश-रसगंगाधरप्रभृतयः साहित्यशास्त्रीयग्रन्थाः अतिगहनतया रसस्य स्वरूपं प्रतिपादयन्ति । परन्तु ऐतिहासिकक्रमेण अस्य समीक्षात्मकं विवेचनं न कुर्वन्ति । 'काणे' तथा 'डे' प्रभृतयः आङ्ग्लोगवेषकाः स्वकीयकृतिषु रसतत्त्वं यादृशं विवेचयन्ति, तत्र समीक्षात्मकं विवरणं न दृश्यते।

हिन्दीप्रभृतिषु अन्यभारतीयभाषासु रसस्य स्वतन्त्रं पुस्तकं लिखितमस्ति, यत्र रससिद्धान्तस्य नूतनबोधात्मिका व्याख्या प्रमुखा भवति । अस्य विकासः तथा ऐतिहासिकी समीक्षा गौणी भवति । भारतीयसाहित्यशास्त्रस्य पर्यवेक्षणेन रसस्य रूपत्रयं समुपलभ्यन्ते । यथा-**तत्त्वम्, सिद्धान्तः, प्रस्थानम्** । दोष-गुण-रीति-वृत्ति-प्रवृत्तिषु रसोऽपि काव्यस्य अन्यतमं तत्त्वं, यस्य उल्लेखः रामायणमहाभारतादिषु साक्षात् भवति । क्रौंचवधकाले महर्षिवाल्मीकिमुखात् स्वयमेव प्रस्फुटितः विश्वस्य प्रथमः श्लोकः-

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः
यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

इत्यत्र करुणो रसः । तथा महाभारते शान्तः । एवं रसतत्त्वस्य इतिहासः बहुप्राचीनः, यथा ऋग्वेदसंहितायाम्-

"पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।
तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम्" ॥
(ऋ ९.६७.३२)

---
[199] At/po-Indupur, Dist-Kendrapara, Odisha-754214, India

रसस्वरूपनिर्माणस्य प्रथमः आचार्यः भरतमुनिः । रस-अलंकार-रीति-ध्वनि-वक्रोक्ति-औचित्य-संप्रदायेषु स एव रसप्रस्थानस्य प्रतिष्ठापकः । यद्यपि राजशेखरः काव्यमीमांसायां नन्दिकेश्वरं रसाचार्यमिति वदति, परन्तु अस्य आचार्यस्य 'अभिनवदर्पणं' विहाय किमपि रससिद्धान्तविषयकं पुस्तकं नास्ति । पुनश्च "पाराशर्य-शिलालिभ्यां भिक्षुकनटसूत्रयोः" इति सूत्रं नटसूत्रमिति काचित् कृतिषु लिखिताऽस्ति, या पाणिनिना कृताऽस्ति । परन्तु सा अधुना अनुपलब्धा । अतः भारतीयसाहित्यसमीक्षात्मकेतिहासेषु भरतमुनिः एव रसस्य प्रवर्त्तकोऽस्ति । अयम् आचार्यः अथर्ववेदात् रसान् जग्राह इति नाट्यशास्त्रे प्रतिपादयति –

"जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥
(ना.शा-१.१७)

कोऽयं रसः इति जिज्ञासायां 'रस्यते आस्वाद्यते इति रसः । रस आस्वादने इत्यस्मात् धातोः 'अच्' प्रत्यये कृते रसः निष्पद्यते । *आनन्दार्थः 'रसो वै सः' तैत्तिरीयोपनिषदि(११/७/१) । *सोमरसस्यार्थे 'दधानः कलशे रसम्' इति ऋग्वेदे (१/६३/१३) ।

भरताचार्यः प्रप्रथमतया रसनिष्पत्तिसूत्रं प्रकाशयति- **"विभावानुभावव्यभिचारिभावसंयोगात् रसनिष्पत्तिः"।**

शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ (ना.शा.६.१५)
अथ शान्तो नाम शमस्थायिभावात्मको मोक्षप्रवर्त्तकः । (ना.शा.६.२१६)

इत्यत्र भरताचार्येण नवरसाः प्रोक्ताः । कः भावः इत्युक्ते नानाभिनय....नाट्ययोक्तृभिः (ना.शा.६.३४) । नटादीनां विभिन्नाः अवस्थाः रसादीन् व्यनक्तिः । स च अवस्थाविशेषः भावः । विशेषेण भावयन्ति, प्रकाशयन्ति स्थायिभावान् ये ते विभावाः । अयं विभावः कारणार्थे, निमित्तार्थे, हेत्वर्थे च प्रयोगः भवति । एते विभावाः रसस्य कारणीभूताः भवन्ति । अयं विभावः ज्ञायमानतया स्थायिभावान् प्रकाशयति । विभावः द्विविधः । आलम्बनविभावः, उद्दीपनविभावश्च । उक्तं हि धनञ्जयेन-

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकृत् ।
आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा ॥(द.रू.४.२२९.२)

कार्य्याणि अनुभावाः । सहकारिणि व्यभिचारिभावाः इति कथ्यन्ते । यमाश्रित्य कस्यचित् भावस्य उद्रेको भवति सः आलम्बनविभावः । यथा शकुन्तला-दुष्यन्तयोः परस्परानुरागः । यः परस्परानुरागे सहायतां करोति सः उद्दीपनविभावः । यथा-वसन्तागमः, चन्द्रोदयः, उद्यानमित्यादयः । 'अनु' पश्चात् भावयन्ति- प्रकाशयन्ति ये कार्य्यरूपाः ते अनुभावाः । यथा कटाक्षपातः, काकूक्तिः इत्यादयः । विशेषेण अभितः

रत्यादीन् स्थायिनः काव्ये चारयन्ति, सञ्चारयन्ति मुहुर्मुहुः अभिव्यञ्जयन्ति इति वा व्यभिचारिणः । उक्तं हि धनञ्जयेन-

निर्वेदग्लानिशंकाश्रमधृतिजडताहर्षदैन्योग्रचिन्ता
स्त्रासेर्ष्यामर्षगर्वाः स्मृतिमरणमदाः सुप्तनिद्राविबोधाः ।
व्रीडापस्मारमोहाः समतिरलसतावेगतर्कावहित्था
व्याध्युन्मादौ विषादोत्सुकचपलयुतास्त्रिंशदेते त्रयश्च ॥
(द.रू.४.२३६.८)

अष्टौ सात्विकाः भावाः यथा- स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलयः इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः(ना.शा.६.२२) । यद्यपि एतेषाम् अनुभावेषु अन्तर्भावः सम्भवति, परन्तु एतेषां सत्त्वप्रधानत्वात् पृथक् विभागः क्रियते । जन्मनः आरभ्य मृत्युपर्यन्तं या मानसिकी अवस्था प्राणीहृदये तिष्ठति सा स्थायी । नवरसानां क्रमानुसारं स्थायिभावाः यथा-

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा
जुगुप्साविस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥(ना.शा.६.१७)
निर्वेदः स्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ॥(का.प्र.४.४०)

नवस्थायिभावाः त्रयत्रिंशद् व्यभिचारिभावाः तथा अष्टौ सात्विकभावाः मिलित्वा भावसंख्या पञ्चाशत् भवति । व्यभिचारिभावानां सत्ता अस्माकं मनसि सर्वदा न तिष्ठति । एते व्यभिचारिणः आवश्यकतानुसारं आगच्छन्ति । रत्यादि-स्थायिभावान् पोषयन्ति । स्थायिभावाः एव रसतां प्राप्नुवन्ति । संचारिभावाः रसपदवीं लब्धुं न शक्नुवन्ति इति भरतमुनेः सिद्धान्तः । स्थायिभावः सदा मनसि तिष्ठति । यथा भरतेन- **"यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः । एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह"** ॥ परन्तु सर्वत्र स्थायिभावाः मुख्याः न भवन्ति । नाटकेषु एको एव भावः मुख्यरूपेण परिगण्यते । अन्ये ये भावाः ते तत्र व्यभिचारिणः भवन्ति । एते भावाः मिलित्वा रसान् प्रकटयन्ति ।

भरतसूत्रस्योपरि भरतनाट्यशास्त्रस्य 'अभिनवभारती' टीकायां अभिनवगुप्तपादेन चत्वारि मतानि आलोचितानि । यथा-भट्टलोल्लटस्य उत्पत्तिवादः, श्रीशंकुकस्य अनुमितिवादः, भट्टनायकस्य भुक्तिवादः तथा स्वस्य अभिव्यक्तिवादः ।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

भट्टलोल्लटः मीमांसकः आसीत् । अस्य मतेन संयोगात् इति कार्यकारणभावसंबद्धः निष्पत्तिरित्यस्य 'उत्पत्तिः' इत्यर्थः भवति । अस्य मतेन रामादौ अनुकार्ये रसस्य स्थितिः । स्थायिभावेन सह विभावयोगात् उत्पाद्योत्पादकसम्बद्धः भवति,पुनश्च तेन अनुभावस्य योगात् गम्यगमकभावसम्बद्धो भवति, पुनश्च स्थायिभावेन व्यभिचारिभावसंयोगात् पोष्यपोषकभावसंबद्धः भवति। एतैः सम्बद्धैः रसस्योत्पत्तिर्भवति।

नटादौ रसोत्पत्तिः किञ्चिन्मात्रेण भवति । सामाजिके रसोत्पत्तिः नास्ति।

श्रीशंकुकः नैयायिकः । अस्य मते नटः कृत्रिमः । कृत्रिमाः चारुतया अभिनयं कुर्वन्ति येन सामाजिकाः नटे रामस्य प्रकृताभिनयं दृष्ट्वा अनुमानेन रसमास्वादयन्ति । चित्रतुरगन्यायेन नटे रामं दृष्ट्वा अयं रामः इति बुध्वा अनुमानेन रसमास्वादयन्ति ।

ISSN 0976-8645

भट्टनायकः सांख्यमतानुसारी आसीत् । अस्य मते अभिधाव्यापारः मुख्यः । अभिधया शब्दार्थयोः ज्ञानं भवति । पुनश्च भावकत्वव्यापारेण विभावादयः स्थायिभावाश्च साधारणीकृताः भवन्ति अपि च 'परस्य न परस्येति' 'मम न मम' इति ज्ञानबलेन सामाजिकाः भावनारूपकदोषबलेन नटं रामत्वेन भावयन्ति । अस्य मते मुख्यतः रसनिष्पत्तिः सामाजिके भवति ।

अभिनवगुप्तपादः शैववेदान्ती आसीत् । अस्य मते काव्ये नाट्ये च श्रवणेन, दर्शनेन विभावादीनां साधारणरूपेण ज्ञानात् सामाजिकानां मनसि स्थिताः रत्यादयः अभिव्यक्ताः भवन्ति । तेन सामाजिकाः परमानन्दमनुभवन्ति । स एव आनन्दः रसपदवीं धारयति । अस्य मतेन रसः न कार्यः, न ज्ञाप्यः, न निर्विकल्पज्ञानवेद्यः, न च सविकल्पज्ञानवेद्यः । अयं रसः विभावादिभिः सामाजिकानां सर्वाङ्गानि आलिङ्गति । रसः अलौकिकः अनिर्वचनीयः भवति । अस्य मतम् अत्यन्तं प्रसिद्धं भवति ।

अधुना एकैकस्य रसस्योपरि आलोचयामः ।

१.शृंगारः -

प्रथमः रसः भवति शृंगारः । शृणाति, विषमदशाप्रापणेन हिनस्ति युवकान् इति व्युत्पत्त्या शृंगपदं निष्पद्यते । शृंगं हि मन्मथोद्भेदः, शृंगमिति उपपदात् ऋ गतौ धातोः 'कर्मण्यम्' प्रत्ययेन शृंगारशब्दः जायते । शृंगारः द्विविधः- सम्भोगः, विप्रलम्भश्च । विप्रलम्भः पञ्चविधः –अभिलाषः, विरहः, ईर्ष्या, प्रवासः, शापः । नायकनायिकयोः मिलनं सम्भोगः । तयोः विच्छेदः विप्रलम्भः । अनुरागिणीं वेश्यां वर्जयित्वा अन्यसमस्तनायिकाः अस्य आलम्बनं, चन्द्रादयः उद्दीपनविभावाः । उग्रतामरणाऽलस्यजुगुप्सादीः वर्जयित्वा अन्ये समस्ताः अस्य व्यभिचारिणः । रतिः स्थायिभावः । विष्णुः देवता । अस्य वर्णः श्यामलः ।

२.हास्यः -

शृंगारात् अस्य रसस्य उत्पत्तिर्भवति । विकृतपरवेषालंकारअंगभंगिरूपः यत्र भवति तत्र हास्यरसः । अस्य स्थायी हासः । वर्णः श्वेतः । प्रमथः देवता । विकृतवाक् चेष्टा आलम्बनविभावः । आलम्बनस्य चेष्टा उद्दीपनम् । आत्मगोपनम्, आलस्यं, निद्रा, असूया व्यभिचारिणः । हास्यम् आदौ द्विविधम्- आत्मस्थहास्यं, परस्थहास्यं च । उत्तम-मध्यमाधमानां कृते हास्यस्य षड्भेदः प्रदर्शितः । तत्र उत्तमानां स्मितं, हसितम् । मध्यमानां विहसितम्, उपहसितं च । अधमानाम् अपहसितम्, अतिहसितं च ।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

३.करुणः-

रौद्ररसात् अस्य उत्पत्तिर्भवति । शाप-क्लेश-विनिपात-विप्रयोग-वध-बन्धन-विद्रवादयः विभावाः भवन्ति । अश्रुपात-क्रन्दन-मुखशुष्कता-विवर्णतादयः अनुभावाः । शोकः स्थायिभावः। वर्णः कपोतः । यमो देवता । मृतजनः आलम्बनं,मृतजनस्य दाहः उद्दीपनः । करुणः त्रिविधः । धर्मोपघातजन्यः, वित्तनाशजन्यः, शोकजन्यश्च ।

४.रौद्रः-

ISSN 0976-8645

अयं क्रोधस्थायिभावात्मको रसः । रक्तवर्णः । रुद्रो देवता । शत्रुः आलम्बनविभावः । शत्रोः चेष्टादिकम् उद्दीपनम् । मुष्टिप्रहारः भूपतनम्, भ्रूकुटिनर्त्तनम् अनुभावः । उग्रता-आवेग-रोमाञ्चादयः व्यभिचारिणः ।

५.वीरः-

उत्साहः अस्य स्थायिभावः । गौरवर्णः । महेन्द्रदेवता । शत्रुः आलम्बनम् । प्रतिनायकस्य चेष्टा उद्दीपनविभावः । मतिस्मृतितर्कादयः व्यभिचारिणः । वीरः चतुर्विधः । दानवीरः, धर्मवीरः, युद्धवीरः, दयावीरश्च । पण्डितराज-जगन्नाथेन सत्यवीरः, धर्मवीरः, पाण्डित्यवीरः, क्षमावीरः इति चतुर्धा स्वीकृतः ।

६.भयानकः -

भयमस्य स्थायी । कृष्णवर्णः । कालदेवोऽस्य देवता । यस्मात् भयं जातं भवति सः आलम्बनविभावः । तस्य चेष्टा उद्दीपनम् । विवर्णता-स्वेद-रोमाञ्चादयः अनुभावाः । जुगुप्सा-शंकादयः व्यभिचारिणः ।

७.बीभत्सः-

अस्य स्थायी जुगुप्सा । नीलवर्णः । महाकालदेवता । दुर्गन्ध-मांस-रक्तादयः आलम्बनविभावाः । तस्मिन् मांसे कीटः उद्दीपनविभावः। वमनम् अनुभावः । नेत्रसंकोचनम् इत्यादयः व्यभिचारिणः । बिभत्सः द्विविधः, क्षोभजः, उद्वेगी । रुधिरादिजनितः बीभत्सः क्षोभजः । क्षोभजः शुद्धः । यस्तु विष्ठादिभ्यो उद्वेगी हृदयं चालयति सः अशुद्धः । अशुद्धः उद्वेगी भवति ।

८. अद्भुतः-

विस्मयः अस्य स्थायिभावः । पीतवर्णः । ब्रम्हा देवता । अलौकिकः पदार्थः आलम्बनविभावः । तस्य पदार्थस्य गुणकीर्त्तनम् उद्दीपनम् । स्तम्भ-स्वेद-रोमाञ्च-संभ्रम-नेत्रविकारादयः अनुभावाः । वितर्कावेगहर्षादयः, ये रसस्य परिपोषकाः ते व्यभिचारिणः ।

९.शान्तः-

शमः स्थायिभावः । स्वच्छवर्णः । बुद्धदेवता । संसारस्य अनित्यतादयः आलम्बनविभावाः । संसारः अनित्यः इति श्रवणम् उद्दीपनम् ।

उपसंहारः-

काव्यप्रकाशकारेण आचार्यमम्मटेन रसस्वरूपप्रसंगे-व्यक्तः स तै र्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः(का.प्र.४.१०) इति उक्तम् । साहित्यदर्पणे विश्वनाथेन लिखितम्- सहृदयपुरुषाणां हृदये स्थिता रत्यादयः स्थायिभावाः विभावानुभावैः अभिव्यक्ताः सन्तः रसरूपेण परिणमन्ति (सा.द.३.१)। धनञ्जयेन- विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमान स्वाद्यत्व स्थायिभावो रसः स्मृतः॥ (द.रू.४.१) । रसगंगाधरस्य प्रथमानने जगन्नाथेन-रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणाचिदेव रसः इति वदति। तत्रैव सः कथयति- अभिनवगुप्तमम्मटभट्टादिग्रन्थे स्वारस्येन भग्नावरणचिद्विशिष्टो रत्यादिः स्थायिभावो रसः इति स्थितम् (र.गं.१.७९) । अतः वक्तुं शक्यते रसस्वरूपप्रसंगे मतभेदः नास्ति व्याख्यानचतुष्टयं विहाय । मनः रजोगुणं तमोगुणं च अभिभूय सत्त्वगुणस्य आधिक्येन रसस्य साक्षात्कारः भवति इति विश्वनाथेन रसस्य अलौकिकत्वं प्रतिपादितम् (सा.द.३.२-३) । अतः रसः अलौकिकः । दर्शनयोग्यः न भवति । अयं रसः सहृदयेभ्यः आनन्दं प्रददाति इति सारांशः ।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

सहायकग्रन्थसूची

१.रससिद्धान्त के अनालोचित पक्ष (चतुर्वेदी ब्रजमोहन, अजन्ता पब्लिकेशन्, दिल्ली)

२. नाट्यशास्त्रम् (चतुर्वेदी ब्रजमोहनः, विद्यानिधि- प्रकाशनम्, दिल्ली)

३.काव्यप्रकाशः(रथः सूर्यमणिः ,मणिव्याख्या) |

४.दशरूपकम् (मालवीयः सुधाकरः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी,वाराणसी) |

५.साहित्यदर्पणः (चन्द्रकला संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्,चौखम्बा प्रकाशनम्, वाराणसी) |

६.अलंकारशास्त्रस्येतिहासः (प्रो.केतकीनायकः,सांविदीप्रकाशनम्, पुरी) |

७.रसगंगाधरः (मिश्रः नारायणः,झा शशिनाथः, चौखम्बा प्रकाशनम्,वाराणसी

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

Paper Received on- 23.05.2018 Paper Published on 01-11-2018

व्याकरणशास्त्रे स्फोटवादः

मनोजः[200]

मुख्यशब्दः – शब्दः, मनीषा, लौकिकः, ध्वनिः ।

शोधसारः-

लोपागमवर्णविकार-प्रकृतिप्रत्ययविभाग-ज्ञानविज्ञानकुशलानां नानाविध-वाग्रागरञ्जितचेतसां शुद्धशेमुशीजुषां साधुत्वासाधुत्वज्ञाने सुविख्यातवैदुष्यकुशलानां शाब्दिकानां मते शब्दानामेव प्रामाण्यं स्वीक्रियते । 'शब्दात् एव जगत्सृष्टिः' इति शाब्दिकाः अङ्गीकुर्वन्ति । सर्वस्यापि ज्ञानस्य मूलं शब्दाः एव । तदुक्तं भर्तृहरिणा –

शब्दस्यपरिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।
छन्दोभ्य एव प्रथममेतद् विश्वं व्यवर्तत[201] ।।
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ।।[202]

स्फोटवादोऽयं वैयाकरणानां मुख्यो विषयः । शब्दतत्त्वस्यैव अन्वर्थं नाम 'स्फोटः' इति वैयाकरणाः। महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना अपि 'तपरस्तत्कालस्य'[203] प्रभृतिसूत्राणां रचनाक्रममाधारीकृत्यैव स्फोटतत्त्वप्रकाशितम् । तथा हि – 'स्फोटः शब्दः । ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् ? भेर्याघातवत् । तद्यथा भेर्याघातः भेरीमाहत्य कश्चिद् विंशतिः पदानि गच्छति, कश्चित् त्रिंशत् कश्चिच्चत्वारिंशत् स्फोटस्तावानेव ध्वनिकृता वृद्धिः' ।

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।
अल्पो महांश्च केषाञ्चितदुभयन्तत् स्वभावतः ।।[204]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

स्फोटस्तावद् अन्तरप्रणवरूपत्वात् परब्रह्मस्वरूपमेव सः चैकः सन्नपि नानावर्णपदवाक्यरूपध्वनिरूपोपाधिभेदभिन्न नानात्मकजीवस्वरूपब्रह्मवत् पदवाक्यादिनानात्मको

---

200 शोधच्छात्रः, रा. सं. सं.वेदव्यासपरिसरः, बलाहरः (काङ्गड़ा)

201 वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम् – श्लोकसङ्ख्या १११)

202 वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम् – श्लोकसङ्ख्या ११४)

203 अष्टाध्यायी सूत्रसङ्ख्या ०१.०१.७०

204 व्याकरणमहाभाष्यम् १.१. आ. ९. सू. ७०

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

मध्यमानादंशरूपरुपितो वैखरीरूपेण परश्रवणगोचरः बुद्धिनिर्ग्राह्यः सर्वार्थवाचको भवति । उक्तमपि श्रीमताभगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये –

श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलितः आकाशदेशः शब्द इति ।[205]

'स्फुटति अर्थो अस्मात्' इति स्फोट, इति व्युत्पत्त्या, 'स्फुटयते व्यज्यते वर्णैः यः सः' इति व्युत्पत्त्या वा ध्वनिव्यङ्ग्यत्वे सति अर्थप्रकाशकत्वमेव स्फोटत्वम् । 'स्फुट् विकसने' धातोः घञ् प्रत्यये कृते सति 'स्फोटः' शब्दोऽयं निष्पद्यते । भट्टोजिदीक्षितेन शब्दकौस्तुभे स्फोटं निरुपयन् स वर्णपदवाक्याखण्डपदवाक्यवर्णजातिपदजातिवाक्यजाति इति अष्टधा विभक्तः । तदुत्तरञ्च कौण्डभट्टेन स्वकीये वैयाकरणभूषणसारग्रन्थे अष्टविधः वर्णपदवाक्याखण्डपदवाक्यवर्णपदवाक्यजातिस्फोटाख्येषु पञ्चसु भेदेषु समाहितः ।

एवं तर्हि स्फोटः शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः कथम् ? भेर्याघातवत् स्फोटस्तावानेव भवति, ध्वनिकृता वृद्धिः । एतदनुसारेण सार्थको वर्णसमुदायः शब्दः। स एव स्फोटसंज्ञया व्यवह्रियते । परस्तु नादात्मको ध्वनिः । यच्च तत्र तारमन्द्रविलम्बितादिरूपवैविध्यमनुभूयते, तत् खलु ध्वनिगतम् । यथा कश्चिद्भेर्याघातो भेरीमाहनन् पदशतं गच्छति परश्च परः शतं तर्हि पूर्वकृतभेरीताडनस्य नादो गुरुर्भवति परकृतस्य चाल्पीयान् ध्वनिरेव हि तावद् इदं गच्छति । अयं तस्यैवोच्चारितस्याऽनुरणनात्मा । नाद एव चाऽसावनित्यो न तु शब्दस्वरुपघटको वर्णसमुदायः। अत एवोक्तम् –

"नित्याश्च शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः"[206] । 'शब्दस्य लक्षणञ्च भाष्यकृता पतञ्जलिनैवोक्तम्- श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलितः आकाशदेशः शब्द इति । एकश्च पुनराकाशम् । एतेनैव लक्षणेन शब्दस्य नादात्मकाद् ध्वनेर्व्यवच्छेदः क्रियते । यथा यत्र ध्वनिः श्रोत्रोपलब्धिः श्रोत्रनिर्ग्राह्यश्च तत्र शब्दः श्रवणेन्द्रियेणोपलभ्योपि बुद्धिनिर्ग्राह्यो भवति' ।

अत्रेदं तत्त्वं नादाकारो ध्वनिः प्रत्यक्षप्रामाण्येनाऽनित्यः श्रवणोत्तरक्षणे च विलोपं गच्छति, परं वर्णाः स्वरुपतो नित्याः कूटस्था अविचालिनश्च । उच्चार्यमाणेषु तेषु तेषां नादो द्रुतं नश्यति परं संस्कारेण ते बुद्धौ तिष्ठन्ति । यदाऽन्तिमो वर्ण उच्चार्यते, तदा संस्कारस्थिताः पूर्वेऽपि तेन सह संयुज्यन्ते, ततः शब्दस्य निर्धारितं रूपं बुद्धिगतं जायते, तदेव स्फोटसंज्ञया व्यपदिश्यते । अस्मिन्नुच्चारिते च तस्यार्थत्वेनेष्टं वस्तु बुद्धौ मूर्तं भवति । यथा गौरित्युक्ते श्रोतर्बुद्धौ सास्नाङ्गूलककुदखुरविषाण्यादिपिण्डं प्रस्फुरति । अयमेवार्थं आचार्यभर्तृहरिणोदितः–

अलपीयसाऽपि यत्नेन शब्देनोच्चारितं मतिः ।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

[205] व्याकरणमहाभाष्यम् १.१.२

[206] व्याकरणमहाभाष्यम् १.१.आ २.

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सफलं स्फुटम् ।।

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृताः ।

ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ।।[207]

'स्फुटत्यर्थोऽस्मात् इति स्फोटः' इति व्युत्पत्त्याऽर्थवाचकः शब्द एव स्फोटः उच्यते । अस्याष्टौ भेदाः –

वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, अखण्डपदस्फोटः, अखण्डवाक्यस्फोटः, वर्णजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः, वाक्यजातिस्फोटश्च । अयञ्च स्फोटात्मकः शब्द एव ब्रह्म नित्यं सत्यमखण्डं निर्गुणमनिर्वचनीयञ्च । तथैव शब्दोऽपि नित्यः सत्योऽखण्डोनिर्गुणोऽनिर्वचनीयश्च । पाणिनेः 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपादिकम्'[208] इतिसूत्रस्थानि विशेषणचतुष्ट्यानि साभिप्रायाणि । तत्रैव अर्थवच्छब्देन स्फोटस्य सार्थकत्वम् अर्थबोधकत्वं वा सूच्यते । ब्रह्मपक्षेऽपि तस्य सर्वार्थबोधकत्वं प्रतिपाद्यते। आचार्यभर्तृहरिमतानुसारेणाऽखण्डवाक्यस्फोटः स्वीक्रियते । तस्य मते पदेषु वस्तुतो वर्णा न सन्ति, न च वर्णेषु ऐकारौकारगकारादिषु अवयवाः । अथ च वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेकः भेदो न वर्तते । अर्थात् वाक्ये पदविभागद्वारा पदे प्रकृतिप्रत्ययरूपवर्णविभागद्वारा, वर्णेष्वयवविभागद्वारा च वाचकत्वमपितु, समुदायशक्त्या वाक्यस्य वाचकत्वम् – इति अखण्डवाक्यस्फोट एव मुख्यः । इत्युक्तं श्रीभर्तृहरिणा –

"पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च।

वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन"[209] *।।*

न च ककारो गकारः इति प्रतीतिरेव वर्णकल्पने मानम्, तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाऽभिमतवायुसंयोगनिष्ठतत्तद्वर्णजनकताया व्यञ्जकताया वाऽवच्छेदकं वैजात्यमादायैव ककारो गकार इति प्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवात् । स्पष्टं हि भामत्याम् – 'तारत्वादिवायुनिष्ठवर्णेष्वारोप्यते' । इति देवताधिकरण इति । न चैवं वायुसंयोग एव वाचकः किन्न स्यादिति वाच्यम्, प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्याऽनुभवसिद्धत्वात् । तथा च वाचकत्वाऽन्यथानुपपत्त्या 'तदेवेदं पदम्', 'तदेवेदं पदम्', 'तदेवेदं वाक्यम्', 'तदेवेदं वाक्यम्', 'सोऽयं गकारः', 'सोऽयं गकारः', इति प्रतीत्या चाऽखण्डवाक्यस्फोटः सिद्धयति ।

नन्वेवं शास्त्राप्रमाण्यप्रसङ्गः, पदवाक्ययोरखण्डत्वात् शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्युत्पादनपरत्वादिति चेन्न, उत्तरमींमासायाम् अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयरूपपञ्चकोशावतरणस्य सर्वाधारब्रह्मबोधकत्ववत्

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

[207] वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् श्लोकसङ्ख्या ७६

[208] अष्टाध्यायी सूत्रसङ्ख्या १.०२.४५

[209] वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् श्लोकसङ्ख्या ७२

प्रकृतिप्रत्ययादिविचारस्याऽखण्डस्फोटबोधनोपायत्वेना-दोषत्वात् । ननु शास्त्रज्ञानं विनाऽपि गामानयेति वाक्यमात्रव्युत्पन्नस्य पामरादेरपि शाब्दबोधेन तत्र स्फोटज्ञानस्य जायमानत्वान्नैतच्छास्त्रं पञ्चकोशवत् स्फोटज्ञानोपाय इति चेत् ? न, प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानसम्भवेऽपि प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादनपूर्वकविजातियतज्ज्ञानस्य स्वपूर्वप्रयोगद्वारा शरीरशुद्धिफलकस्य तत्फलत्वेनाऽदोषात् । तदुक्तं श्रीहरिणा –

"तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्"[210] ।

एवञ्च विजातियज्ञान एव शास्त्रस्योपयोग इति न तृणादिवद् व्यभिचारः । लघुनोपायेन सकलशब्दप्रतिपत्तौ च शास्त्रस्योपयोगो बोध्यः । न च प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यकाल्पनिकत्वे शशविषाणप्रायत्वम्, पञ्चकोशादिवदस्यापि सदसद्विलक्षणत्वात् । एवं रेखागवयन्यायेनापि शास्त्रमुपायः । एवं हरेऽवेत्यादौ प्रत्येकपदज्ञानपूर्वकं बोध इति सखण्डवाक्यस्फोटः । प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पना रेखागवयन्यायेन तद्बोधितमखण्डः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागाऽनाश्रयः पदादिबोधक इत्यखण्डवाक्यस्फोट इति तत्त्वम् । तथा चोक्तं भूषणसारे-

"वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतिस्थितिः"[211] ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. अष्टाध्यायी सूत्रपाठः (पाणिनिः) संस्करण सङ्ख्या २००९, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी
2. वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् (भर्तृहरिः) हिन्दी व्याख्याकार डॉ. शिव शङ्कर अवस्थी, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी।
3. वैयाकरणभूषणसारः (कौण्डभट्टः) हिन्दी व्याख्याकारः डॉ. चन्द्रिकाप्रसाद द्विवेदी, संस्करण सङ्ख्या २०११, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ३८ यू. ए. बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली ११०००७
4. व्याकरणमहाभाष्यम् (पतञ्जलिः) अनुवादक व विवरणकार चारुदेव शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास दिल्लीतः प्रकाशितम् संस्करणम् २०११।

210 वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् श्लोकसङ्ख्या १४

211 वैयाकरणभूषणसारम् कारिकासङ्ख्या ६१

Paper Received on- 01.09.2018 Paper Published on 01-11-2018

शाब्दिकमीमांसकयोराख्यातार्थभेदविमर्शः

डा.जयकृष्णः[212]

मुख्यशब्दः – आख्यातार्थः, भावना, विवरणम्, फलम्, तात्पर्यम्, व्यापारः, आश्रयः।

शोधसारः

शाब्दिकैस्तावत् शब्दविषयकं चिन्तनं सूक्ष्मतया कृतं वर्तते। शब्दा अनन्ताः, नित्याः स्फोटरूपशब्दब्रह्मण एव च प्रतिबिम्बभूता इति वैयाकरणानां कश्चन नयः दार्शनिकः। सकलस्यापि शब्दस्य आधारभूतः धातुः। विविधैः दार्शनिकैः धातोः अर्थस्य विषये सूक्ष्मतया चिन्तनं कृतं वर्तते। वैयाकरणैस्तु अस्मिन् विषये मतान्तरविमर्शपूर्वकम् अचिन्ति। प्रकृतिभूतः धातुः प्रत्ययेन मिलित्वा तिङन्तानां पदानां निर्माणं करोति। तिङश्च इमे आख्यातनाम्ना ख्याताः सन्ति। यथा धात्वर्थचिन्तनं सूक्ष्मतया अकारि दार्शनिकैः तथैव आख्यातस्यापि चिन्तने महत् शेमुषीवैभवं दृश्यते विपश्चिताम्। तत्र आख्यातार्थः कृतिरिति नैयायिकाः आख्यातार्थः व्यापार इति च मीमांसकाः। वैयाकरणास्तु कर्तृ-कर्म-सङ्ख्या-कालान् चतुर आख्यातार्थं मन्वते। नैयायिकैः सह तावत् आख्यातार्थमभेदः नाधिकः वैयाकरणानाम्। यतः कृतिर्नाम यत्नविशेषः यश्च क्रियाया महद् व्यत्यासं न भजते। परन्तु वैयाकरणाः तावत् यां भावनां (व्यापारम्) धात्वर्थं मन्वते सा मीमांसकैः विवरणादिना आख्यातार्थत्वेन ख्यायते। अयं मतभेदः वैयाकरणमीमांसकयोः। अस्मिन् मतभेदे मिथः सिद्धान्तप्रतिपादने आक्षेपा वर्तन्ते केचन। त इह लेखे उभयोरपि तुलनात्मकविमर्शद्वारा प्रतिपाद्यते।

जगतः अखिलः वाग्व्यवहारः शब्दाश्रितः। शब्दैरेव वाक्यसंरचनाद्वारा प्रसङ्गबोधः कार्यते। अयं हि श्रूयमाणः दृश्यमाणो वा शब्दः अन्वाख्यानपक्षे यस्मात् उत्पद्यते स भवति धातुः। धातुजस्य शब्दस्यास्य अर्थप्रतिपत्तिः न तावत् सम्भवति यावत् धातोः अर्थः स्फुटः न स्यात्। धातोः च अर्थस्पष्टतार्थं फलस्य, व्यापारस्य, आख्यातस्य च अर्थस्पष्टता अपेक्षिता भवति। यतः अमीषां समवायेनैव धात्वर्थस्पष्टताद्वारा शाब्दबोधप्रक्रियायाः निर्वाहो भवति। तथाह्यत्र वैयाकरणाः –

फलव्यापारयोः धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः।
फले प्रधानं व्यापारः तिङर्थस्तु विशेषणम्[213]॥ इति

एवञ्च 'देवदत्तः ओदनं पचति' इत्यत्र **'देवदत्ताभिन्नैककर्तृक ओदनकर्मको वर्तमानकालिको विक्लित्यनुकूलो व्यापारः'** इत्येवं व्यापारमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधः प्रसज्यते वैयाकरणानां मते।

212 (व्याकरण-अतिथि-प्राध्यापकः), राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, वेदव्यासपरिसरः, बलाहरः, प्रागपुरम्, कांगडा हि.प्र. (१७७१०८)

213 कौण्डभट्टः (व्याख्याता – चन्द्रिकाप्रसाद द्विवेदी), (2005), वैयाकरणभूषणसारः, पृष्ठ संख्या - 6, वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

ननु धातोः अर्थभूतौ फलं व्यापारश्च। व्यापारस्य आश्रयः कर्ता। फलस्य आश्रयः कर्म। इमे कर्तृकर्मणी आख्यातार्थत्वेन परिगण्येते शाब्दिकैः। परन्तु कथं कर्त्रादीनाम् आख्यातार्थत्वेन लाभः, इत्यत्र जायते काचिज्जिज्ञासा। वस्तुतः धात्वर्थवैमत्यम् इव वैमत्यम् आख्यातार्थविषये अपि वरीवर्ति दार्शनिकेषु। तदिह शाब्दिकमीमांसकयोः आख्यातार्थभेदविवरणपूर्वकं प्रतिपाद्यते। तत्रादौ –

❖ **वैयाकरणानाम् आख्यातार्थलाभयुक्तिः –**

कर्त्रादीनाम् आख्यातार्थत्वे **'लः कर्मणि चाभावे चाऽकर्मकेभ्य[214]'** इति सूत्रप्रामाण्यं स्वीक्रियते वैयाकरणैः। एतत्सूत्रं प्रति **'कर्तरि कृत्'[215]** इति सूत्रात् कर्तरीति पदस्य अनुवर्तनमेव आख्यातार्थस्य कर्तृत्वं प्रतिपादयति। यद्यपि कर्तुः, कर्मणः भावस्य च अर्थस्य बोधकतावच्छिन्ना शक्तिः तिबाद्याख्यातप्रत्ययेषु एव वर्तते तथापि लाघवं मनसि निधाय आख्यातस्य स्थानिनि कल्पिते लकारे तां बोधकतावच्छिन्नां शक्तिं समारोप्यैव लः कर्मणीति सूत्रे आचार्येण कर्तुः, कर्मणः भावस्य च रूपेण लकारा व्यधायिषत। एवञ्च लकाराः कर्तरि, कर्मणि भावे च भवन्ति इत्याद्यर्थः फलति। इह च लादेशेषु तिङ्प्रत्ययेषु स्थानिवद्भावेन तिबादिशक्तिं लकारे प्रकल्प्य लकाराः कर्त्रादिषु विधीयन्ते। प्रसिद्धा हि ननु आदेशेषु स्थानिधर्मं समारोप्य विधानयुक्तिराचार्यस्य पाणिनेः। तद्यथा – 'रामान्' इत्युच्चारिते कर्मकारकस्य बोधो जायते। अत एव कर्मबोधकताशक्तिः रामानित्यस्य नकारे वर्तते। इह नकारस्य स्थानिभूतायाः शस्विभक्तेः कर्मवाचकत्वेन विधानं कृतं वर्तते अनुक्ते हि कर्मणि **द्वितीयायाः**[216] विधानात्।

अपि च 'रामैः' इत्युक्ते सति करणकारकस्य बोधो भवति। अत एव करणबोधकताशक्तिः ऐः इत्यत्र वर्तते। अत्र ऐसः स्थानिनः भिसः करणवाचकत्वेन विधानं कृतं वर्तते। अनुक्ते हि कर्तरि करणे च तृतीया विभक्तिर्भवति। तदेषा युक्तिः **'नकारविसर्गादिनिष्ठां कर्मकरणादिबोधकताशक्तिमादाय शसादिविधानवत्[217]'** इत्यादिरूपेण ध्वनिता वैयाकरणतल्लजेन कौण्डभट्टेन। अतः अनेन ऋषिप्रामाण्येन सिद्धं भवति यत् आख्याताः कर्त्रादिषु विहिताः इत्यतः तेषाम् अर्थभूताः कर्त्रादयः सन्ति।

❖ **मीमांसकमते आख्यातार्थः –**

मीमांसकास्तु **'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः[218]'** इत्यादिनियमं समाश्रित्य तत्र अन्तर्भूतेन विवरणाख्येन शक्तिग्राहकेन व्यापारस्य आख्यातार्थत्वम् अङ्गीकुर्वन्ति। **'विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनम्[219]'**। तथाहि **पचती**त्यस्य पाकं **करोती**त्यनेन, विवरणात् आख्यातस्य व्यापारे शक्तिग्रहः। एवञ्च **पचती**त्यत्र **पच** इत्यस्य विवरणं **पाकः, ति** इत्यस्य विवरणं **करोती**ति। अत्र हि **तिप्** इति आख्यातपूर्ववर्ति-कृ-धातोः व्यापार इत्यर्थः। इत्थञ्च एतादृशविवरणेन स्पष्टं भवति यत् भावना (व्यापार) एव आख्यातार्थ इति।

अथ चेदानीं विचार्यते वैयाकरणानाम् आख्यातार्थसिद्धान्ते मीमांसकानां कतिपयानाम् आक्षेपाणां वैयाकरणमतेन निरासः –

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat Sadanam) www.jahnavisanskritejournal.in

214 पाणिनिः (व्याख्याता – ब्रह्मदत्त जिज्ञासुः), (2008), अष्टाध्यायी प्रथमावृत्तिः भाग - 1, पृष्ठ संख्या - 527, रेवली, सोनीपत - हरियाणा, रामलाल कपूर ट्रस्ट।

215 पाणिनिः (व्याख्याता – ब्रह्मदत्त जिज्ञासुः), (2008), अष्टाध्यायी प्रथमावृत्तिः भाग - 1, पृष्ठ संख्या - 526, रेवली, सोनीपत - हरियाणा, रामलाल कपूर ट्रस्ट।

216 पाणिनिः (व्याख्याता – ब्रह्मदत्त जिज्ञासुः), (2008), अष्टाध्यायी प्रथमावृत्तिः भाग - 1, पृष्ठ संख्या - 207, रेवली, सोनीपत - हरियाणा, रामलाल कपूर ट्रस्ट।

217 कौण्डभट्टः (व्याख्याता – चन्द्रिकाप्रसाद द्विवेदी), (2005), वैयाकरणभूषणसारः, पृष्ठ संख्या - 20, वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

218 विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः (सम्पादकः – डा.आर्.बालमुरुगन्), (2016), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पृष्ठ संख्या - 56, नवदेहली, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्।

219 विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः (सम्पादकः – डा.आर्.बालमुरुगन्), (2016), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पृष्ठ संख्या - 60, नवदेहली, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्।

○ **प्रथम आक्षेपः –**

'लः कर्मणी'ति सूत्रे कर्तृकर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरे स्त इत्यतः, सकर्मकेभ्यो लकारः व्यापारे फले च अर्थे स्युः अकर्मकेभ्यः भावे व्यापारे च। एवञ्च स्थानी लकारः तदादेशाश्च फलव्यापारयोः वाचका इति भवत्सूत्रार्थ एव आख्यातस्य व्यापारार्थत्वं प्रतिपादयति।

निरासः -

फलं व्यापरश्चेत्युभ्यं धातोः सकाशादेव लभ्यत इत्यतः द्विः लकारस्य फले व्यापारे च शक्तिरस्ति इति कल्पनम् एव न सम्भवति। एवं तर्हि कर्तृद्वारा कर्तृत्वस्य कर्मद्वारा च कर्मत्वस्य अवबोधः चर्वितचर्वणमिव आस्ते। अतः युक्तिरेषा मीमांसकानां ग्रहीतुं न शक्यते। तदुक्तम् – **'फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनाऽयोगात्[220]'** इति।

○ **द्वितीय आक्षेपः –**

धातोः व्यापारार्थः मास्तु। व्यापारार्थे आख्यातस्य विधानं भवति। व्यापारार्थे लडादीनां विधाने या काप्यापत्तिर्न जायत इति। अतः सर्वैः ख्यातार्थः व्यापारः एव स्वीकर्तव्यः इति।

निरासः -

यदि लः **कर्मणी**ति सूत्रे कर्तृत्वपदस्य व्यापारार्थः गृह्येत तर्हि तन्मूलके **'कर्तरि कृत्'** इति सूत्रेणापि कृतां कर्त्राद्यर्थो न लभ्येत। येन कृत्प्रत्ययानाम् अपि कर्ता कर्म इत्यपेक्षितम् अर्थद्वयं न लप्स्यते। तत्र कारणं तु उभयोरनयोः सूत्रयोः तुल्ययोगक्षेमत्व वरीवर्ति, यतः उभयत्रापि कर्तृपदस्य सम्बन्धः वर्तते। तदुक्तम् – **'कर्त्तरि कृद् इति च लः कर्म्मणि इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम्[221]'** इति। अतः सूत्रद्वयस्यापि अत्र अर्थसाम्यम् अस्ति। तस्मात् व्यापारम् आख्यातार्थं स्वीकर्तुं न शक्नुमः।

○ **तृतीय आक्षेपः –**

कृतां प्रधानः अर्थः कर्ता। तेषां च आक्षेपेण प्राप्तः व्यापारः अप्रधानः। एवञ्चेत् आख्यातादपि भावनायाः आक्षेपेण कृदन्तानाम् इव तिङन्तेष्वपि व्यापारप्राधान्यं न जायते। अत आख्यातार्थस्य वाच्यार्थः व्यापार एव इति।

निरासः -

यथा **'घटमानय'** इत्यादौ आक्षिप्तव्यक्तेरपि प्राधान्यवत् उपपर्जियते तद्वदाक्षिप्तस्य व्यापारस्यापि प्राधान्यं जायते। अतः व्यापार एव आख्यातार्थ इति वैयाकरणाभिमतम्।

○ **चतुर्थ आक्षेपः –**

वैयाकरणानाम् आख्यातार्थस्य कर्त्रादित्वेन ग्रहणं तात्पर्यार्थविवरणं वर्तते। न च तात्पर्यार्थविवरणं अर्थनिर्णये सामर्थ्यं भजते। अतः **पाकं करोति** इत्यत्र अशब्दार्थकर्मत्वविवरणवत्, इतरेतरयोगद्वन्द्वे समुच्चयांशविवरणवद्वा तात्पर्यार्थविवरणेन लब्धाः कर्त्रादयः आख्यातस्य अर्थभूता न इति।

निरासः -

मीमांसकानाम् उक्तरीत्या आख्यातस्य व्यापारार्थग्रहणमपि तात्पर्यार्थविवरणमेवास्ति, साक्षात् शब्दार्थविवरणद्वारा तदर्थलाभाभावात्। अतः 'यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः, नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे' इति न्यायेन कर्त्रादीनां युक्त्यन्तरेण लब्धम् आख्यातार्थत्वम् अशक्यं निरस्तुम्।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat Sadanam) www.jahnavisanskritejournal.in

220 कौण्डभट्टः (व्याख्याता – चन्द्रिकाप्रसाद द्विवेदी), (2005), वैयाकरणभूषणसारः, पृष्ठ संख्या - 21, वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

221 कौण्डभट्टः (व्याख्याता – चन्द्रिकाप्रसाद द्विवेदी), (2005), वैयाकरणभूषणसारः, पृष्ठ संख्या - 21, वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

○ **पञ्चम आक्षेपः –**

पच ति इति भागद्वयवत् पचति इति पदम्। इह पच इत्यस्य पाकं ति इत्यस्य च करोति इति विवरणं भवति। अत्र करोति इत्यस्य ति इत्यस्मिन् कृ इत्यस्य अर्थः भावना वर्तते। अनेन विवरणेन स्फुटम् इदं भवति यत् भावना आख्यातार्थः अस्ति। अतः भावनायाः आख्यातार्थत्वे विवरणमेव प्रमाणम् अस्ति। तेन आख्यातार्थः व्यापारः भवत्विति।

निरासः -

मीमांसकैः प्रतिपादितेन विवरणेन व्यापारः आख्यातार्थः न सिद्ध्यति, यतः पच इत्यस्य पाकं करोति ति इत्यस्य च ति इत्येव विवरणं सङ्गतमस्ति। अतः पच इत्यस्य पाकम्, अर्थात् फलम् इति, कृ इत्यस्य व्यापार इति, ति इत्यस्य कर्ता आश्रय इत्यस्य च ति इत्यादिविभागानुसारेण ति इत्यस्य विवरणं पाकानुकूलव्यापारस्य आश्रयः कर्ता एव भवति। विवणस्य माध्यमेन अपि कर्तुः आख्यातार्थत्वे अपि साम्यमेव आयाति। एतेन फलितं यत् विवरणम् अपि आख्यातार्थस्य व्यापारत्वस्य प्रतिपादकं नास्तीति। शब्दान्तरैस्तदर्थप्रतिपादनं विवरणम् इति कथ्यते।

❖ **कर्तुराख्यातार्थत्वे वैयाकरणस्य युक्त्यन्तरम् -**

पचति देवदत्तः इत्यादौ अभेदान्वयदर्शनात् तदनुरोधेन कर्तुः वाच्यत्वम् आवश्यकं भवति, यथा **पक्ता देवदत्त** इत्यादौ भवति। **पचति देवदत्तः** इत्यत्र च **'सोमेन यजेत', 'स्तोकं पचति', 'राजपुरुषः'** इत्यादिवत् असमानविभक्तिकत्वे अपि अभेदान्वयवत् अभेदान्वयः ज्ञेयः।

इत्थं चात्र लेखे वैयाकरणभूषणसारग्रन्थमादाय शाब्दिकमीमांसकयोः मतभेदपूर्वकः आख्यातविमर्शो व्यधायि। यद्यपि सङ्ख्यायाः कालस्य चाख्यातार्थत्वेऽपि दर्शनान्तरीयमतभेदा दृश्यन्ते, तेषां विस्तराय तु ग्रन्थ एव द्रष्टव्यः।

❖ **सन्दर्भतग्रन्थसूची –**

१. वैयाकरणभूषणसारः, रचयिता – कौण्डभट्टः, (व्याख्याता - चन्द्रिकाप्रसादद्विवेदी), संस्करणम् – २०११, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ३८ यूए. बंगलो रोड ., जवाहरनगर दिल्ली ११०००७
२. महाभाष्यम्, रचयिता – पतञ्जलिः, (सम्पादकः – भार्गवशास्त्री), संस्करणम्-२००४, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानप्रकाशनम् - वाराणसी।
३. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, रचयिता विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्य, (सम्पादकः – डा.आर्.बालमुरुगन्), संस्करण सङ्ख्या २००६, राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम् – नवदेहली।
४. शाब्दबोधमीमांसा, रचयिता – एन्.एस्.रामानुजताताचार्यः, संस्करण सङ्ख्या २००६, राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम् – नवदेहली।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

Paper Received on- 01.09.2018 Paper Published on 01-11-2018

नैय्यायिकमते धात्वर्थविमर्शः

वाणी मञ्जुनाथ हेगडे[222]

मुख्यशब्दः – धात्वर्थः, भावना, फलम्, व्यापारः, तिङर्थः, सकर्मकत्वम्, आश्रयः।

शोधसारः

शोधपत्रेऽस्मिन् मया **नैय्यायिकमते धात्वर्थः विचारः** व्यमर्शि। तुलनात्मकाध्ययनपूर्वकम् अत्र मया शास्त्रान्तरेषु धात्वर्थः कः इति प्रमाणपुरस्सरं व्यचारि। अत्रापि विशिष्य नव्य-प्राचीननैय्यायिकानां ,वैय्याकरणानां मीमांसकानाञ्च नये धात्वर्थः न्यरूपि। जगति पदार्थानां निरूपणे नैय्यायिकानां वैय्याकरणानां च महद्योगदानं वरीवर्ति। अत एव उक्तं -'**काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकमि**'ति। धात्वर्थविषये मतभेदाः बहवः दरीदृश्यन्ते। फलावच्छिन्नव्यापारः धात्वर्थः ,फलं व्यापारश्च विशकलितं वा धात्वर्थः इति नव्यनैय्यायिकाः। फलं कर्मप्रत्ययार्थः, व्यापारमात्रं धात्वर्थः इति प्राचीननैय्यायिकाः। व्यापारानुकूलप्रयत्नः आत्मसमवेतः तिङर्थः इति नैय्यायिकाः। फलं व्यापारश्च (प्रयत्नः) धात्वर्थः। तयोराश्रयः (फलाश्रयः व्यापाराश्रयश्च) कर्ता कर्म च तिङर्थः इति वैय्याकरणाः। किञ्च फलमात्रं धात्वर्थः, व्यापारः तिङर्थः इति मीमांसकाः। तत्र च व्यापारो नाम भावना। भावना च भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारः सर्वेषां लकाराणामर्थः। विधिभावना तु प्रवर्तनात्मिका लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययपञ्चलकारेभ्य एव अवगम्यते। सा च द्वेधा शब्दार्थी च। प्रत्येकं फलकरणेतिकर्तव्यतांशैस्त्रंशा। इत्येवं धात्वाख्यातार्थविषये अन्यान्यमतानि सन्ति। तत्र शाब्दबोधे भासमानपदार्थेषु प्रायः प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वं नैय्यायिकाः युक्त्या संपादयन्ति। तत्र प्राच्यनव्यसकलग्रन्थपरामर्शपूर्वकं गदाधरभट्टाचार्यैः व्युत्पत्तिवादे प्रस्तुतः धात्वर्थविचारः शोधपत्रेऽस्मिन् समग्राहि। फलत्वस्य लक्षणेन सह सकर्मकत्वाकर्मकत्वयोः लक्षणमत्र प्रत्यपादि। एवमेव केवलव्यापारः धात्वर्थः इति वदतां प्राचीनानां मते अस्वारस्यमुद्भाव्य, फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः, फलान्वयि आधेयत्वं द्वितीयार्थः इति नवीनमतोपन्यासः मया अत्र अकारि। एवमेव प्राचीननवीननैय्यायिकमतयोः युक्त्ययुक्तिचिन्तनपुरस्सरं शोधपत्रस्य उपसंहारः मया अकारि।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

222 (शोधच्छात्रा), राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, राजीवगान्धी परिसरः, मेणसे, शृङ्गरी ,चिक्कमगलूरु , कर्नाटक(५७७१३९)

लोके पदार्थानां प्रतिपादने न्याय-व्याकरणयोरुपयोगित्वं सर्वत्रैव स्वीकृतम्। अत एव **'काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्'** इति भण्यते अभियुक्तैः। अमुष्मिन् च शास्त्रद्वये सत्सु नैकेषु विचारेषु विशिष्य धात्वर्थोऽतीव सूक्ष्मतया व्यचारि विद्वद्भिः।

अस्मिन् हि धात्वर्थविषये मतभेदाः दरीदृश्यन्ते। फलावच्छिन्नव्यापारः धात्वर्थः, फलं व्यापारश्च विशकलितं वा धात्वर्थः इति नव्यनैय्यायिकाः। फलं कर्मप्रत्ययार्थः, व्यापारमात्रं धात्वर्थः इति प्राचीन नैय्यायिकाः। व्यापारानुकूलप्रयत्नः आत्मसमवेतः तिङर्थः इति नैय्यायिकाः। फलं व्यापारश्च (प्रयत्नः) धात्वर्थः। तत्र **व्यापारस्तु भावनाभिधा साध्यत्वेन अभिधीयमाना क्रिया**[223] इति गदितं भूषणकारेण। तयोराश्रयः (फलाश्रयः व्यापाराश्रयश्च) कर्ता कर्म च तिङर्थः इति वैय्याकरणाः।

तदुक्तं वैय्याकरणनये –

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्[224]॥ इति।

किञ्च फलमात्रं धात्वर्थः, व्यापारः तिङर्थः इति मीमांसकाः। तदुक्तं **भाट्टरहस्यमर्मप्रकाशे –फले पृथगेव धातोः शक्तिः, तस्य व्यापारे प्रकारत्वमेव अवच्छेदकत्वम्।**[225] तत्र च व्यापारो नाम भावना। तदुक्तं **भाट्टभाषाप्रकाशे- भावना च भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारः।** सर्वेषां लकाराणामर्थः। विधिभावना तु प्रवर्तनात्मिका लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययपञ्चमलकारेभ्य एव अवगम्यते। सा च द्वेधा शब्दार्थी च। प्रत्येकं फलकरणेतिकर्तव्यतांशैस्त्रंशा। [226] इत्येवं धात्वाख्यातार्थविषये अन्यान्यमतानि सन्ति। तत्र नैय्यायिकमतरीत्या धात्वर्थः विमृश्यते। प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दबोधस्मरणभेदेन पञ्चधा ज्ञानानां विभागः नैय्यायिकमते समाद्रियते। तत्र शाब्दबोधः पदज्ञानकरणकः पदार्थोपस्थितिव्यापारकः अङ्गीक्रियतेनैय्यायिकैः। तदुक्तं कारिकावल्याम्-

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी॥८१॥[227]

तत्र शाब्दबोधे भासमानपदार्थेषु प्रायः प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वं नैय्यायिकाः युक्त्या संपादयन्ति। तत्र प्राच्यनव्यसकलग्रन्थपरामर्शपूर्वकं गदाधरभट्टाचार्यैः व्युत्पत्तिवादे प्रस्तुतः धात्वर्थविचारः संगृह्यते ।

कर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वम्। [228] तत्र क्रिया धातुतः एव लभ्यते। जन्यजनकभावरूपः फलव्यापारयोः सम्बन्धः आङ्काक्षया(संसर्गमर्यादया) भासते। अतः कर्मण्यर्थे विहितस्य द्वितीयादेः

---

[223] कौण्डभट्टः,(व्याख्याता – महामहोपाध्यायः पेरीसूर्यनारायणशास्त्री), 2016, भूषणसारः, पृष्ठसंख्या – 19, तिरुपतिः, श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः।

[224] कौण्डभट्टः,(व्याख्याता – महामहोपाध्यायः पेरीसूर्यनारायणशास्त्री), 2016, भूषणसारः, पृष्ठसंख्या – 11, तिरुपतिः, श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः।

[225] डा.सत्यपालासिंहः, 2003, भाट्टरहस्यमर्मप्रकाशः, पृष्ठसंख्या-54, दिल्ली, शिवालिक प्रकाशन।

[226] श्रीमन्नारायणतीर्थः,(व्याख्याता-लक्ष्मीनारायणमूर्तिः), 2005, भाट्टभाषाप्रकाशः, पृष्ठसंख्या-9, तिरुपतिः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्।

[227] श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः,(संपादकः-नारायणसूनुः),2012,कारिकावली, पृष्ठसंख्या -356, वाराणसी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।

[228] गदाधरभट्टाचार्यः,(संपादकः-हरेकृष्णशतपथी),2011, व्युत्पत्तिवादः प्रथमो भागः, पृष्ठसंख्या -201, तिरुपतिः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्।

संयोगादिफलमात्रमर्थः। धातोः व्यापारमात्रमर्थः। तथा च **चैत्रः ग्रामं गच्छति** इत्यादौ द्वितीयायाः संयोगोर्थः। तत्र आधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य ग्रामस्य अन्वयः। संयोगस्य जनकतासम्बन्धेन धात्वर्थक्रियायामन्वयः। क्रियायाः अनुकूलतासम्बन्धेन आख्यातार्थकृतावन्वयः। कृतेश्च समवायसम्बन्धेन आश्रयतासम्बन्धेन वा चैत्रे अन्वयः इति ग्रामनिष्ठसंयोगजनकक्रियानुकूलकृत्याश्रयः चैत्रः इति बोधः। चैत्रेण ग्रामो गम्यते इति वाक्यात् चैत्रवृत्तिकृतिजन्यव्यापारजन्यसंयोगाश्रयो ग्रामः इति बोधः। **फलत्वं च धात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वे सति धात्वर्थजन्यत्वम्।** फलान्वित व्यापारबोधकत्वमेव धातोः सकर्मकत्वम्। **मन्दं गच्छति द्रुतं गच्छति** इत्यादौ धात्वर्थव्यापारे तादात्म्येन मन्दादेरन्वयात् मन्दादावतिप्रसङ्गवारणाय विशेष्यम्। गम्यादिधात्वर्थसंयोगानुकूलव्यापारजन्यत्वस्य पूर्वदेशविभागादौ सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्।

न च घटं जानातीत्यादौ ज्ञानादेः सकर्मकत्वं न स्यात्, तत्र विषयत्वस्यैव द्वितीयार्थतया अखण्डोपाधेस्तस्य नित्यत्वेन धात्वर्थजन्यत्वघटित फललक्षणाभावात् इति वाच्यम्। तत्र विषयत्वं च धात्वर्थः विषयत्वान्वय्याधेयत्वं द्वितीयार्थः। धात्वर्थव्यापारे विशेषणतया भासमानत्वे सति व्यापारभिन्नत्वं फलत्वमिति फललक्षणसंभवात्। यद्वा तत्र विषयत्वस्य द्वितीयार्थत्वपक्षे धात्वर्थव्यापारे विशेषणतया भासमानत्वे सति व्यापारत्वभिन्नत्वं फलस्य लक्षणम्। तदाश्रयत्वं कर्मत्वमिति प्राचीनमतम् ।

❖ **केवलव्यापारः धात्वर्थः इति वदतां प्राचीनानां मते अस्वारस्यम् –**

व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे **ग्रामं गच्छति, ग्रामं त्यजती**त्यादावनुभूयमानं प्रतीतिवैलक्षण्यं नोपपद्येत। **ग्रामं गच्छति, ग्रामं त्यजती**त्यत्र अविलक्षणबोधप्रसङ्गः। संयोगरूपफलप्रकारकव्यापारविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति गम्-धातुजन्यव्यापारोपस्थितिः कारणम्। विभागरूपफलप्रकारकव्यापारविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति त्यजधातुजन्यव्यापारोपस्थितिः कारणमिति कारणत्वकल्पने तु गौरवम्। त्यागो गमनम् इत्यापत्तेश्च। उभयोरपि व्यापारवाचकत्वाविशेषात्। तत्र फलावच्छिन्नव्यापारवाचकत्वाङ्गीकारे तु सर्वत्र तथैव उचितम्।

❖ **फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः फलान्वयि आधेयत्वं द्वितीयार्थः इति नवीनमतोपन्यासः -**

संयोगादिफलविशेषावच्छिन्नव्यापारो गम्यादिधात्वर्थः। [229] **तद्धात्वर्थानधिकरणत्वे सति तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमेव तद्धातुकर्मत्वम्।** [230] चैत्रो गच्छतीत्यादौ

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

---

[229] गदाधरभट्टाचार्यः,(संपादकः-हरेकृष्णशतपथी),2011, व्युत्पत्तिवादः प्रथमो भागः, पृष्ठसंख्या -209, तिरुपतिः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्।

[230] गदाधरभट्टाचार्यः,(संपादकः-हरेकृष्णशतपथी),2011, व्युत्पत्तिवादः प्रथमो भागः, पृष्ठसंख्या -209, तिरुपतिः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्।

अनुशीलितग्रन्थसूची –

१. व्युत्पत्तिवादः, (गदाधरभट्टः) व्याख्याकारः – एन्.एस्.रामानुजताताचार्यः, संस्करण सङ्ख्या २०११, राष्ट्रिय-संस्कृत-विद्यापीठम् – तिरुपतिः।

 ISSN 0976-8645

धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगवतश्चैत्रस्य गमिकर्मत्ववारणाय सत्यन्तम्। धात्वर्थजन्येत्युक्तौ पूर्वदेशविभागस्यापि गम्यर्थव्यापारजन्यतया तद्वतः पूर्वदेशस्य गमिकर्मत्वापत्तिः। तद्वारणाय तद्धात्वर्थजन्येत्यनुक्त्वा तद्धात्वर्थतावच्छेदकेत्युक्तम्। फलपदं क्रियाजन्यपरम्। तेन धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं व्यापारत्वमादाय तदाश्रयस्य व्यापारस्य न कर्मत्वापत्तिः। फलावच्छिन्नव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम्। तेन स्पन्दिप्रभृतेः न सकर्मकत्वम्। तत्र धातोः व्यापारमात्रवाचकत्वेन धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावात् इति नव्यमतम्।

❖ प्राचीननवीनमतयोः युक्त्ययुक्तचिन्तनम् -

प्राचीनमते **ग्रामं गच्छती**त्यादि नञसमभिव्याहारस्थले द्वितीयार्थः संयोगस्य धात्वर्थव्यापारे (गमने) जनकता सम्बन्धेन एवं **ग्रामं त्यजती**त्यत्र द्वितीयार्थविभागस्य धात्वर्थव्यापारे जनकतासम्बन्धेन अन्वयः। अतः **ग्रामं न गच्छती**त्यादि नञसमभिव्याहरस्थले तु जनकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः बोधनीयः। ग्रामसंयोगस्य जनकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः गमने (व्यापारे) बोधनीयः। **ग्रामं न त्यजती**त्यादौ ग्रामविभागस्य जनकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः धात्वर्थव्यापारे बोधनीयः। वृत्यनियामकस्य तस्य जनकतासम्बन्धस्य अभावप्रतिगोतावच्छेदकत्वाभावात् जनकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः न प्रसिध्यतीति नञसमभिव्याहारस्थले शाब्दबोधानुपपत्तिः इति अस्वारस्यम्। यदि तत्र जनकत्वादीनां वृत्यनियामकानामपि अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं कल्प्यते तर्हि तु गौरवम् ।

नव्यमते तु **ग्रामं गच्छती**त्यादि नञसमभिव्याहारस्थले द्वितीयार्थाधेयत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगे स्वरूपसम्बन्धेन अन्वयः। अतः नञसमभिव्याहारस्थले स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो बोधनीयः। वृत्तिनियामकस्य अस्य स्वरूपसम्बन्धस्य अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्वात् नव्यमते न शाब्दबोधानुपपत्तिः। स्वरूपसम्बन्धस्य अत्र अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न कल्पनीयमित्यतः लाघवं च।

---

२. शाब्दबोधमीमांसा, रचयिता – एन्.एस्.रामानुजताताचार्यः, संस्करण सङ्ख्या २००६, राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम् – नवदेहली।

३. वैयाकरणभूषणसारः (कौण्डभट्टः) हिन्दी व्याख्याकारः डॉ. चन्द्रिकाप्रसाद द्विवेदी, संस्करण सङ्ख्या २०११, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ३८ यू. ए. बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली ११०००७

४. भाट्टमर्मप्रकाशः रचयिता - डा. सत्यपालसिंहः, संस्करण संख्या – २००३, शिवालिक प्रकाशन, दिल्ली।

५. भाट्टभाषाप्रकाशः, (श्रीमन्नारायणतीर्थः) व्याख्याता-लक्ष्मीनारायणमूर्तिः, संस्करण सङ्ख्या २००५, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् – वाराणसी।

६. कारिकावली, (श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः) संपादकः-नारायणसूनुः, संस्करण सङ्ख्या २०१२, चौखम्बा संस्कृत अकादमी – वाराणसी।

 ISSN 0976-8645

वस्तुतस्तु आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः। फले व्यापारे च धातोः पृथक् शक्तिः। एकपदोपस्थापितयोरपि परस्परमन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । यथा **यजेते**त्यत्र आख्यातोपस्थाप्ययोः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः परस्परमन्वयः तद्वत्। पृथक्शक्तिस्वीकारे **पच्यते तण्डुल** इत्यादौ व्यापारविशिष्टफलबोधेन व्यापारविशिष्टफले शक्यन्तरस्य स्वीकरणीयतया शक्यतावच्छेदकगौरवं च भवति। तदपेक्षया फले व्यापारे च पृथक्शक्तिस्वीकारे शक्यतावच्छेदकलाघवं इत्याहुः। कत्राख्यातस्थले फलं व्यापारे विशेषणम्। कर्माख्यातस्थले फले व्यापारो विशेषणम्। व्यापारजन्यफलाश्रयत्वं कर्मत्वम्। फलजनकव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम्।

परे तु धातोः फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिस्वीकारे तयोः उद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः। पृथगुपस्थितयोः अर्थयोः उद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्य औत्सर्गिकत्वात्। न च **यद्वृत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यतानियामके पश्चात्तद्वृत्तयोगौ विधेयतानियामकौ**, तदभावान्नात्रोद्देश्यविधेयभाव इति वाच्यम्। **प्रथमो भक्षः पण्डितो ब्राह्मण** इत्यादौ तदभावेऽपि उद्धेश्यविधेयभावेनान्वयेन तयोः व्यभिचाराच्च। तस्मात् फलावच्छिन्ने व्यापारे, व्यापारावच्छिन्ने फले च धातूनाम् पृथक् शक्तिः। कर्त्रर्थकप्रत्ययसमभिव्याहारः धातोः फलावच्छिन्नव्यापारबोधे नियामकः। कर्मार्थकप्रत्ययसमभिव्याहारश्च व्यापारावच्छिन्नफलबोधे नियामकः। शक्यतावच्छेदकगौरवं च प्रामाणिकत्वान्न दोषवहम् इत्याहुः।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. व्युत्पत्तिवादः, (गदाधरभट्टः) व्याख्याकारः – एन्.एस्.रामानुजताताचार्यः, संस्करण सङ्ख्या २०११, राष्ट्रिय-संस्कृत-विद्यापीठम् – तिरुपतिः।

२. शाब्दबोधमीमांसा, रचयिता – एन्.एस्.रामानुजताताचार्यः, संस्करण सङ्ख्या २००६, राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम् – नवदेहली।

३. वैयाकरणभूषणसारः (कौण्डभट्टः) हिन्दी व्याख्याकारः डॉ. चन्द्रिकाप्रसाद द्विवेदी, संस्करण सङ्ख्या २०११, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ३८ यू. ए. बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली ११०००७

४. भाट्टमर्मप्रकाशः रचयिता - डा. सत्यपालसिंहः, संस्करण संख्या – २००३, शिवालिक प्रकाशन, दिल्ली।

५. भाट्टभाषाप्रकाशः, (श्रीमन्नारायणतीर्थः) व्याख्याता-लक्ष्मीनारायणमूर्तिः, संस्करण सङ्ख्या २००५, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् – वाराणसी।

६. कारिकावली, (श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः) संपादकः-नारायणसूनुः, संस्करण सङ्ख्या २०१२, चौखम्बा संस्कृत अकादमी – वाराणसी।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

Paper Received on- 21.09.2018 Paper Published on 01-11-2018

हिन्दू धर्म के पर्याय वाची शब्द

श्री प्रकाश रंजन मिश्र[231]

मुख्य शब्द– हिन्दू धर्म, आर्यधर्म, सनातन धर्म ।

सारांश

बहुसंख्यक भारतीयों से सम्बन्धित इस हिन्दू धर्म के (१) आर्यधर्म (२) सनातन धर्म एवं (३) वैदिक धर्म ये तीन नाम प्राचीन काल में प्रचलित थे तथा आज भी इनका यदा कदा प्रयोग उसी हिन्दूधर्म के अर्थ में दिखाई देता है ।

(१) **आर्यधर्म –** सद्गुण एवं सत्कर्म से युक्त आर्यावर्त की प्राचीन भारतीय भौगोलिक सीमा में रहने वाले हिन्दूओं के धर्म को आर्य-धर्म कहा जाने लगा यथा-

कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।
तिष्ठति प्रकृताचारे य: स आर्य इतिस्मृत: ॥[232]

अर्थात् जो मनुष्य स्वेच्छा से कर्यव्य का आचरण करता है एवं अकार्य (न करने योग्य कार्य) नहीं करता तथा जो सहज भाव से प्राकृतिक आचरण में स्थिर रहता है वह आर्य है ।

(२) **सनातन धर्म –** सनातन (अनादि) काल से प्रवर्तमान होने की मान्यता के कारण इसे "सनातन धर्म" कहा जाता है । महर्षि वाल्मीकि ने सनातन-धर्म की परिभाषा देते हुए कहा है कि उपकारी के प्रति उपकार करना, अर्थात् जिसने कभी उपकार किया हो तो उसके उपकार के बदले प्रत्युपकार करना सनातनधर्म है ।

(ख) मेरुतन्त्र: में – (८ वी. शताब्दी) –

---

[231] शोधछात्र, श्री सोमनाथ संस्कृत युनिवर्सिटी , वेरावल, (गुजरात)
[232] द.भा. संस्कृति-पृ.१५, डॉ. कुवरलाल व्यासशिष्य ।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018 ISSN 0976-8645

हिन्दूधर्मप्रलोप्तारो जायन्ते चक्रवर्तिन: ।
हीनं च दूषयत्येव हिन्दूरित्युच्यते प्रिये ॥

अर्थात् शक,हूण आदि चक्रवर्ती राजा हिन्दू धर्म का नाश करनेवाले हैं । जो हीन-नीच या दुष्ट को दोष देता है वही हिन्दू है । उपर्युक्त उदाहणों से यह बात तो स्पष्ट हो ही जाती है कि चाहे यह शब्द अति प्राचीन हो या न हो हिन्दूधर्म सिन्धु धर्म के रुप में आर्यधर्म के रुप में या वैदिक धर्म के रुप में या हिन्दूओं की जीवन पद्धति के रुप में हिन्दू धर्म प्रागैतिहासिक काल में प्रसिद्ध रहा हो लेकिन विश्व के मनीषियों ने इस हिन्दूधर्म को विश्वप्रसिद्ध तीन प्राचीनतम धर्मों (हिन्दू धर्म,पारसी धर्म एवं यहूदी धर्म) में से एक प्रमुख धर्म माना है ।[233] "Hinduism is the original original religion of the Indians it is the oldest of all living religions of the world-Dharmdeo N.singh अत: अब यह सर्वप्राचीन हिन्दूजाति द्वारा अंगीकृत धर्म है ।

(क) श्रेष्ठ और उत्तम लोगों का आवास: विशेषत: वह भूमि जो पूर्वी समुद्र से पश्चिमी समुद्र तक फैली हुयी है तथा जिसके उत्तर में हिमालय एवं दक्षिण में विन्ध्य पर्वत है ।

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्यपश्चिमात् ।
तयोरेवान्तर गिर्यो: आर्यावर्तं विदुर्बुधा: ॥[234]

यथा- **"कृते च प्रति कर्तव्यमेष धर्म: सनातन:"**[235] अर्थात् यह उपकार की प्रवृत्ति हिन्दुओं में सदा से चली आरही है । इसका तात्पर्य यह नहीं समझना चाहिए कि जो हमारा उपकार न करे उसका उपकार हम न करें बल्कि तात्पर्य यह है कि सभी जीवों के प्रति एवं मानवों के प्रति तो हमे अपने सामान्यधर्म के अनुसार सदाशयता एवं कल्याण का भाव रखना ही चाहिए इस के अतिरिक्त विशेष रुप से उन जीवों एवं लोगों के प्रति हमें उपकारी होना चाहिए जिन्होंने कभी हमारा उपकार किया है । यही सनातन धर्म से प्रसिद्ध हिन्दू धर्म का सहज स्वरुप है ।

(३) **वैदिक धर्म –** हिन्दू धर्म के अनुयायियों की वेद में आस्था होने के कारण हिन्दू धर्म को ही वैदिकधर्म भी कहते है । वस्तुत: वैदिक धर्म वैदिक – कर्मकाण्ड (वैदिक यज्ञों के अनुष्ठान)

---

[233] द्रा.
[234] मनुस्मृति-२/२२
[235] वा.रा.सु. काण्ड १/११३

वेदानुसार संस्कार एवं वेदोक्त जीवनदर्शन पर निर्भर करता है। हिन्दूओं का इन धार्मिक इकाईयों में पूर्ण आस्था होने के कारण उसी हिन्दू धर्म को यदा कदा वैदिक धर्म भी कहाजाता है।

इन उपर्युक्त नामगत विशेषतओं के आधार पर हिन्दू धर्म का सामान्य लक्षण यह हुआ कि हिन्दु धर्म वह है जिसके अनुशीलन करने वाले भारतवर्ष के निवासी है वेदों के प्रति निष्ठा रखते है एवं धर्म की अनादिता या सनातनता में विश्वास करते है इन्ही विशेषताओं को अन्य शब्दों में यों व्यक्त किया गया है-

प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु साधनानामनेकता।
उपास्यानामनियमाच्चैतद्धर्मस्य लक्षणम्॥

अर्थात् हिन्दू धर्म का लक्षण है वेदों को प्रमाण मानना।

(क) **"यागादिरेव धर्मः"**[236] अर्थात् यज्ञ इत्यादि वैदिक कर्मो का अनुष्ठान करना ही धर्म है। श्रौत. एवं स्मार्त भेद से वैदिक यज्ञों को दो भागों में विभक्त माना जाता है। श्रुति कहते है वेद को एवं श्रुति से सम्बन्धित यज्ञो का श्रौत याग कहते है। लेकिन श्रौत याग उन वैदिक यागों के अर्थ में रुढ माना जाता है जिन में "अश्वमेध" इत्यादि यज्ञों की गणना होती है। अब ऐसे श्रौतयागों का अनुष्ठान नहीं होता। लेकिन स्मार्त यज्ञों में कुछ यज्ञों का अनुष्ठान हिन्दू समाज में आज भी होता है जिन यज्ञों में विवाह इत्यादि संस्कार रुप यज्ञो की गणना होती है। हिन्दूओं के संस्कारों को वर्णन गृह्यसूत्रों धर्मसूत्रो,स्मृतियों एवं पुराणों में प्राप्त होते है।

लक्ष्य (ब्रह्म प्राप्ति) तक पहुंचने के लिए साधनों की अनेकता को स्वीकार करना एवं उपास्य के सम्बन्ध में भी किसी नियम विशेष को न मानना। इस अनेकता का तात्पर्य मर्यादाहीनता या स्वेच्छाचार नहीं है प्रत्युत् हिन्दू धर्म में साधन (उपासना पद्धति) की अपेक्षा

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

साध्य (लक्ष्यभूत ब्रह्म प्राप्ति) पर अधिक बल दिता गया है; क्योंकि एक (ब्रह्म रुपी या परमेश्वर रुपी) गन्तव्य स्थान तक पहुंचने के लिए अनेक (उपासना वाले) मार्ग हो सकते है।

(१) यहाँ लक्ष्य एवं साधन का तात्पर्य यह है कि संसार में जिस प्रकार अपने गन्तव्य स्थान तक पहुंचने के छोटे बडे सभी तरह के मार्ग होते है ; उसी प्रजार हिन्दू धर्म के विषय् में भी व्यक्ति को यह समझना चाहिए कि शास्त्रों में निर्दिष्ट अनेक प्रकार के वैष्णव,शैव,शाक्त इत्यादि धार्मिक सम्प्रदायों की पुजा पद्धतियों में से किसी भी पूजापद्धति द्वारा किसी भी विष्णु,शिव या शक्ति

236 लौ.भास्कर (अर्थसंग्रह)

(दुर्गा) की श्रद्धापूर्वक उपासना के माध्यम से उसी एक सर्वेश्वर, परब्रह्म की प्राप्ति हो सकतीं है। इन साधनरुप उपासना पद्धतियों में कोई विरोध नहीं है बल्कि मानवीय बोद्धिक स्तर एवं उपासना की अनुकूलता की दृष्टि से साधनों एवं उपास्य उपासना के लायक अपने इष्ट देव को चुनने के लिए उपासक स्वतंत्र है। उस पर किसी देव विशेष की उपासना करने के लिए धर्म शास्त्र किसी प्रकार का दबाव डालने का नियम नहीं बनाता। यह उपासकों एवं धार्मिक प्रवृत्ति वाले लोगों की अभिरुचिपर निर्भर है कि किस देव विशेष को इष्ट मानकर या उसे परमेश्वर मानकर किस साधन रुप उपासना पद्धति से एकाग्रचित्त होकर उस देव की उपासना करता है। आचार्य पुष्पदन्त महिम्नस्तोत्र में भगवान् शिव की स्तुति करते हुए कहते है विभिन्न उपासनामार्गों में से कोई वेद को कोई सांख्य को कोई शैवमार्ग को तो कोई वैष्णव मार्ग को "यही उत्तम मार्ग है" "यही उत्तम मार्ग है" ऐसा कहता है।

लेकिन मनुष्यों को रुचि को विविधता के कारण ऐसा कहने वाले उन सभी सरलमार्ग या कठिन मार्ग को अपनाने वाले (सरल या कठिन उपासना पद्धतियों को अपनाने वाले) मनुष्यो का एक मात्र लक्ष्य हे शिव तुम्हे प्राप्त करना होता है, जैसे सभी नदियों के जल का प्राप्य एक मात्र समुद्र होता है –

त्रयी सांख्यं योग: पशुयतिमतं वैष्णवमिति
प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमद: पथ्यमिति च।
रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव॥[237]

इस तरह से हमारे हिन्दू-धर्म के पर्यावाची शन्दों पर विचार विमर्श किये गये है।

सहायकग्रन्थसूची

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

- द.भा. संस्कृति-, डॉ. कुंवरलाल व्यासशिष्य, विद्यानिधि- प्रकाशनम्, दिल्ली, 1992
- दशरूपकम् (मालवीयः सुधाकरः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी,वाराणसी, 2015
- अर्थसंग्रहः, लौगाक्षिभाष्करः, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 2012
- अलंकारशास्त्रस्येतिहासः प्रो.केतकीनायकः,सांविदीप्रकाशनम्, पुरी |
- रसगंगाधरः मिश्रः नारायणः,झा शशिनाथः, चौखम्बा प्रकाशनम्,वाराणसी

237 त्रयी. वेदत्रयी (ऋग्, यजु,साम)। अर्थात् वेदोक्त कर्मकाण्ड मार्ग इति।

Paper Received on- 14.06.2018 Paper Puolished on 01-11-2018

पंजाबीभाषायाः परिरक्षणे परिसंवर्धने च संस्कृतस्यावदानम्

पुष्पेन्द्र जोशी[238]

मुख्यशब्दः – भाषा, पंजाबी, स्त्रियः ।

शोधसारः

कस्यापि देशस्य प्रदेशस्य राज्यस्य वा सर्वविधविकासाय भाषाया अतीव महत्त्वं वर्तते यतोहि भाषयैव देशः प्रोन्नतिमाप्रोतीति। भाषा एव एतादृशः सशक्तः माध्यमोऽस्ति येन सर्वविधज्ञानस्य प्रकटीकरणं कर्तुं शक्यते। अतः भाषायाः परिरक्षणं परिसंवर्धनं च सर्वदैव अत्यन्तमावश्यकं भवति। अत्र विवेचनीयमस्ति यत् पंजाबराज्यस्य अद्यत्वे का भाषा प्रामुख्येन प्रयुज्यमाना विद्यते। अनया भाषया साकं संस्कृतस्य कीदृशस्सम्बन्धः परिलक्ष्यते। कथं संस्कृतावदानेन पंजाबीभाषायाः परिरक्षणं परिसंवर्धनं च सम्भवेत्। अस्मिन्नैव सन्दर्भे यद्यत्र इतिहासं परिशीलयामश्चेत् दृष्टिपथमायाति यत् पुरा पंजाबप्रदेशस्य नाम सप्तसिन्धुरासीत् तदानीं प्रदेशस्यास्य भाषा नूनमेव संस्कृतमासीत्। परञ्च यदा अस्य नाम पञ्जाब अभवत् तदा अस्य भाषाऽपि 'पंजाबी' सञ्जातेति।[1]

पंजाबी भाषायाः स्वरूपविषयकं विदुषां मतमिदं सुदृढमस्ति यत् अस्याः भाषायाः यद् रूपमिदानीं दृश्यते तदेव रूपम् वैदिककाले पाणिनिकाले वा आसीत् इति तु स्पष्टतया वक्तुं न शक्यते। इदं तु स्पष्टमस्ति यत् वैदिक संस्कृतेऽपि त्रिसहस्रवर्षेभ्यः बहुविधपरिवर्तनानि जातानि स्युः। पुरा इतिहासे पंजाबीभाषायाः बहूनि नामानि प्रचलितानि आसन्। सर्वप्रथमस्तु भाषेयम् 'सप्तसिन्धु' नाम्ना प्रख्याता आसीत् किंचिद् कालानन्तरं अनया भाषया 'गान्धारी बोली' नाम्ना प्रसिद्धिराप्ता। काव्यशास्त्रग्रन्थेषु अस्याः नाम 'बाह्लीकी' वा 'वाहीकी' अपि प्राप्यते।[2] अत्र पंजाबीभाषेतिहासविषयकं डा. श्यामदेवपाराशर महोदयस्य वचनमिदमत्यन्तं महत्त्वपूर्णमस्ति यत्-

'पंजाबी नूनमेव तस्य भूप्रदेशस्य भाषा विद्यते यत्र ऋषिभिरुच्चारिताः पवित्रमन्त्राः वियति गुंजायमानास्सन्ति। अयमेव सः प्रदेशः यत्र शतद्रुनद्याः सकाशं विस्तृतो भू-भागो बभूव यत्र पाणिनेः सदृशः वैय्याकरणः जन्म प्राप्तवानिति। अतः मतं मे इदं प्रवर्तते यत् वेदानां भाषा एव पंजाबीजनानां सम्पर्कभाषासीत्"।[3] पंजाबप्रदेशः 'वेदभूमिः' इति नाम्नाप्युच्यते| अत्रत्यानां भारतीयानां वैदेशिकानां च सुदृढं मतमस्ति यत् वेदानां रचना तु अस्यामेव भूमौ बभूव। वेदानां रचनाविषयकमिदमन्यतमं प्रमाणं लभते यत् अत्रत्यानां जनानां नामसु 'इन्द्रः' इति शब्दः अग्रे-पृष्ठे-मध्ये वा प्रयुज्यते यथा नरेन्द्र-इन्द्रमोहन-प्रीतेन्द्रसिंह-इत्यादयः शब्दाः। तत्र इतोऽपि आश्चर्यमिदमप्यस्ति यदिदानीमस्मिन् राज्ये पुरुषस्य स्त्रियः वा नाम स्यात् द्वयोः नामसु 'इन्द्रः' शब्दस्य प्रयोगः दरीदृश्यते। इत्यनेन संसिद्धं जायते यत् कथं वैदिकशब्दानां पञ्जाबीभाषोपरि प्रभावस्संलक्ष्यते। अतः इत्थमेव बहुत्र पंजाबीसंस्कृतयोरनयोः भाषयोः ईदृग्गहनतमं सम्बन्धमवलोकयितुं शक्नुमः।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

[238] संस्कृत व पालि विभाग, पंजाबी विश्वविद्यालय, पटियाला (पंजाब) भारत।

"पंजाबीभाषायाः रूपं सूक्ष्मतया परिशीलयामश्चेत् स्पष्टं जायते यद् अद्यापि भाषेयं वैदिकसंस्कृतस्य प्रतिनिधित्वं करोति। अस्य पृष्ठे कारणमिदं प्रतिभाति यत् आधुनिकपंजाबी (इण्डो-पाक पंजाबी) एतादृशे विशाले प्राचीने अस्मिन्नैव भू-खण्डे भाषेयं प्रसिद्धिः लब्धा आसीत्। अस्यामेव भूमौ ईसातः सहस्रवर्षाणि पूर्वं भारतीय-आर्यभाषापरिवारस्य बीजांकुरः विकसितः प्रफुलितश्च बभूव। यत्र अस्याः भाषापरिवारस्य प्रथमप्राचीनवैदिकसंस्कृतस्योत्थानं जातमासीत्"।[4]

निस्सन्देहेन पंजाबीभाषायाः वंशपरम्परा ऐतिहासिक-भौगोलिकदृष्ट्या वैदिकसंस्कृतसम्बद्धो लक्ष्यते। पंजाबी भाषायाः विदुषां डा. प्रेमप्रकाशमहोदयानां मतानुसारं पंजाबीभाषायाः इतिहासविषये प्रामुख्येन द्वौ पक्षौ स्तः। एकस्तु पुरेतिहासः (pre-history) पूर्वेतिहासश्च(proto-history) वर्तते। द्वितीयस्तु लिखितेतिहासोऽस्ति (documented-history)।[5] तेषां मतमस्ति यत् Thomas pyls & john algeo महोदयाभ्यां आंग्लभाषायाः प्राक् इतिहासविषये यल्लिखितमस्ति तथैव पंजाबीभाषोपरि घटितं भवति। " आंग्लभाषायाः लिखितालेखैः प्रामाणिकेतिहासः अनुमानतः 700 ईसातः प्रारभते परञ्च वयम् आंग्लभाषायाः किंचित् पुरेतिहासः इतः पूर्वं (4000 B.C) पर्यन्तमपि पुनः स्रष्टुं शक्नुमः"।[6] अत्र विवेचनीयमस्ति यत् कथं संस्कृतावदानेन पंजाबी भाषायाः परिरक्षणं परिसंवर्धनं च सम्भवेतिति। पंजाबीभाषा भारोपीयपरिवारस्यान्यतमा भाषाऽस्ति।[7] भारोपीयभाषाणामुपरि संस्कृतस्यातीवप्रभावस्संलक्ष्यते। इदन्तु ऐतिहासिकं तथ्यमस्ति यत् भारोपीयपरिवारस्य अन्वेषणे स्थापनायां च संस्कृतस्याप्रतिमोपलब्धिरियमस्ति यत् महान् वैज्ञानिकः sir William jones महोदयः यदा भाषाविषयकं स्वकीयं निर्णयं सर्वेषां पुरुतः उपस्थापितवान् यत् भारतवर्षस्यास्य संस्कृतभाषा लैटिन-ग्रीक-जरमेनिक-कैलटिक-इत्यादिभिः आनुवंशिकतया सम्बद्धमवधारयति। तदैव भाषाविज्ञानक्षेत्रेषु नवीना क्रान्तिरेव प्रसृतेति। अत्र अधोलिखिततालिकायां भारोपीयभाषाणां परस्परं सम्बन्धं स्पष्टतया अवलोकयितुं शक्यते।[8]

तालिका[9]-1

english	gothic	Latin	Greek	slavic	sanskrit	punjabi	hindi
One	ains	unus	heis	Jedinu	एक	ਇਕ	एक
two	twai	duo	duo	Duva	द्वौ	ਦੋ	दो
three	thrijaacc.	tres	treis	Trije	त्रय	ਤਿਨ	तीन
four	fidwor	quattuor	tettares	Cetyre	चत्वार	ਚਾਰ	चार
five	fimf	quinque	pente	Peti	पञ्च	ਪ□ਜ	पाँच
six	saihs	sex	heks	Sesti	षट्	ਛੇ	छः
seven	sibun	Septem	hepta	Sedmi	सप्त	ਸਤ	सात
eight	ahtau	Octo	okto	Osmi	अष्ट	ਅਠ	आठ
nine	niun	novem	ennea	Deveṭi	नव	ਨੌ	नौ
ten	taihun	decem	deka	deseti	दश	ਦਸ	दस

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

तालिका-2

greek	Latin	slavic	gothic	german	english	sanskrit	punjabi

Esti	Est	Asti	Ist	Ist	Is	अस्ति	ਹੈ
Zugon	Iugum	Yugam	Juk	Joch	Yoke	युगम्	ਜੋੜ
Phero	Fero	Bharami	Bairan	Gebaren	Bear	भरामि	ਧਾਰਦਾ ਹਾਂ
Okto	Octo	Astau	Ahtau	Acht	Eight	अष्ट	ਅਠ
Agros	Ager	Ajras	Akrs	Acker	Acre	अज्र	ਏਕੜ
pater	Pater	Pitar	Fadar	vater	father	पितर्	ਪਿਤਾ

उपर्युक्तासु तालिकासु भाषाणां भाषिकरूपम् एतादृशं परस्परं प्रतीयते यत् अत्र का जननीभाषा प्रवर्तते इति वक्तुं न शक्यते परञ्च तथापि परवर्तिसांस्कृतिकभाषाणां तुलनात्मकविधिना तासां दूरवर्तिभाषाणां पुनस्सर्जनां (re-construction) कर्तुं शक्नुमः। यद्यत्र संस्कृतपंजाबीद्वयोः अनयोः भाषयोः केवलं भाषिकखण्डमवलोकयामश्चेत् नूनमेव परस्परम् ईदृग्गहनसम्बन्धोऽपि दृष्टिगोचरीभवति। अस्मिन्नैव सन्दर्भे श्यामदेवपाराशरमहोदयैरुक्तमस्ति यत्- "प्राचीनकाले प्रयुज्यमाना 'भाषा' वैदिकसंस्कृतनाम्ना उच्यते स्म। तदानीं पंजाबप्रदेशस्य नाम सप्तसिन्धुरासीत् इति यदा अस्य नाम 'पंजाब' अभवत् तदा अस्य भाषापि पंजाबी संजातेति। अतः सैव वैदिकसंस्कृतभाषा पंजाबप्रदेशस्यासीत्। वर्तमानपंजाबीभाषा तस्याः एव वैदिकसंस्कृतस्य विकसिते रूपे दृश्यते।[10] अत्र विस्तरेण चर्चामहे यत् पंजाबीभाषायाः सरंचनायां संस्कृतस्य कीदृशस्सम्बन्धो दृश्यते। भाषायां तु ध्वनिः शब्दः वाक्यं चेति प्रमुखतः पक्षत्रयं विद्यते। अत्र शब्दस्य स्थाने आधुनिकभाषावैज्ञानिकैः रूपग्रामः (morpheme) स्थाप्यते।[11] पंजाबीभाषा ध्वनिविज्ञानदृशातीव महत्त्वपूर्णाऽस्ति। ध्वनेः अध्ययनेनैव स्पष्टीभवति यत् अनयोः भाषयोः कीदृशस्सम्बन्धोऽस्ति। अत्र द्वयोः भाषयोः ध्वनिनां संख्याविषयकं सर्वप्रथमस्तु विचारयामश्चेत् वैदिकसंस्कृते द्विपंचाशत् ध्वनयस्सन्ति।[12] पंजाबीभाषायां पंचत्रिंशत् ध्वनयस्सन्ति।[13] पंजाबीभाषायाः मूलसंरचनायां संस्कृतमेव विद्यते अस्यैव सिद्धिहेतुरत्र केचन ध्वनयः प्रस्तूयन्ते येषाम् इदानीं प्रयोगस्तु केवलं पंजाबीभाषायामेव क्रियते लौकिकसंस्कृते नैव लक्ष्यते। यथा- 'ळ', 'ड़', 'ढ़' पंजाबीभाषायां वेदमूलकध्वनयस्सन्ति। केचन पंजाबीशब्दारत्रोलिखिताः सन्ति- गळ, गळा, गाळ, गाळा, गोळा, बोळा, भोळा, रोळा, इत्यादयः। इतोपि 'ड़', 'ढ़' इत्यनयोः उदाहरणानि बाहुल्येन दृष्टिगोचरीभवन्ति। यथा- फोड़ा, रोड़ा, जोड़ा, कूड़ा, साढ़ा-इत्यादयस्सन्ति।[14] साम्प्रतमपि वेदमूलक-य-व-ष-ध्वनीनां प्रयोगाःपंजाबीभाषायां क्रियन्ते। वैदिककाले शिक्षाग्रन्थानुसारं शब्दस्य आदौ असंयुक्त यकारस्य उच्चारणं जकाररूपे भवति स्म। पदमध्येऽपि य-ऋ-र-ण-ह- इत्यादिभिरपि जकार एव उच्चार्यते स्म।[15]

पदादौ विद्यमानस्य ह्यसँयुक्तस्य यस्य च।
आदेशौ हि जकारः स्यात् युक्तः सन् हरणेन तु॥
रेफेनाथ हकारेण युक्तस्य सर्वथा भवेत्।
यकारकरियुक्तस्य जकारः सर्वथा भवेत्॥ (माध्यान्दिनीशिक्षा 2.3-5)

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

यथा यजुर्वेदस्य उच्चारणेऽपि 'यद्भूतम् यच्च भाव्यम्' इत्यस्योच्चारणं 'जद्भूतं यच्च भावियम्म' इत्थं क्रियते एवमेव 'सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इत्यस्योच्चारणे 'सूर्ज्ज आत्मा जगतस्तस्थुखश्च' भवति स्म।[16]

अनेन प्रकारेण यकारस्य स्थाने जकारस्योच्चारणं पंजाबी भाषायां बाहुल्येन क्रियते। प्राकृतभाषासु इदमुच्चारणं किंचिद् भिन्नरीत्या विधीयते स्म परंच पंजाबीभाषायाःस्थायीलक्षणमिदमस्ति यदस्यां भाषायामियं प्रक्रियैव वैदिकोच्चारणस्यैव प्रतिनिधित्वं करोतीति।**17** वैदिकसंस्कृते मूर्धन्यषकारस्य उच्चारणं खकाररूपेणापि क्रियते। पुरुषसुक्तस्यास्मिन् मन्त्रे षकारस्योच्चारणं खकारेणैव भवति-

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
स भूमिंविश्वतो वृत्त्वात्यतिष्ठद् दशांगुलम्॥[18]

अस्यैव प्रभावस्तु पंजाबीभाषोपरि अद्यापि दृश्यते यथा- पुरुष-मनुष्य-ऋषि-सन्तोष-वर्षा-गीष्म(ਪੁਰਖ, ਮਨੁੱਖ, ਰਿਖੀ,ਸੰਤੋਖ, ਵਰਖਾ, ਗ੍ਰੀਖਮ) इत्यादीनां शब्दानामुच्चारणे 'ख' इति ध्वनि उच्चार्यते।[19] सम्प्रति कदाचित् राज्येऽस्मिन् विद्यालयीयस्तरे ध्वनीनां विषये अध्यापनावसरे काठिन्यमनुभूयते। परंच अनेन तुलनात्मक-अध्ययनेन नूनं निराकरणं भविष्यतीति। केचन वैदिकध्वनयस्तु पंजाबीभाषायामेव प्राप्यन्ते यथा-ऋग्वेदस्य 'ळ' ध्वनिरस्ति यस्य प्रयोगः अग्निसूक्तस्य मन्त्रेऽस्मिन् लक्ष्यते-

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवं ऋत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्॥[20]

असौ एव 'ळ' ध्वनेः पंजाबीभाषायामुच्चारणं क्रियते यथा- (ਘੱਟਲ, ਗੋਲ਼ੀ, ਬੋਲ਼ੀ) इत्यादयः।[21] वैदिकसंस्कृते ण-न-म- नासिकध्वनयस्सन्ति एषामेव (ਙ/ਞ) इति रूपेण पंजाबीभाषायामुच्चारणं प्राप्यते।[22]

पंजाबीभाषायां मध्यमस्वरागमनप्रयोगः[23] बाहुल्येन क्रियते। प्रयोगमिमं दृष्ट्वा कदाचित् भ्रान्तिर्जायते यदसौ प्रयोगस्तु त्रुटियुक्तोऽस्ति यथा- 'इन्द्र' इत्यस्य स्थाने 'इन्दर' इति प्रयोगः क्रियते। यतोहि अस्माकं व्याकरणस्योपरि अपि पाणिनिव्याकरणस्य प्रभावोऽस्ति अतः इत्थं प्रतीयते परञ्च अयं मध्यस्वरप्रयोगः वैदिकसंस्कृतपंजाबीभाषयोरनयोरेव क्रियते। यथा- इन्द्र-पुत्र-चन्द्र-सूत्र-एषां स्थाने क्रमेण इन्दर-पुतर-चन्दर-सूतर-इत्यादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते।[24] अतः वक्तुं शक्यते यत् इमे शब्दाः अपाणिनीयप्रयोगास्तु सन्ति परंच वैदिकसंस्कृतव्याकरणदृशा इमे शब्दास्समीचीनास्सन्ति। कस्यामपि भाषायां स्वराघातस्यापि अतीवमहत्तवं दृश्यते। वैदिकसंस्कृतेविशेषतया स्वराघातस्यप्रयोगः क्रियते स्म। वैदिकस्वराघातस्य प्रकारत्रयमुपवर्णितमस्ति। उदात्तः[25] अनुदात्तः[26] स्वरितश्च[27]। स्वराघातपरिवर्तनेन तु नूनमेव अर्थे परिवर्तनं जायते।अस्य प्रसिद्धमुदाहरणमस्ति 'इन्द्रशत्रुः' इति एकस्मिन् स्थाने तु बहुव्रीहिसमासस्य रूपमस्ति इन्द्रः शत्रुर्यस्य सः इन्द्रशत्रुः। अपरे तत्पुरुषस्योदाहरणमस्ति यत्र 'इन्द्रस्य शत्रुः' इति विग्रहः क्रियते। द्वयोरत्र स्वराघातकारणेन अर्थे परिवर्तनं संजातमिति। पाणिनीयशिक्षायामित्थं स्वराघातस्योपवर्णनं कृतमस्ति। तद्यथा-

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो
वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग् वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥

इत्थमेव पंजाबीभाषायामपि स्वराघातस्य त्रयः भेदाः प्रकल्पितास्सन्ति।[28]

(i) ਉਚੀ ਸੁਰ (high tone): ਚਾਹ- ਚ ਆ/ č á/;
(ii) ਮਝਲੀ ਸੁਰ (level tone): ਚਾ č á
(iii) ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ (low tone): ਕ ਅਰ, kár ਘਰ

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

अस्मिन्नैव सन्दर्भे डा. प्रेमप्रकाशमहोदयानां सुदृढं मतमस्ति यत् आनुवंशिकताधारेण इदं सिद्ध्यति यत् पंजाबीभाषायाः स्वराघातस्य प्रकारत्रयं वैदिकस्वराघातस्यैव विकसितं रूपमस्तीति।[29] अधुना वैदिकलौकिकसंस्कृतस्य सन्धेः पजाबीभाषोपरि प्रभावमवलोकयामश्चेत् संस्कृतव्याकरणे सन्धेः विस्तृततया विवेचनं प्राप्यते। सन्धेः लक्षणमिदमस्ति- 'वर्णानामतिशयितः सन्निधिः सन्धिः' इति। परंच पंजाबीभाषायाः व्याकरणे सन्धेः कृते कापि व्यवस्था पृथक्तया नैव परिकल्पितास्ति तथापि यत्रापि सन्धिकार्यं विधीयते तत्र तु पणिनिव्याकरणमेव अनुसर्यते। यथात्र कानिचन पंजाबीभाषायाः वाक्यानि प्रस्तूयन्ते यत्र वृद्धिस्सन्धि[30] जायमानो वर्तते-

(i) ਵਕਤ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਗਲ ਯਾਦ ਰ□ਹਿਂਦੈ।
(ii) ਬਦਲ ਹਿ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਕੇ ਵਸਦੈ।
(iii) ਹਰ ਵਪਾਰ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹੁੰਦੈ।[31]

अत्र उपर्युक्तेषु रेखांकितेषु शब्देषु वृद्धिसन्धिरस्ति। यद्यपि पंजाबीभाषायां एतादृशः नियमो न विद्यते तथापि संस्कृतव्याकरणस्य नियमानुसारं नूतनपंजाबीशब्दानां निर्माणमत्यन्तसरलरीत्या

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

भवितुमर्हति। यथा- 'कन्वोकेशन' इत्यस्य प्रायः पंजाबीभाषायामनुदितः शब्दोऽपि 'ਕਂਨਵੋਕੇਸ਼ਨ' एव विलिख्यते यद्यपि पंजाबीभाषायामेव अस्य कृते द्वौ शब्दौ विद्यमानौ स्तः। एकस्तु 'ਦੀਖਿਆ' द्वितीयोऽस्ति 'ਅੰਤ' अनयोः द्वोः शब्दयोः दीर्घसन्धिना[32] 'ਦੀਖਿਆਂਤ' इति शब्दः झटिति एव स्त्रष्टुं शक्यते। अनेनैव विधिना निश्चयेन पंजाबीशब्दकोषे शब्दवृद्धिर्भविष्यति। अपितु अस्याः भाषायाः परिरक्षणं परिसंवर्धनं च सम्भवमस्ति। साम्प्रतमत्र संस्कृतपंजाबीभाषयोः रूपात्मकमध्ययनं क्रियते। अत्र नास्ति सन्देहः यत् अनयोः भाषयोः रूपात्मकदृष्ट्या घनिष्ठसम्बन्धोऽस्ति। द्वयोः भाषयोः शब्दसंरचनाकाले शब्दनिर्माणकाले वा एकैव पद्धतिः अनुसर्यते। अत्र द्वयोः भाषयोः शब्दकोषस्य तुलनात्मकाध्ययनाय इयं अनिवार्यता वर्तते यत् द्वयोः स्थानयोः सैव शब्दावली प्रयोक्तव्या या मूलभाषायाः स्यात्।[33] अस्मिन्नैव विषये हॉक महोदयः कथयति-

"Evidence for possible genetic relationship this should consist of Correspondences which pervade the vocabulary and which include most of tha basic vocabulary."[34]

संस्कृतस्य शब्दे प्रायः धातुः उपसर्ग, प्रत्ययः विभक्तिप्रत्ययश्च वर्तते। इत्थमेव पंजाबीशब्दावल्याः संरचनाविषयकं विश्लेषणं कुर्मः चेत् अस्याः भाषायाः प्रक्रियापि संस्कृतवदेव प्रतीयते। उदहरणार्थं पंजाबीभाषायाः- 'ਕਰਤਾ ,ਦੋਹਤਰਾ, ਪਿਤਾ, ਪਾਣੀ, ਕੁਲਹਿਣੀ' इत्यादीन् शब्दान् स्वीकर्तुं शक्नुमः। अत्र अधः प्रस्तुतपंजाबीशब्दानामान्तरिकसंरचनाविषयकतालिकायाः अध्ययनेन सिद्ध्यते यत् संस्कृतेन साकं रूपात्मकदृष्ट्या पंजाबीभाषायाः घनिष्ठतमस्सम्बन्धोऽस्ति।

पंजाबीशब्दानामान्तरिकसंरचना [35] (तालिका-3)

ਅਰਥੀਮ lexeme	ਅਗੇਤਰ prefix	ਧਾਤੂ/ਮੂਲਾਂਸ Root/stem	ਪਿਛੇਤਰ Suffix	ਵਿਭਕਤੀ Inflection	ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਮੂਲ-ਤਤਸਮ
ਕਰਤਾ		ਕਰ-(ਕ੍ਰਿ-ਕਰਨਾ)	ਤਾ- (ਤ੍ਰਿ)		ਪੁਲਿ□ਗ ਨਾਂਵ	कर्ता
ਵਿਜੋਗੀ	ਵਿ-	ਜੋਗ-(ਯੁਜ-ਜੋੜਣਾ)	ੀ- (ਇਨ)		ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਨਾਂ	वियोगी
ਘਰੋਂ		ਘਰ-(ਗ੍ਰ- ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ)		ਉ	ਪੁਲਿ□ਗ ਨਾਂਵ	गृहात्
ਕੋਸੀ	ਕੋ-(ਕੁ)	ਸ-(ਉਸਣ- ਗਰਮ ਹੋਣਾ)	ੀ- (ਬਿਹਾਰੀ)		ਇ ਲਿ□ਗ ਨਾਂਵ	कवोष्ण
ਪਾਣੀ		ਪਾ- (ਪਿਬ-ਪੀਣਾ)	ਣੀ-(ਨੀਜ)		ਪੁਲਿ□ਗ ਨਾਂਵ	पानीय
ਕਲਹਿਣੀ	ਕ-(ਕੁ)	ਲਹਿਣ-(ਲਛਣ-ਲਕਸਣ)	ੀ- (ਬਿਹਾਰੀ)		ਇ ਲਿ□ਗ ਨਾਂਵ	कुलक्षणी
ਪਿਤਾ		ਪਿ-(ਪਾ- ਪਾਲਣਾ)	ਤਾ-(ਤ੍ਰਿ)		ਪੁਲਿ□ਗ ਨਾਂਵ	पिता (पितृ)
ਖਾਣਗੀਆਂ		ਖਾ-(ਖਾਦ- ਖਾਣਾ)	ਣ- (ਬਹੁ-ਵਚਨ) ਗ- (ਭਵਿਖਵਾਚੀ)	ਇਆਂ	ਕ੍ਰਿਆਵੀ ਰੂਪ	

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

वैदिकशब्दानां पंजाबीभाषोपरि प्रभावः-

कस्यामपि भाषायां शन्दानामतीव महत्त्वं वर्तते। वैदिकवाङ्मये केचन शब्दाः ईदृशाः सन्ति सन्ति येषां प्रयोगाः यथा प्राप्यन्ते तथैव लौकिकसंस्कृते न दृश्यन्ते। यथा- ऋग्वेदस्य प्रथमे मन्त्रे

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

एव 'अग्निमीळे' इत्यस्मिन् शब्दे 'ळ' इति ध्वनेः प्रयोग़ः अधुना लौकिकसंस्कृते न लक्ष्यते परंच पंजाबीभाषायां तु अयं ध्वनिः अद्यापि प्रयुज्यते। इतोऽपि अस्मिन्नैव मन्त्रे समागताः शब्दाः पुरोहित- यज्ञ-देव-रत्न- इत्यादयः पंजाबीभाषायां अधुनाऽपि प्रयुज्यन्ते। परंच केचन तु एतादृशाः विलक्षणशब्दाः वेदेषु प्राप्यन्ते येषां किंचिद रूपपरिवर्तनं कृत्वा अधुनापि अस्यां भाषायामुपलभ्यन्ते। वेदेषु पंजाबीभाषायां च प्राप्तैः शब्दैरिदं तु सिद्धयते यत् अनयोः द्वयोः भाषयोः परस्परं घनिष्ठतमस्सम्बन्धोऽस्ति। अत्र तादृशाः वैदिकशब्दाः प्रस्तूयन्ते येषां प्रयोगः पंजाबीभाषायां क्रियते।[36]

पंजाबीभाषायामाप्ताना वैदिकशब्दानां तालिका-(4)

मूलपंजाबीशब्दाः	संस्कृतशब्दाः	हिन्दी अर्थ
1. अक्कणा (अकाऊ, अकाउ, अकेवां)	वै. (अकम्)	तंग होना, थकना
2. अणजाण	अनाजानत् (अथर्ववेद)	अज्ञानी
3. इद्दां	इत्था/इत्थम्	इस तरह
4. उद्दां	अमुथा	उस तरह
5. कलपणां	कृप् (धातु)	दुखी होकर बोलना
6. चात्वा	तात्यः	पिता का छोटा बेटा
7. जित्त	जित्या	विनय
8. तुरना	तुरत्/त्वरण/त्वर	चलना
9. पल्ली	पल्य	बोरी
10. रुख	रूक्ष	वृक्ष

पंजाबीभाषायां वाक्यप्रयोगः -

1 ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੇਤ 'ਚ' ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਅਕੇਵਾਂ ਆ ਗਿਆ।

2 ਕਦੇ ਵੀ ਅਣਜਾਣ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲੋਂ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਨਾ ਲਵੋ।

3 ਜੇ ਉਹ ਇਦਾਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਜਰੂਰ ਆਪਣੀ ਮੰਜਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ।

4 ਵਿਦੇਸ਼ ਬੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਲਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

5 ਸਾਡਾ ਚਾਚਾ ਦਿਪਾਵਲੀ ਨੂੰ ਮਿਠਾਇਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉ।

उपर्युक्तेषु रेखांकितवाक्येषु नूनमेव वैदिकसंस्कृतस्य प्रभावो द्रष्टुं शक्यते। अनेनैव विधिना अन्यवैदेशिकशब्दानामध्ययनं कृत्वा पंजाबीभाषायां नवीनशब्दान् स्त्रष्टुं शक्नुमः येन अस्याः भाषायां शब्दकोषे निस्सन्देहेन वृद्धिर्भविष्यति। पंजाबीभाषायां 'लेट्' लकारस्य प्रयोगः अद्यापि क्रियते यद्यपि लौकिकसंस्कृते लकारस्यास्य प्रयोगः न विधीयते।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

अत्र सारण्यामवलोकयितुं शक्नुमः–

पंजाबीशब्दाः	वैदिकसंस्कृतशब्दाः	वैदिकसंस्कृतशब्दाः	पंजाबीशब्दाः
1.गच्छसी	1.गच्छसि	करन्	ओह करण
2.जासी	2.यासि	भरन्	भरण
3.करसी	3.कराहि	वरन्	वरण
4.होसी	4.भवासि	चरान्	चरन

वैदिकसंस्कृतस्य प्रवृत्तिः नूनमेव पञ्जाबीभाषायां द्रष्टुं शक्यते। वैदिकशब्दानां बह्व्यः विविधपरम्पराः अद्यापि अस्यामेव पञ्जाबीभाषायां दरीदृश्यन्ते। यथा वेदेषु दत्तः इत्यत्र दकारस्य लोपः जायते स्मः यथा- प्रदत्त, अवदत्त, देवदत्त, इत्यादीनां क्रमेण प्रत्त अवत्त देवत्त रुपाणि

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed **UGC Approved** (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with **Impact Factor**]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in **Issue**-34th & 35th , **Year** 09, **Vol** -III, 01 **November, 2018** ISSN 0976-8645

जायन्ते। इयमेव प्रवृत्तिः साम्प्रतमपि पञ्जबीभाषायामवलोकयितुं शक्नुमः यथा- सम्स्कृते ' दत्तः' भवति तथैव पञाबीभाषायां 'दित्ता' भवति। संस्कृते यदि दत्तः इत्यत्र दकारस्य लोपः वर्तते तर्हि पञ्जाबीभाषायां दित्ता इत्यत्र 'दि' इत्यस्य लोपः जायते। उदाहरणार्थमत्र

केचन एतादृशः पञ्जाबीशब्दाः प्रस्तुयन्ते यत्र इयमेव प्रवृत्तिः संलक्ष्यते। यथा- कर दित्ता- करत्ता, खुला दित्ता- खुलात्ता, चला दित्ता- चलात्ता, दे दित्ता- देत्ता, पा दित्ता- पात्ता, इत्यादयः।(पारा.163)[37]

पंजाबीभाषोपरि संस्कृत-उपसर्गाणामत्यधिकप्रभावस्संलक्ष्यते। संस्कृतभाषायाम् उपसर्गाणामतीव महत्त्वं विद्वद्भिः प्रतिपाद्यते। लौकिकसंस्कृते उपसर्गाणां संख्या द्वाविंशतिः वर्तते।[38] उपसर्गाणां विषये वैदिकलौकिकसंस्कृतयोः किंचिद् अन्तरं दृश्यते। लौकिकसंस्कृते। लौकिकसंस्कृते उपसर्गाणां प्रयोगेण अर्थपरिवर्तनं संजायते। यथा- 'भवति' इति पदेन 'अनु' उपसर्गं संयोजयामश्चेत् अस्यार्थः भवति 'अनुभवति' परंच अनेनैव पदेन यदि 'परा' उपसर्गं योजयामश्चेत् अस्यैवार्थः पराजयमिति जायते। अनेनात्र सिद्ध्यति यत् उपसर्गाणां प्रयोगेण धातोः मूलार्थे परिवर्तनं भवति। परंच कदाचित् अर्थे परिवर्तनं न भवति यथा- 'आप' धातोः 'प्र' इति उपसर्गयोजनेन 'प्राप्नोति' इति पदं ज्ञायते। इत्यत्र अर्थे परिवर्तनं न भवति। परंच वैदिकसंस्कृते उपसर्गाणां द्विविधः अर्थः भवति। एकस्तु स्वतन्त्रार्थः, द्वितीयस्तु पदेनसंयोज्यापि दरीदृश्यते। संस्कृतसंभाषणे लेखने वा उपसर्गाणाम् उपयोगित्वं तु निस्सन्देहेन अवलोकयितुं शक्नुमः।

पञ्जाबीभाषायामुपसर्गाणां स्थाने 'अगेतर' इति शब्दः प्रयुज्यते। अत्र द्वयोः भाषयोः उपसर्गाणां तुलनासारणी प्रस्तूयते। अस्मिन् पत्रे पञ्जाबीसंस्कृतयोः उपसर्गाणां 'तुलनासारणी' प्रदर्शनस्योद्देश्यमिदमस्ति यत् पञ्जाबीभाषायाम् इतोऽपि एषां प्रयोगः वर्धेत। अनेन पञ्जाबीभाषायाः शब्दकोषे वृद्धिरपि भविष्यतीति। यतोहि तत्र तस्यां भाषायां सम्भावना सामर्थ्यंश्चापि वर्तते।

संस्कृतपञ्जाबीभाषयोः उपसर्गाणां तुलनासारणी [39]

संस्कृत-उपसर्गाः	पञ्जाबी-उपसर्गाः	सोपसर्गसंस्कृतशब्दाः	सोपसर्गपञ्जाबीशब्दाः
अभि-	ਅਭਿ/ਅਭ-	अभिमान, अभिलाषा,	ਅਭਿਮਾਨ, ਅਭਿਲਾਖਾ, ਅਭਿਆਗਤ
अति-	ਅਤ/ਅਤਿ-	अभ्यागत	ਅਤਕਥਨੀ/ਅਤਿਕਥਨੀ
अति-	ਅਤਿ-	अतिकथन, अतिशयोक्ति	ਅਤਿਆਚਾਰ
अधि-	ਅਧਿ-	अत्याचार	ਅਧਿਆਪਕ, ਅਧਿਆਤਮ
अनु-	ਅਨ/ਅਨੁ-	अध्यात्मक, अध्यात्म	ਅਨਸਾਰ/ਅਨੁਸਾਰ/ਅਨੁਮਾਨ
अप-	ਅਪ-	अनुसार, अनुमान,	ਅਪਜਸ, ਅਪਮਾਨ
अव-	ਔ-ਅਵ-	अपयश, अपमान	ਔਗਣ, ਔਉਤਾਰ/ਔਤਾਰ
आ-	ਆ-	अवगुण, अवतार	ਆਉਣਾ, ਆਖਣ
उत्-	ਉ-	आगमन आख्यानं	ਉੱਸਰਨਾ, ਉਘਾੜਨਾ
उत्-	ਉਤ੍-	उत्सारणं, उद्घाटानं	ਉਤਰਨਾ
उप-	ਉਪ-	उत्तरणं	ਉਪੱਦਰ
उत्-	ਉਕ੍-	उपद्रव\	ਉੱਖੜਨਾ (ਉਕਖੜਨਾ)
उत्-	ਉਲ-	उत्खननं	ਉਲੀਕਣਾ
दुर्-	ਦੁਰ੍-	उल्लेखनं	ਦੁਰਗਤ, ਦੁਰਦਸ਼ਾ
नि-	ਨ-	दुर्गति, दुर्दशा	ਨਖਿਧ/ਨਿਖਿੱਧ

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed **UGC Approved** (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with **Impact Factor**]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in **Issue**-34th & 35th , **Year** 09, **Vol** -III, 01 **November, 2018** ISSN 0976-8645

निस्-	ਨ-	निषिद्ध	ਨਚੋੜਨਾ, ਨਸ□ਗ, ਨੱਪੁਤਾ
निर्-	ਨਿ-	निःशंक, निष्पुत्र	ਨਿਰਾਦਰੀ/ਨਿਆਦਰੀ
निर्-	ਨਿਰ੍	निरादर	ਨਿਰਾਕਾਰ, ਨਿਰ□ਕਾਰ,
निस्-	ਨਿਹ੍-	निराकार, निर्दय	ਨਿਰਦਈ
निर्-	ਨਿਰ-	निष्पाप, निश्चल	ਨਿਹਪਾਪ, ਨਿਹਚਲ,
प्र-	ਪੜ-	निष्कलंक, निश्चय	ਨਿਜਕਲ□ਕ, ਨਿਹਚਾ
प्रति-	ਪੜ-	निर्मल, निर्वैर	ਨਿਰਮਲ, ਨਿਰਵੈਰ
प्रति-	ਪਿਤਰ-	प्रपौत्र	ਪੜੌਤਾ
वि-	ਵਿ-	प्रतिच्छाया	ਪੜਛਾਵਾਂ
वि-	ਬੇ-	प्रतिपालक	ਪਿਰਤਪਾਲਕ
सम्-	ਸ□	व्यर्थ, विस्मरण, विकृत	ਵਿਅਰਥ, ਵਿਸਰਨਾ, ਵਿਗੜਨਾ
सम्-	ਸਨ-	विनति, विमुख	ਬੇਨਤੀ, ਬੇੱਸੁਖ
स-	ਸ-	सम्पूर्ण, सन्तापनं	ਸਪੂਰਨ, ਸਤਾਉਣਾ
सु-	ਸੁ-	सम्मुख, सम्मान	ਸਨਮੁੱਖ, ਸਨਮਾਨ
कु-	ਕ/ਕੁ-	सचित्र, सलवण,	ਸਚਿਤਰ, ਸਲੂਣਾ, ਸਫਲ
अ-	ਅ-	सफल,	ਸੁਵੇਲਾ
अन-	ਅਨ/ਅਣ-	सुवेला (वेला-समय)	ਕਵੇਲਾ/ਕੁਵੇਲਾ, ਕੁਚੱਜ,
परि-	ਪਰਿ-	कुवेला, कुचर्या,	ਕੁਲੱਛਣੀ
		कुलक्षणी	ਅਲੂਆ□, ਅਲੂਣਾ, ਅਛੂਤ,
		अलोमा, अलवण,	ਅਸੰਖ
		अस्पृश्य, असंख्य	ਅਣਪੜ, ਅਣਮੀਤ,
		अपठित, अस्यूत,	ਅਣਗਿਣਤ, ਅਨੇਕ ਅਣਡਿਠ,
		अगणित,	ਅਣਜਾਨ.
		अदृष्ट, अज्ञान, अनेक	ਪਰਕਰਮਾ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ
		परिक्रमा, परिस्थिति	

पञ्जाबीभाषायां 'पिछेत्तर' इति प्रत्ययरूपेण अभिधीयते। अस्यां पञ्जाबीभाषायामतीव प्रभावस्संलक्ष्यते संस्कृतप्रत्ययानाम्। संस्कृते तु प्रत्ययः द्विविधः वर्तते। कृदन्तप्रत्ययः तद्धितप्रत्ययश्च। अत्र स्थालीपुलाकन्यायेन द्वयोः भाषयोः सारिणी प्रस्तूयते येन स्वयं सिद्धो भविष्यति यत् कीदृशः सम्बन्धोऽस्ति परस्परमनयोः द्वयोः भाषयोः इति। अत्र प्रत्ययानां विषये विशेषरूपेण उल्लेखनीयो वर्तते यत् वैदिकसंस्कृतस्य 'त्वन्' इत्यस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः दृश्यते यथा- कवित्वन्, जनित्वम् पतित्वन्, महित्वन्, वृषत्वन् इत्यादयः।अस्य प्रत्ययस्य बाहुल्येन प्रयोगः द्रष्टुं शक्यते। तथैव पञ्जाबीभाषायामपि यथा- कुड़त्तण, पलत्तण, पलित्तण, इत्यादयः।[40] अत्र इदमपि स्पष्टीक्रियते यत् प्रत्ययस्यास्यैव प्रयोगः लौकिकसंस्कृते न क्रियते। अस्य स्थाने तल-प्रत्ययस्य[41] प्रयोगः वर्तते।

संस्कृतधातूनां पंजाबीधातूनामुपरि प्रभावाः –

संस्कृतभाषायां धातूनाम् अतीव महत्त्वं वर्तते अत्र आचार्यैरिदमपि मन्यते यत् शब्दकोषस्य (lexicon) मूले कश्चित् धातुस्तु अवश्यमेव विराजते एव। कथनस्याभिप्रायोऽयम् वर्तते यत् शब्दस्य विश्लेषणं कृत्वा तस्मिन् शब्दे कः धातुः प्रयुज्यमानोऽस्ति इति ज्ञातुं शक्नुमः। "संस्कृते धातुरेव केन्द्रभावस्य सूचको भवति। अयं धातुरेव संस्कृतशब्दसंरचनायाः मेरुदण्डरुच्यते (nucleus)"।[42] धातवः कस्यामपि भाषायामात्मारूपेण संस्थिता भवति। यदि भाषातः धातून् निष्कासयामश्चेत् सा भाषा मृतस्य सदृशा चेतनाशून्या गतिहीना च प्रतिभातीति।[43] यास्काचार्यस्तु निरुक्ते धातोः महत्त्वं प्रतिपादयन् नामविषये उक्तवान् यत्

'सर्वाणि नामानि आख्यातजानि' इति।[44] सर्वे प्रातिपदिकशब्दास्तु धातुभिरेव व्युत्पद्यन्ते इत्थं निरुक्तेऽपि धातोः महत्त्वमुपवर्णितमस्ति। पाणिनिना अपि द्वयोः अनयोः सूत्रयोरेव 'भूवादयो धातवः', 'क्रियावाचिनोभ्वादयो धातुसंज्ञा स्युः' धातुविषयकमुपवर्णितमस्ति। संस्कृतपंजाबी-अनयोः द्वयोः भाषयोः शब्दानां मूले धातवरेव सन्ति। पंजाबीभाषायामपि खा, पि, जा, वस, पठ, लिख खेल-इत्यादयः धातवः संस्कृतवदेव संलक्ष्यते । अत्र तालिकायां द्वयोः भाषयोः धातवः प्रस्तूयन्ते। एषां धातूनां प्रदर्शनस्यान्यतममुद्देश्यमिदमप्यस्ति यत् साम्प्रतम् पंजाबीभाषायां केचन धातूनां प्रयोगाः न भवन्ति परञ्च संस्कृते ते धातवः प्राप्यन्ते अतः संस्कृतात् प्राप्तुं शक्नुमः येन अस्याः भाषायाः धातुवृद्धिस्तु नूनमेव भविष्यतीति।

संस्कृतपंजाबीभाषयोः धातूनां तालिका- [45]

पञ्जाबी-धातवः	संस्कृतधातवः	संस्कृतशब्दरूपाणि
उसकणा उस्सरना आउणा आखणा हसणा हींघरना खाणा	उत्- श्वस् उत्-सृ आ- गम् आ- ख्या हस् हिङ्- कृ खाद्	उच्छ्वसन उत्सरण आगमन आख्यान हसनम् हिङ्करण खादनम्

संस्कृतस्य कारकाणां पञ्जाबीभाषोपरि प्रभावः-

संस्कृते कारकाणां संख्या षट् वर्तते। अत्र संस्कृतपञ्जाबीभाषयोः कारकाणि समानरूपेण एव कार्यं कुर्वन्ति। एषां कारकाणां नामानि अपि समानानि एव सन्ति। पञ्जाबीभाषायामपि कारकेषु संस्कृतवत् कानिचनविभक्तिरूपाणि प्रचलन्ति।यथा- उदाहरणार्थमत्र केचन अपादानकारकास्य शब्दाः प्रस्तूयन्ते। ਘਰੋਂ ਮਕ੍ਲੋਂ, ਮੈਥੋਂ ਕੋਠਿਉਂ इत्थमेव अधिकरणस्यापि रूपाणि सन्ति "ਘਰੇ, ਮਕ੍ਲੇ" ਕੋਠੇ अस्मिन्नैव प्रसंगे वाक्यसंरचनाविषये पश्यामश्चेत् दृष्टिपथमायाति यत् संस्कृते वाक्यस्य शब्दक्रमः स्वतन्त्रो विद्यते। परञ्च पञ्जाबीभाषायां असौ नियमो नास्ति। तथापि क्वचित् शब्दस्य स्वतन्त्रक्रमोऽपि दृश्यते। यथा- ਰਾਮ ਘਰ ਗਿਆ ਜਾਂ ਘਰ ਗਿਆ ਰਾਮ इति।[46]

पञ्जाबीभाषायामेकमेव वाक्यं कदाचित् भिन्नरीत्या प्रस्तौतुं शक्यते। यथा अत्र कानिचन वाक्यानि प्रस्तूयन्ते-

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

1. ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।	ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਗਲ ਭੁੱਲ ਗਈ।
2. ਕਮਰੇ ਚ ਠੰਡ ਹੈ।	ਕਮਰਾ ਠੰਡਾ ਹੈ।
3. ਉਹ ਅ□ਖਾਂ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕੀ ਹੈ।	ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਹਨ।
4. ਉਹ ਉਹਤੋਂ ਡਰ ਗਿਆ।	ਉਹਨੇ ਉਹਨੂ□ ਡਰਾਇਆ।
5. ਬੜੇ ਬ□ਦੇ ਇਸ ਤਲਾ ਚ ਡੁੱਬ ਗਏ।	ਇਸ ਤਲਾ ਨੇ ਬੜੇ ਬੰਦੇ ਡੁਬੋਏ।
6. ਉਹਨੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਇਹ ਸੋਚਿਆ।	(i) ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਦਿਮਾਗ ਚ ਸੁਝਿਆ। (ii) ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ। (iii) ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਸੁਝਾਇਆ।
7. ਉਹਨੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਟਰਕ"ਚ ਲਦਿਆ।	ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਸਮਾਨ ਟਰੱਕ"ਚ ਲੱਦਿਆ। ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਟਰੱਕ ਲੱਦਿਆ।

"इमानि वाक्यानि एकमेवार्थं प्रस्तौतुं विकल्पमुपस्थापयन्ति। एतत् तु वक्तुः घटनाविषयकावधारणोपरि समाश्रितो वर्तते"।[47]

संस्कृते वचनत्रयमस्ति। पञ्जाबीभाषायां वचनद्वयमस्ति इत्थमेव लिङ्गविषयेऽपि पञ्जाबीभाषायां नपुंसकलिङ्गस्याभावो विद्यते। अत्र केवलं लिङ्गद्वमेवास्ति पुलिङ्गः स्त्रीलिङ्गश्च ।संस्कृतपञ्जाबीद्वयोः भाषयोः विशेषणस्य स्थितिः समाना एव वर्तते। कथनस्याभिप्रायमिदमस्ति यत् लिङ्ग-वचन-विभक्तीनामनुसारमेव विशेषणमपि परिवर्तयतीति।

अत्र द्वयोः भाषयोः विशेषणस्य तुलनासारिणी प्रस्तूयते-

संस्कृतविशेषणानि	पञ्जाबीविशेषणानि
1 रक्तो घटः 2 पीता घटी 3 नीलं नभः	ਲਾਲ ਘੜਾ ਪੀਲੀ ਘੜੀ ਨੀਲਾ ਆਕਾਸ਼

संस्कृतस्य समासानां पञ्जाबीभाषोपरि प्रभावः---

समासप्रयोगस्तु अनयोः द्वयोः भाषयोः क्रियते। पाणिनिना समासस्य परिभाषा प्रदत्ता अस्ति 'समसनमिति समासः'। अत्र निम्नतालिकायां द्रष्टुं शक्यते यत् कथं संस्कृतसमासानामद्यापि पञ्जाबीभाषायां बाहुल्येन प्रयोगाः दरीदृश्यन्ते।

पंजाबी समास	संस्कृत समास	समासविधायक सूत्र
ਕਪੜਮਿੱਟੀ ਘੀਸ਼ਕਰ ਕਪੜਾਲੱਤਾ	कर्पटमृत्तिका (द्वन्द्व समास) घृतशर्करा (द्वन्द्व समास) कर्पटलक्तक(द्वन्द्व समास)	"चार्थे द्वन्द्वः"[48]
ਪੰਜਰਤਨਾ ਦੁਲੱਤਾ	पंचरत्न (द्विगु समास) द्विलत्ता (द्विगु समास)	"संख्यापूर्वो द्विगुः"[49]
ਚਮੁਖਾ ਡੰਡੱਡੰਡੀ ਕੇਸ਼ਾਕੇਸ਼ੀ ਹੱਥੋਂ-ਹੱਥੀ	चतुर्मुखः, (बहुव्रीहि समास) दण्डादण्डि (बहुव्रीहि समास) केशाकेशि (बहुव्रीहि समास) हस्ताहस्ति (बहुव्रीहि समास)	"अनेकमन्यपदार्थे" [50]

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

उल्लेखनीयमस्ति यत् पञ्जाबीभाषाया अपेक्षया संस्कृतसमासप्रक्रिया सुदीर्घा वर्तते अतः संस्कृतसमासप्रक्रियामनुसृत्य पञ्जाबीसमासस्य नवीनशब्दावलिः स्रष्टुमर्हाः वयम्। पञ्जाबीभाषायां समासस्यातीव महत्त्वं वर्तते। अत्र दैनिकप्रयोगे एषां समासपदानां प्रयोगस्तु अत्याधिको वर्तते। यथात्र – केसाकेसी, हत्थोहत्थी डांगोडांग, मुक्कममुक्की इत्यादिषु शब्देषु तु पाणिनेः 'इच् कर्मण्यतिहारे' सूत्रेणैव संसिद्धिः भवतीति।

संस्कृतस्य प्रभावः केवलं पञ्जाबीभाषोपरि एव नास्ति अपितु पञ्जाबीसाहित्यशास्त्रे अपि अस्य प्रभावस्तु अद्यापि निःसन्देहेन द्रष्टुं शक्यते। पञ्जाबीकाव्यशास्त्रस्य

विविधविधासुसस्कृतकाव्यशास्त्रस्यैव तत्त्वानि स्वीक्रियन्ते। यथात्रोदाहरणार्थं पञ्जाबीभाषायाः छन्द- अलंकार- गुण- शैली- रस-इत्यादीनामुपरि संस्कृतस्य प्रभावमवलोकयितुमर्हामः। अत्र स्थालीपुलाकन्यायेन पञ्जाबीछन्दसामुदाहरणानि प्रस्तूयन्ते।

I ਪਰੋਪਕਾਰੀ ਵਨ ਵੀਰ ਆਉ[51] उपेन्द्रवज्रा

II ਨੀਚੇ ਪੜੇ ਭਾਰਤ ਕੋ ਉਠਾਉ इन्द्रवज्रा

अलंकारस्योदहरणानि-

पूर्णोपमालंकारः

I ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਚੁਪਾਸੇ ਫ਼ੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮਹਿਕੀਆਂ।[52]
ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਵਧਾਈਆਂ ਚਹਿਕੀਆਂ।।

लुप्तोपमालंकारः

ਰਾਤ ਕੁੜੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਉ
ਚਿੱਟਾ ਚੰਨ ਗਰੀ ਦਾ ਖੋਪਾ
ਨਾਲ ਸਿਤਾਰੇ ਮੁਠ ਛੁਆਰੇ

छेकानुप्रासालंकारः-

पञ्जाबीभाषायां भाई गुरदासमामहोदयानां बहुषु पद्येषु अनुप्रास-अलंकारस्य प्रयोगः दृश्यते। यथा-

ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਭੈਂ ਭੇਲ, ਸਾਧ ਸਰੇਸਿਆ
ਨਿਤ ਨਿਤ ਨਵਲ ਨਵੇਲ, ਗੁਰਮੁਖ ਭੇਸਿਆ।

अनेन पत्रमाध्यमेन सिद्धयति यत् पञ्जबीभाषायाः मूलसंरचनायां तु नूनमेव संस्कृतं विद्यते। भाषायाः कदापि केनापि विशेषधर्मेण सह सम्बन्धो न भवति। भाषायास्तु नाम परिवर्तनमपि कालक्रमेणैव जायते। यथा पञ्जाबराज्यस्यैव पूर्वं नाम सप्तसिधुरासीत् । तदानीं प्रदेशस्यास्य भाषा संस्कृतमासीत् परंच यदा अस्यैव नाम ' पञ्जाबः अभवत् तदा अस्य भाषापि पञ्जाबी सञ्जातेति। निःसन्देहेन अद्यापि भाषेयं वैदिकसंस्कृतस्य प्रतिनिधित्त्वं करोतीति। संस्कृतस्य उपसर्ग-प्रत्यय- सन्धि-समास-इत्यादयः नूनमेव पञ्जाबीभाषायां स्वकीयं रूपं प्रदर्शयन्ति।पञ्जाबीभाषायांनिबद्धसाहित्यव्याकरणदर्शन आध्यात्मिकविषयकशास्त्राणामध्ययनाय कथं संस्कृतस्योपयोगित्वमस्ति इति स्पष्टमभवत्। अतः अत्र स्पष्टतया वक्तुं शक्नुमः यत् संस्क्ताध्ययनेनैव पञ्जाबीभाषायाः संवर्धनं भवितुमर्हति। पञ्जाबीभाषायां केचन एतादृशा सुदुर्लभाः ग्रन्थास्सन्ति येषामर्थावगमनं संस्कृतं ऋते न शक्यमस्ति। अतः अत्र द्वयोरनयोः भाषयोरध्ययनेन स्पष्टीजायते यत् कथं संकृतावदानेन पञ्जाबीभाषायाः परिरक्षणं परिसंवर्धनं च सम्भवेतिति।

सन्दर्भाः–

1 पारशर, श्यामदेव. (1990), *संस्कृत तथा पञ्जाबी के सम्बन्ध*, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान, साधु आश्रम, होशियारपुर.
2 सिंह, प्रेमप्रकाश. (1996), *पञ्जाबी भाषा का स्रोत व बणतर*, पब्लिकेशन ब्यूरो, पञ्जाबी विश्वविद्यालय, पटियाला.
3 पाराशर, श्यामदेव. (1990), *संस्कृत तथा पञ्जाबी के सम्बन्ध*, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान, साधु आश्रम, होशियारपुर.
4 सिंह, प्रेमप्रकाश. (1996), *पञ्जाबी भाषा का स्रोत व बणतर*, पब्लिकेशन ब्यूरो, पञ्जाबी विश्वविद्यालय, पटियाला.
5 Ibid
6 Pyles & Algeo, (1993) *The origins and development of the English language*, New York.
7 Pyles,Thomas & John Algeo, (1982) *The Origins and Development of the English Language*, Harcourt, New York.

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

8 सिंह, पृष्ठ- 62-63
9 Ibid- 63
10 पाराशर, पृष्ठ-3
11 सिंह, प्रेम प्रकाश, भाषायाः न्यूनतमम् सार्थकम् रूपं 'मारफीम' इत्युच्यते।
12 Macdoneil, A.A, (1996) *A vedic Grammer for Students*, Oxford University Press, reprinted, p. 3.
13 सिंह, पृष्ठ-166
14 पाराशर, पृष्ठ-45
15 व्यास, भोलाशंकर, *संस्कृत का भाषाशास्त्रीय अध्ययन*, विश्विद्यालय प्रकाशन, वाराण्सी, पृष्ठ-113
16 ibid-113
17 सिंह, पृष्ठ-169
18 शास्त्री, हरिदत्त, (1973) *ऋक्-सूक्त-संग्रह' पुरुष सूक्त*, साहित्य भण्डार, मेरठ.पृष्ठ-152
19 सिंह,पृष्ठ-169
20 शास्त्री, हरिदत्त, *अग्निसूक्त* 1.1 पृष्ठ- 152
21 सिंह, पृष्ठ- 169
22 ibid-169
23 Epenthesis " a term to rafer to a type of INSTRUCTIN, where an eatra sound has been inserted medially in a word" David Crustal 1986, page -100
24 सिंह, पृष्ठ-170
25 "उच्चैरुदात्तः पाणिनि, *अष्टाध्यायी*,1.2.29
26 "नीच्चैरनुदात्तः पाणिनि, *अष्टाध्यायी*,1.2.30
27 "समाहरः स्वरितः पाणिनि, *अष्टाध्यायी*,1.2.31
28, सिंह पृष्ठ-171
29 ibid-171
30 "वृद्धिरेचि" पाणिनि; *अष्टाध्यायी*,6.1.88
31 पाराशर, पृष्ठ-189
32 "अकः सवर्णे दीर्घः, पाणिनि, *अष्टाध्यायी*,6.1.88
33 पाराशर, पृष्ठ- 173
34 hook ,Hans henrich(1991), *Principles of historical Linguistics*, Bealian.p.56
35 सिंह,पृष्ठ- 174
36 पाराशर, , पृष्ठ- 33-37
37 ibid- 163
38 प्र-परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप । " उपसर्गाः क्रियायोगे" पाणिनि, *अष्टाध्यायी*,1.4.59
39 सिंह, पृष्ठ- 175
40 ibid- 177-178
41 ग्राम-जन-बन्धुभ्यस्तल् पाणिनि, *अष्टाध्यायी*,4.2.43
42 सिंह, पृष्ठ- 135
43 पाराशर,पृष्ठ- 46
44 यास्क, निरुक्त (2006) व्याख्याकर 'छज्जुरामशास्त्री, मेहरचन्द लक्ष्मणदास, पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, पृष्ठ- 33
45 पाराशर, पृष्ठ- 40-45
46 ibid

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

47 कौर, धनवन्त, (2016) *पञ्जाबी भाषा का अध्यापन, द्वादश अन्तराष्ट्रिय पञ्जाबी विकास सम्मेलन* (शोधपत्रः- कपूर, कपिल 'Inner structure, sentence from and sentence Transformation) पब्लिकेशन ब्यूरो, पञ्जाबी विश्वविद्यालय, पटियाला, पृष्ठ- 158
48 पाणिनि, *अष्टाध्यायी* 2.2.29
49 पाणिनि, *अष्टाध्यायी* 2.1.52
50 पाणिनि, *अष्टाध्यायी* 2.2.24
51 जगी, रतन सिंह, (2016) *साहित्य कोष (पारिभाषिक शब्दावली)*, पब्लिकेशन ब्यूरो, पञ्जाबी विश्वविद्यालय, पटियाला, पृ.10
52 ibid, p. 19

BIBLIOGRAPHY

1 पारशर, श्यामदेव. (1990), *संस्कृत तथा पञ्जाबी के सम्बन्ध*, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान, साधु आश्रम, होशियारपुर.
2 सिंह, प्रेमप्रकाश. (1996), *पञ्जाबी भाषा का स्रोत व बणतर*, पब्लिकेशन ब्यूरो, पञ्जाबी विश्वविद्यालय, पटियाला.
3 Pyles & Algeo, (1993) *The origins and development of the English language*, New York.
12 Macdoneil, A.A, (1996) *A vedic Grammer for Students*, Oxford University Press, reprinted.
4 व्यास, भोलाशंकर, *संस्कृत का भाषाशास्त्रीय अध्ययन*, विश्विद्यालय प्रकाशन, वाराण्सी.
5 शास्त्री, हरिदत्त, (1973) *ऋक्-सूक्त-संग्रह' पुरुष सूक्त*, साहित्य भण्डार, मेरठ.
6 शास्त्री, हरिदत्त, *अग्निसूक्त*.
7 Epenthesis, (1986) A term to rafer to a type of INSTRUCTION, where an eatra sound has been inserted medially in a word" David Crustal.
8 पाणिनि, *अष्टाध्यायी*
9 Hook, Hans Henrich(1991), *Principles of historical Linguistics*, Bealian.
10 यास्क, निरुक्त (2006) व्याख्याकर 'छज्जुरामशास्त्री, मेहरचन्द लक्षमणदास, पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
11 कौर, धनवन्त, (2016) *पञ्जाबी भाषा का अध्यापन, द्वादश अन्तराष्ट्रिय पञ्जाबी विकास सम्मेलन* (शोधपत्रः- कपूर, कपिल 'Inner structure, sentence from and sentence Transformation) पब्लिकेशन ब्यूरो, पञ्जाबी विश्वविद्यालय, पटियाला.
12 जगी, रतन सिंह, (2016) *साहित्य कोष (पारिभाषिक शब्दावली)*, पब्लिकेशन ब्यूरो, पञ्जाबी विश्वविद्यालय, पटियाला.

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

Paper Received on- 09.08.2018 Paper Published on 01-11-2018

सामगानार्हणादिमन्त्रार्थः : विश्लेषणात्मकमध्ययनम्

पुनीतकुमारझा[239]

मुख्यशब्दः–खादिरगृह्यसूम्, जैमिनीयगृह्यसूत्रम्, कौथुमगृह्यसूत्रम्।

शोधसारः

आचार्यवर्याः कर्मकाण्डमन्त्रार्थ प्रदीपस्य मन्त्रार्थः आरभन्ते। इतः पूर्वं वाजसनेयिनां कृते प्रथर्मा भाग आसीत्। तथा स्वयमेवाहुराचार्याः –

नत्वा तातं सुकृतयषसा पूरिताषान्तरालं
श्रीकृष्णार्चाहृतमतिमलं नन्दलालं तयालम्।
तत्पादाब्जे निहितमनसं मातरं योगमायाम्[1] (क०म०प्र०–232पृ०)

अनेन मंगलवचनेन ज्ञायत यदयमाचार्यो ऽधुना सामगानां कर्माणि व्याख्याति। तत्र सामगाः के सन्ति इति जिज्ञासायां सामान्येन ये सामाध्येतारस्ते सामगाः। सामाध्येतारष्च शाण्डिल्य गोत्रीयाः सावर्णगोत्रीया एव। किन्तु कानिचित् कुलानि वाजसनेयीयानि अपि आचार्यदि दोषात् सामगानि अभूवन। तत्र कौथुमषाखीयाः सामगा एव भवन्ति।

इदं च गोमिल गृह्यसूम् कौथुमीयं यद्यपि राणायनीया अपि इदंमेव गृह्य सूत्रमधीयते। राणायनीयानां सप्त प्रभेदा भवन्ति–1 राणयनीयाः –2, शाट्यमुग्रियाः –3, कालोपाः, 4 महाकीलोपाः, 5 लांगलायनाः, 6 शार्दूला, 7 कौयसाष्च[1]।(गो०गृ०पृ०–2) एवं च एतद्भिन्ना अपि में सामषाखा अधीयते तेऽपि सामगा एव कथयन्ते। त एव छन्दोगा इत्यपि लोका व्यवहरन्ति। सामवेदीयानां कृते अन्यान्यपि गृह्यसूत्राणि सन्ति यथा – 1. खादिरगृह्य सूत्रं , 2. जैमिनीय गृह्यसूत्रम्, 3. कौथुम गृह्यसूत्रम्। किन्तु प्रायः सर्वे समावेदीयाः गोभिल गृह्यसूत्रानुसारमेव कर्मानुतिष्ठन्ति। अत्र गृह्यसूत्रे सवेषा छन्दोग कर्मणां विषेषेण प्रक्रिया प्रदर्षिताः सन्ति। आचार्योपि एतद् गृह्यसूत्रपठितमन्त्राणामेव व्याख्यां कृतवान् तत्रापि प्रथमतः अर्हणीयान् मन्त्रान् व्याचख्यौ। अर्हणीया मन्त्रास्तु पारस्कर गृह्यसूत्रे प्रथमे काण्डे एव विवाह प्रकरणात् पूर्वं पठिताः किन्तु गोभिल गृह्य सूत्रें अर्हणीया मन्त्राः चतुर्थ प्रपाठकस्य दषमकण्डिकायां सन्ति गोभिल गृह्यसूत्रे चत्वारः प्रपाठकास्तत्र प्रथमे प्रपाठके नव कण्डिकाः चतुर्थे च दष कण्डिकाः सन्ति। चरम कण्डिकायामर्हणीय मन्त्राः। तत्र प्रथमं सूत्रम् –

---

[239] दरभंगा, बिहारः

उत्तरतो गां बध्वोपतिष्ठेरन् अर्हणा पुत्रवासेति।[2](गो०गृ०–10.12) अत्र सूत्रे मन्त्रो निर्दिष्टो यथा –

अर्हणा पुत्रवाससा धेनुरभवद् यमे।

सा नः पयस्वती दुहा उत्तरामुत्तरां समाम्।।[3] (**मन्त्र ब्राह्मणम् –2.8.1**)

यद्यपि मन्त्रोऽयं गोभिल गृह्य सूत्रे व्याख्यातः[1] (**पा०सू०–3.3.107**) किन्तु आचार्य व्याख्यानं सातिषायि विद्यतो। तथा हि अर्हणा पूजासम्पादिनी इयं गौः। अत्र अर्ह पूजायामिति[2] (**पा०धा०**)धातोः व्यासश्रन्थो युच[3] (**पा०सू०–3.3.107**) इति युच् प्रत्ययः। एवं च पुत्र वाससा पुत्रवासं वत्सनिवासस्थानम् प्रति सीदति गच्छतीति सद् धातोः ड़प्रत्यये सति टिलोये रूपम्। पुत्रवासानुगामिनी इत्यर्थः। धेनुः सर्वार्थसाधिनी दधातेः नु प्रत्ययः। इत्थं शब्दव्याख्याने सर्व अपि व्याकरण प्रक्रियाः प्रदर्षिता विद्यन्ते।

ततोऽग्रे – इदमहमिमां पद्यां .....। इति व्याख्यातवान् अत्र अर्हणीयो वदति – अहमिदभासनम् इमां च पद्यां जदार्हाम्। अत्र पादवध्रीमिति गुणविष्णुः[4] ।(**क०म०प्र०–234**) पद्यामित्यत्र पादार्धाभ्यांच[5] (**पा०सू०–5.4.22**)इति यत् प्रत्ययः। ततः च विराजं विराजमानम्। अधितिष्ठामि आक्रामामि स्वीकरोमि। कस्मैं प्रयोजनाय ? अन्नाद्याय अदनीयायेति शेषः । यद्वा अन्नाधाय अन्नादौ भवाय सुखायेत्यर्थः।

ततोऽग्रे – या ओषधीः सोमराज्ञीः ....।[6] (**मन्त्रब्राह्मणाम् –2.8.4**)

अस्य मन्त्रस्य व्याख्यानं सायणाचार्येण प्रदर्षितं यत् – मधुपर्ककर्ता आसनपादप्रासारणयोः विष्टरद्वयं सम्पादितवान् चेत् तदा–या ओषधीरिति द्वितीयया विष्टरे पादौ प्रसारयेत् तथा चोक्तम् – द्वौ चेत् पादयोर्द्वितीयया वक्ष्यमाणे मन्त्रैः पादौ प्रक्षाल्य द्वितीयं विष्टरमुदगग्रम् अधस्तात् पादयोः या ओषधीरिती द्वितीयया स्तृणुयात्। तत्र इयान् भेदः – पृथिवीम् अनु प्रसारणार्हायां पृथिव्यां सर्वत्र विष्ठिताः विविधं स्थिताः व्याप्ता ओषध्यः सन्ति। इत्येवमाह। अनयोः गुणविष्णुकृता व्याख्या तु ततः किचिद् भिन्ना। आचार्य व्याख्यानं तु गुणविष्णुव्याख्यानुसारि एव । किन्तु व्याकरण प्रक्रिया अधिका प्रदर्षिता । तत्र शतविचक्षणा इत्यस्य व्याख्याने गुणविष्णुः शतमुख्यः इत्याह। सायणः – बहुषः प्रजाजीवने निपुणाः। आचार्यस्तु शतं विक्षणानि मुखानि यासां ताः इति विग्रहवाक्येन व्याख्यातवान्। एवमेव द्वौवपि मन्त्रौ व्याख्यातवान्। पूर्वमन्त्रे आसनचर्चा द्वितीये च पाद चर्चाधिका इत्येव विषेषः।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

ततोऽग्रे पादप्रक्षालन मन्त्रः – यतो देवीरिति ।[1] (**मन्त्रब्राह्मणाम् –2.8.4**) मन्त्रोऽयं तस्मिन्नेव प्रकरणे भट्टनारायणेन व्याख्यातः। अस्य व्याख्यान माचार्य वर्य स्वातन्त्र्येण कृतवान्। अत्र अब्देवतां सम्बोध्यते यत् सूर्यसकाषात् मां प्रतिसमृद्धियुक्त सतीं आगच्छेति।

1. ततः – सव्यं पादमवने निजेऽस्मिन् राष्ट्रे श्रियन्दधे[1] **(गो०गृ०–4.10.10)** । इति मन्त्रः उक्तः । अनेन मन्त्रेण पूर्वं सामगेन वामं पादं प्रक्षालयति मन्त्रोऽयं भट्ट नारायणेन व्याख्यातः[2] **(गो०गृ०–4.10.10)**। ततोऽपि बृहत्तरं व्याख्यानमाचार्यस्य [3]

(क०म०प्र०–236पृ०)। अनन्तरं दक्षिणपादप्रक्षालन मन्त्रः – दक्षिणं पादम् ....[4] **(तत्रैव –236पृ०)**

। अयमपि मन्त्रो भट्टनारायणेन तत्रैव व्याख्यातः । आचार्योऽपि अस्य व्याख्यां कृतवान् संक्षेपण। पुनष्चावषिष्टेन जलेन उभौ पादौ अर्हणीयः प्रक्षालयति अनेन मन्त्रेण –

पूर्वमन्यमपरमन्यभुमौ पादाववनेनिजे।

1. राष्ट्रस्पर्ध्या अभयस्यावरूध्यै ।।[5] **(म०व०–2.8.8)**

अस्य मन्त्रस्य विनियोगविषये नारयण भट्टेनोक्तं यत् विनियोगप्रमाणं तु खादिरगृह्यसूत्रे[6] **(गौ०गृ०पृ०–887)**। मन्त्रप्रयोगे त्रीणि प्रयाजनानि अदर्षितः– राष्ट्रस्य देषस्य ऋध्यै अभयस्य अवरूध्यै भयाभावस्य परिग्रहाय च। अत्रापि व्याख्याने व्याकरणप्रक्रिया प्रदर्षिताचार्य व्याख्याने । ततः अर्घ्यमन्त्रं प्रस्तौति ।

अन्नस्य राष्ट्रिरसि राष्ट्रिस्ते भूयासम्[1] (**म०ब्रा०–2.8.9**)इति। अस्य व्याख्याने नारायणभट्टः – हे उदकमयार्घ्य त्वमस्य राष्ट्रिराजयिता प्रवर्धयितासि अहमपि तव स्वीकारात् राष्ट्रिः अन्नस्य राजयिता अन्नस्य प्रख्यापयिता भूयासम्। बह्वन्नस्वामी भूयासमित्यर्थः। एतद् भिननं किचिद् व्याख्यानं समानाष्रय माह मुकुन्द झा बख्शी – हे अर्घ्य जलरूप त्वमन्नस्य अदनीयस्य राष्ट्रिः दीप्तिः। राजृदीप्तौ[2] (**पा०धा०–822**) भावे ष्ट्रिन्। अहमपि ते प्रसादात् राष्ट्रि दीप्तिमान् भूयासमिति। ततः – यषोऽसि यषो मयि धेहि। इति आचमनीयं जलं प्रषंसति। हे आचमनीयजल यतस्त्वं यषः कीर्तिरूपमसि अतो मयि विषये यषो धेहि मां यषस्विनं कुरु इत्यर्थः।

ततो मधुपर्क मन्त्रं प्रस्तौति – अन्यषसो यषोऽसि । अर्थात् हे मधुपर्क यतस्त्वम् यषोऽसि कीर्तिरिव मधुरोसि ततः तधोगादहमपि यषसः कीर्तिमान् संजातः। अत्र अर्ष आदिभ्योऽच[3] (**पा०सू०–5.3.127**) इति मत्वर्यीय अच् प्रत्ययः। अथ मधुपर्कं स्तौति अनेन मन्त्रेण – यषसो भक्षेसि ......। हे मधुपर्क यतस्त्वं यषसः यषसि यषस्विने यषस्विनः कृते वा भक्षः भक्षणीयः असि। तथा महसः महसे तेजसे महस्विनः भक्षः भक्षणीयः असि। तथा श्रीः श्रियै भक्षोऽसि। अतः श्रियं त्रितयस्यपि सम्पदं मयि धेहि।

अत्र गोभिल गृह्यसूत्रे मधुपर्कप्रकरणे आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिर्पूयात् इत्यादिकं पठितम्। पुनष्च अर्घ्यः षड् विधाभवन्तीति प्रोक्तम्। किन्तु कर्मकाण्डमन्त्रार्थप्रदीपे अग्नि संस्कार मन्त्राः प्रतिपादिताः। तत्र प्रथमं मन्त्रः –

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

1. क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः।[1] **(य०वे०)** अत्र व्याख्याने क्रव्यादषब्दमादाय क्रव्यमपक्वमां समत्तीति क्रव्यादोऽग्नि : आममांस भक्षकः तम्। अद धातो क्रव्ये च[2] (**पा०सू०–3.2.69**) इति विट्प्रत्ययः । एवमेव रिप्रवाहः रिप्रं पार्थवहतीति रिप्रवाहः। अन्यत्सर्वं महीधरेण तुल्यम्। ततोऽग्रे इहैवायमितरः .....। इति व्याख्यातः। ततः आवसोः सदनेसीद इति मन्त्रोऽपि ब्रह्मोपवेषने व्याख्यातः। अनन्तरम् इदं विष्णुर्विचक्रमे .... इति मन्त्रव्याख्याने विषेषमाह – ''विष्णु भूम्याकाषस्वर्गात्मकं जगत्पादेनाक्रान्तवान् तस्य पदं भूम्यां सम्यक्ड् निविष्टभेतेन विष्णुपदसम्बन्धेन भूमिरतीव शुद्धेति सा भूमिरस्मिन सदने दुरूक्तादिकं समाधास्यतीति विषेषः[3] (**क०म०प्र०– 241 पृ०**)। ततः कामस्तुति मन्त्रः –

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

क इदं कस्मा अदात् .....। अत्र दातुः दानाभिमानाभावाय स्वस्यप्रतिग्रहणदोषा भावाच देहेन्द्रिव्यात्मसंधाते कामं विविनक्ति – कः नरः इदं प्रदेयभूतं वस्तु कस्मै नराय अदात् दत्तवान् इति प्रष्नक्रमे मन्त्रे एव उत्तरमाह– कामः कामायादात्। अर्थात् नान्यः कष्चित् दाता न च कष्चित् प्रतिग्रहीता अपि तु काम एव दाता काम एव च प्रतिग्रहीता तस्मादनयोः मध्ये न कष्चिदहंकारवान् भवति इति मन्त्रेण प्रतिपाद्यते। स च कामः समुद्रमाविषत् समुद्रं प्राप्तवान् अर्थात् कामः अभिलाषः समुद्रसदृषो गम्भीरः । समुद्रस्य अपार्यत्वात् गम्भीरत्वाच्च तत्सदृष एव कामो भवति।

1. मुच गां वरूणपाषात् .....[1] (**क०म०प्र०–242पृ०**)। मन्त्रोऽयं सरलव्याख्यारूपेण पदानुसारं व्याख्यातः। ततो माता रूद्राणां दुहितावसूनाम्.....। इति गोरनुमन्त्रणमन्त्रः व्याकरणकोषाभ्यां व्याख्यातः। तत्र अदितिपदव्याख्याने विषेषमाह – अदितिमिति दो अवखण्डने इत्यस्मात् । क्तिनि। द्यतिस्यति....[2] (**पा०सू०–7.4.40**) इत्यादिना इत्थम्। अनवखण्डनीयामित्यर्थः । ततः विवाहप्रकरणस्यः कन्यायाः वस्त्र परिधानमन्त्रः – या अकृन्तन् अवयन् .... ।[3] (**म०ब्र०–1.1.5**)

अयं मन्त्रः गोभिलगृह्यसूत्रस्य टिप्पव्यां व्याख्यातः आचार्येणापि तर्थव व्याख्यातः। किन्तु व्याकरणप्रक्रिया मन्त्रार्थऽधिकास्ति। ततो गोभिले – परिधत्तवाससेति च। प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीम् अभ्युदानयन् जपेत् सोमोऽददद् गन्धर्वाय[4] (**गो०गृ०–2.1.18**) इति। अस्य मन्त्रस्य व्याख्यानं गृह्यसूत्रटिप्पण्यां विद्यते[5] (**तत्रैव**) तथापि आचार्य व्याख्याने व्याकरणपूर्वकं वैषिष्ट्यमिति विवकेः । ततः समजनमन्त्रः – समजन्तुविष्वे ....। इति। अयं मन्त्रः आचार्येणात्र न व्याख्यातः अपि तु जन्मग्रन्थि बन्धन प्रसंगे व्याख्यातः। ततः सोमोऽददद् गन्धर्वाय .... इति मन्त्रः भावार्थप्रतिपादन तया व्याख्यातः। अनन्तरं प्रमेपतिः मानः पन्थाः कल्पतां षिवा अरिष्टा पतिलोकं गमेयम् इति मन्त्रब्राह्मण मन्त्रः इत्यपि भावार्थप्रतिपादनरूपतथैव व्याख्यातः। गृह्यसूत्र भाष्येऽपि जपति। ततः प्रास्थाः पतिमानः .... इति कन्या स्वयमेव जपति। इत्यपि संक्षेपेण व्याख्यातः।

ततः अग्निस्थापनप्रकरणस्थभूमिजपमन्त्रो यथा – इदं भूमेर्भजामह इदं भद्रं सुमंगलम्। परासपत्नान् बाधस्वान्येषां विन्दते धनम्।।

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

इमं स्तोममर्हतो जातवेदसे रयमिव सम्महे मामनीषया । भद्राहि नः प्रभतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मारिषामा वयन्तव।। भरामेध्यं कृणवामा हबींषि ते चितमन्तः पर्वणा पर्वणा वयन्तव।। शकेमत्वा समिधं साधयाधियस्ते देवा हिवरदन्तयाहुतम्। त्वामादित्यां आपहतां ह्युस्मस्यग्ने सख्ये मारिषाया वयन्तव।।[1] (**क०म०प्र०–249पृ०**)

1. एतेषां त्रयाणामपि भूमिजयमन्त्राणां व्याख्यानं भूरितरवैषद्येन कृतम्। अत्राग्निं सम्बोध्याह यत् भूमिसम्बन्धि स्थलं बहि्नाधिष्ठितं विद्यते। तामेव भूमिं वयं यजमानाः सेवामहे। तच्च भूमिस्थण्डिलं कल्याणकरं प्रषस्ततरच । तस्मात् हे अग्ने मम शत्रुन् परावाधस्व सुष्ठुपीडय[2] (**वाधृविलोड़ने म्वा०**)। अत्र धातूपसर्गयोः व्यवधानेन पाठः[3] (**पा०सू०–1.4.82**)। एतेन यः कष्चित् पुरूषः अग्नयधिष्ठिते स्थले कार्यं करोति

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

सोऽपि अन्येषां धनिनां धनं लभते। तथा वयं स्तोमं स्तवं सम्मानयामः जातवेदोऽग्नये प्रीत्यर्थं तमनुकूलयितुम ? अत्र क्रियार्थोपपद स्येत्यादिना[4] (**पा०सू०–2.3.14**) चतुर्थी ।यथा सारथिः रथं मनीषया अनुकूलयति तद्वदेव । तेन अग्नेः प्रसादात् कलयाणकारिणी बुद्धिरूत्पद्यते। अतः कस्माच्चिदपि शत्रोः वयं परास्ता न भवेम।

ततष्च तृतीयेन मन्त्रेण अग्निं प्रार्थयति यत् हे अग्ने त्वमस्माकम् बुद्धी कर्माणि वा साधय अग्निं प्रार्थयति यत् हे अग्ने त्वमस्माकम् बुद्धी कर्माणि वा साधय त्वराधनयोग्यानि निष्पादय। यथावयं त्वदर्थं समिधं समिन्धामितुं शक्नुयाम। ततः ते देवा इन्द्रादयः त्वपि आहुतं हविः चरूपुराडाषादि अदन्ति। अतः त्वमदितेः पुत्रान् अदित्यान् आवह। आदित्यानित्यत्र अपत्यार्थे व्यप्रत्ययः[1] (**पा०सू०–4.1.85**)। यतो हि वयं तान् उष्मसि। हे अग्ने तव सख्ये मित्र त्वे स्थिता वयं केनचिदपि आचार्येण बहूनि पदार्थसंयोजना य उदाहृतानि व्याख्याने आचार्येण बहुनि पदार्थसंयोजनाय उदाहृतानि । पुन रिषाभा इति प्रयोगे दीर्धविधायकं ततो दीर्घादटि समानपदि[2] (**पा०सू०प्र०–8.3.9**) इति उल्लेखितम्।

ततः पवित्रनिर्माणमन्त्रो यथा – पवित्रेस्थो वैष्णव्यौ इत्युल्लिख्य तदर्थोऽपि प्रतिपादितः । अनन्तर पवित्र करणार्थं विष्णोर्मनसा पूतेस्थः इति लिखित्वा निगदव्याख्यातम् इत्येव उक्तम्। ततः उत्पवनमन्त्रो यथा –

देवस्त्वा सवितोत्युना त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रष्मिभिः।। अस्य मन्त्रस्य व्याख्याने आज्यं सम्बोध्य केषाचित् पदानां व्याख्यां विधाय पुनः तु इति पदपर्याय क्रमे शोधयतृ इत्युक्तम्। तत्र किं शोधयतु तदाह – अज्ञातकेषकोटादिसंसर्गदोषः तान् अपनयतु । ततः अग्नेः पर्युक्षणमन्त्रः – अदिते अनुमन्यस्व इत्यादिक मपिप्रस्तुत प्रकाषिते पुस्तके दृष्यते, किन्तु गोमिल गृह्यसूत्रे सर्वं प्रकरणं शैल्या निरूपितमस्ति, तदत्र न तथा । मन्त्राणां सन्निवेषः एकप्रणाल्या एव। तद्युक्तितरं न प्रतिभाति अतः गृह्य सूत्रेमनुसृत्य यथा प्रकरणं तथा समीक्षे।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. भारतीय कर्मकाण्ड स्वरूपाध्ययनम् – सम्पूर्णानन्द संस्कृतवि.वि. बनारस, 2011
2. पारस्कर गृह्यसूत्रम् (हरिहर गजाधर भाष्यम्) चौखम्बा सुरभारती प्रकाषन बनारसी 2011
3. गोभिल गृह्यसूत्रम् – मुन्सीराम मनोहरलाल पब्लिसर्स प्रा०लि०1982
4. कर्मकाण्डमन्त्रार्थ प्रदीपः म०म०मुकुन्द झा बख्शी स्ना०विद वि से.वि.वि. 2008
5. गोभिलगृह्यसूत्रम् मुकुन्द झा बख्शी – चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
6. गोभिलगृह्यसूत्रम् – चिन्तामणि भट्टाचार्य कलकत्ता संस्कृत मोतीलाल बनारसीदास सीरीज

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

Paper Received on- 12.08.2018 Paper Published on 01-11-2018

स्तोत्रेषु शक्तितत्वम्

भगवती त्रिपाठी-सन्ध्यापाण्डेय

मुख्यशब्दः – वाग्देवता, कनकधारा, मानवजीवनम् ।

सारांशः

भगवत्पादशङ्कराचार्य प्रणीतेषु स्तोत्रेषु विविधाः विषयाः उपलभ्यन्ते। मानवजीवनस्य सदुपयोगाय कल्याणाय साफल्यार्थश्च आद्यशङ्कराचार्येण नैकानां स्तोत्राणां सर्जनं कृतम्। मानवजीवने चतुर्णां पुरुषार्थानां साधनमावश्यकं भवति। पुरुषार्थचतुष्टये द्वितीयः पुरुषार्थ, अर्थः वर्तते। अर्थात् अर्थसाधनं करणीयम्। अत्रेदमपि विचारणीयं यदर्थं विना धर्मसाधनं भवितुं नार्हति। अर्थात् धर्मसाधनार्थमपि अर्थः सहायको भवति। अर्थं विना मानवजीवनं निरर्थकं भवति। अत एवं सर्वैरपि अर्थसाधनं करणीयम्।

कनकधारास्तोत्रे भगवत्पादः शङ्कराचार्यः वदति यत् भगवती श्रीलक्ष्मी सृष्टिस्थितिप्रलयकालेषु वाग्देवता (ब्रह्मशक्ति) रुपेण शशिशेखर (शंकर) वल्लभा पार्वती (रुद्रशक्ति) रूपेण च विराजमाना भवति।

गीर्देवतेति गरुणध्वजसुन्दरीति शाकम्भरीति शशिशेखरवल्लभेति। सृष्टि-स्थिति-प्रलय-केलिषु संस्थितायै तस्यै नमस्तिभुवनैकगुरोस्तरुण्यै।

अर्थस्य (धनस्य) अधिष्ठात्री देवी लक्ष्मीः देवी वर्तते। अस्याः कृपाप्रसादात् धनस्य प्राप्तिः भवति। भगवत्पादेन कनकधारास्तोत्रस्य पाठं कृत्वा स्वर्णवर्षणं कारितम् इति जनश्रुतिः अस्य स्तोत्रस्य पाठेन जनाः भगवत्याः कमलालयायाः मङ्गलदेवतायाः 'लक्ष्म्या' कृपापात्रतां प्राप्य भाग्यवन्तो भवन्ति। यथोक्तं कनकधारास्तोत्रफलश्रुतौ-

स्तुवन्ति ये स्तुतिभिरमूभिरन्वहम्
त्रयीमयीं त्रिभुवनमातरं रमाम्।
गुणाधिका गुरुतरभाग्यभागिनो
भवन्ति ते भवि बुध भाविताशयाः।।2

भगवत्पादः शङ्कराचार्यः भवान्यष्टकमित्याख्ये स्तोत्रे पूर्णतः शरणागतः अङ्क अहङ्क। रशून्यश्च सन् शक्तिरुपां भवानीं स्तौति। कथयति च यत् भवती एव मम गतिरस्ति तथा भवसागरे पतितस्य मम तारणकारयित्री वर्तते। देव्यपराधक्षमाऽऽधारभूतायाः समर्चा विहितास्ति।

विद्याः सम्सतास्तव देवि भेदाः
स्त्रिय समस्ता सकला जगत्सु
त्वयैकया पूरितमम्बयैतत्

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal with Impact Factor] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-34th & 35th , Year 09, Vol -III, 01 November, 2018

का ते स्तुतिः स्तव्यपरा परोक्तिः।।3

इयमेव पराम्बा भगवती समस्तजगतां हेतुः आद्या प्रकृतिश्च वर्तते। पुण्यात्मनां गृहेषु लक्ष्मीरुपेण पापात्मनां गृहेषु अलक्ष्मीरुपेण निवसति।

या श्री स्वयं सुकृतिनां भवनेष्वलक्ष्मीः
पापात्मनां कृताधियां हृदयेषु बुद्धिः।
श्रद्धा सतां कुलजन प्रभवस्य लज्जा
तां त्वां नताः स्म परिपालय देवि विश्वम्।।4

अन्नपूर्णास्तोत्रे सैव शक्तिः काशीपुराधीश्वरी अन्नादीनामधिष्ठात्री देवता अस्ति। इयमेव ब्रह्माण्डभाण्डोदरी विश्वेशमनः प्रसादनकरी कृपावलम्बनकरी वर्तते।

दृश्यादृश्यविभूतिवाहनकरी ब्रह्माण्डभाण्डोदरी लीलानाटकसूत्रभेदनकरी विज्ञान दीपाङ्कुरी श्रीविश्वेशमनः प्रसादनकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी।।5

एवं वयं पश्यामो यत् भगवत्पादः शङ्कराचार्यः अनेकेषु स्तोत्रेषु शक्तितत्वं स्तौति। वस्तुतः शक्त्या एव इदं चराचरात्मकं जगत् प्रवर्तते। अत एव शक्तेः पूजनम् आचार्येण सश्रद्धं कृतम्।

सन्दर्भाः

1. कनकधारास्तोत्र श्लोक संख्या-10 गीताप्रेस प्रकाशन।
2. कनकधारास्तोत्र श्लोक संख्या-18, गीताप्रेस प्रकाशन।
3. दुर्गासप्तशती अध्याय-11 श्लोक-6, गीताप्रेस प्रकाशन।
4. दुर्गासप्तशती-अध्याय-11 श्लोक-5
5. अन्नपूर्णास्तोत्रम्-श्लोक संख्या-7, गीताप्रेस प्रकाशन, 2013

Sanskrit E-Journal (A Portal of Sarasvat-Niketanam) www.jahnavisanskritejournal.in

 ISSN 0976-8645

Important dates for next Issue-

- ✓ DEADLINE FOR SUBMISSION- 01.12. 2018
- ✓ NOTIFICATION FOR ACCEPTANCE-25.12.2018
- ✓ INAUGRATION-15.01.2019

Send your paper

bipinkumarjhaofficialid@gmail.com

jahnavisanskritjournal@gmail.com